

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΝΕΟΤΕΡΟ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟ»
(Σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Έρευνας Βυζαντινού Πολιτισμού)

Οι ναΐσκοι του Μυστρά

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

της

Ευγενίας Δ. Πρέβα

Πτυχιούχου του Τμήματος Ιστορίας & Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης

1998

A.M.: 1013202005025

ΕΠΟΠΤΗΣ

Σταύρος Αρβανιτόπουλος, Δρ Αρχαιολογίας

Μυστράς, 2023

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΝΕΟΤΕΡΟ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟ»
(Σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Έρευνας Βυζαντινού Πολιτισμού)

Οι ναΐσκοι του Μυστρά

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

της
Ευγενίας Δ. Πρέβα

Πτυχιούχου του Τμήματος Ιστορίας & Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης,

1998

A.M.: 1013202005025

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Σταύρος Αρβανιτόπουλος, Δρ Αρχαιολογίας (επόπτης)
Μελίτα Εμμανουήλ, Ομότιμη Καθηγήτρια της Σχολής Αρχιτεκτόνων του ΕΜΠ (μέλος)
Σοφία Καπετανάκη, Μόνιμη Επίκουρη Καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου (μέλος)

Μυστράς, 2023

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	3
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	5
1.1. Ιστορικό πλαίσιο.....	5
1.2. Οικιστική εξάπλωση.....	9
1.3. Έρευνα.....	13
1.3.1. Ιστορία της έρευνας.....	13
1.3.2. Στόχος και οργάνωση της εργασίας.....	15
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. ΟΙ ΝΑΪΣΚΟΙ ΤΟΥ ΜΥΣΤΡΑ.....	17
2.1. Εισαγωγή.....	17
2.2. Οι ναΐσκοι της Κάτω Χώρας.....	17
2.2.1. Ναΐσκος Π1-Άγιος Γεώργιος (Ch. A/ AM/ Π1).....	17
2.2.2. Ναΐσκος Π2-Ταξιάρχες ή Σωτήρας του Νικηφόρου Λουκάνη (ch des Taxiarches/ TA/ Π2)..	19
2.2.3. Ναΐσκος Π3 (Ch H/ HM/ Π3).....	23
2.2.4. Ναΐσκος Π4-Αγία Άννα (Ch. G/ GM/ Π4).....	24
2.2.5. Ναΐσκος Π5-Αγία Κυριακή (Ch. F/ FM /Π5).....	27
2.2.6. Ναΐσκος Π6 (Ch. E/ EM/ Π6).....	29
2.2.7. Ναΐσκος Π7 (Ch. B/ Π7).....	31
2.2.8. Ναΐσκος Π8 (Ch. C/ CM/ Π8).....	31
2.2.9. Ναΐσκος Π9-Άγιος Χριστόφορος (Ch D/ DM/ Π9).....	32
2.2.10. Ναΐσκος Π10-Αι Γιαννάκης (Ch. St Jean/ JN/ Π10).....	36
2.2.11. Ναΐσκος Π11 (NS / Π11).....	41
2.2.12. Ναΐσκος Π12 (PS / Π12).....	42
2.2.13. Ναΐσκος Π13.....	44
2.2.14. Ναΐσκος Π14 (MS / Π14).....	44
2.2.15. Ναΐσκος Π15.....	45
2.3. Οι ναΐσκοι της Άνω Χώρας.....	46
2.3.1. Ναΐσκος Π16-Αγία Βαρβάρα (Ch. I / S/ Π16).....	46
2.3.2. Ναΐσκος Π17.....	48
2.3.3. Ναΐσκος Π18 (JM/ Π18).....	49
2.3.4. Ναΐσκος Π19-Αγία Παρασκευή (Ch. Ste Paraskevi / SP/ Π19).....	50

2.3.5. Ναΐσκος Π20 (του παλατιού) (X/ Π20).....	54
2.3.6. Ναΐσκος Π21.....	56
2.3.7. Ναΐσκος Π22.....	56
2.4. Οι ναΐσκοι του κάστρου	56
2.4.1. Ναΐσκοι του κάστρου Π23 (Ch K/ KM1-KM2/ Π23).....	56
2.4.1.1. Νότιος ναΐσκος.....	57
2.4.1.2. Βόρειος ναΐσκος	59
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. ΜΟΡΦΗ, ΘΕΣΗ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ ΝΑΪΣΚΩΝ	61
3.1. Αρχιτεκτονική	61
3.1.1. Τυπολογία.....	61
3.1.2. Μορφολογία.....	62
3.2. Ζωγραφική	64
3.3. Ταφικά ζητήματα.....	67
3.3.1. Τυπολογία τάφων.....	68
3.3.2. Πολλαπλές ταφές-οστεοφυλάκια	69
3.3.3. Γραπτός διάκοσμος τάφων	70
3.4. Λειτουργία: Ιδιωτική-Ταφική-Δημόσια	70
3.5. Η σχέση με τον πολεοδομικό ιστό.....	71
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	74
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	79
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α. ΤΑΦΙΚΑ ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ	82
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΑ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΑ-ΠΙΝΑΚΑΣ	83
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ. ΣΧΕΔΙΑ-ΚΑΤΟΨΕΙΣ	88
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Δ. ΕΙΚΟΝΕΣ.....	102
ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	154
ABSTRACT.....	155

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα εργασία εστιάζει στη μελέτη των ανεξάρτητων βυζαντινών ναΐσκων στον αρχαιολογικό χώρο του Μυστρά. Πρόκειται για μνημεία που δεν έχουν μελετηθεί ως σύνολο, αλλά έχουν τύχει αποσπασματικής έρευνας και μελέτης με μεμονωμένες δημοσιεύσεις στους τομείς της αρχιτεκτονικής, της ζωγραφικής, της ανασκαφικής διερεύνησης και της μελέτης των ανασκαφικών ευρημάτων. Οι συγκεκριμένες μελέτες είναι εξειδικευμένες και εξαιρετικά βοηθητικές και θα αποτελέσουν στην παρούσα εργασία τη βάση για τη συνολική προσέγγιση των συγκεκριμένων μνημείων. Οι ναΐσκοι με είχαν προσελκύσει, όταν εργαζόμουν στον αρχαιολογικό χώρο του Μυστρά ως αρχαιολόγος της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά. Την περίοδο εκείνη με την καλή μου συνάδελφο Σοφία Σταυριανοπούλου είχαμε επισκεφθεί τους περισσότερους ναΐσκους και οφείλω να παραδεχτώ πως με είχε γοητεύσει η περιπέτεια του εντοπισμού τους -αρκετά από αυτά είναι δυσπρόσιτα- αλλά και η ερειπιώδης κατάσταση στην οποία βρίσκονταν. Τότε μία γρήγορη βιβλιογραφική διερεύνηση ήταν αρκετή, για να διαπιστώσω πως οι ναΐσκοι ήταν «αφημένοι στον χρόνο» και από πλευρά έρευνας.

Η ευκαιρία να τα μελετήσω μου δόθηκε ως μεταπτυχιακή φοιτήτρια στο πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών: «Βυζαντινός Κόσμος: Η σχέση του με την Αρχαιότητα και τον Νεότερο Ελληνισμό» του τμήματος Φιλολογίας, της Σχολής Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτισμικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου. Αρωγός μου στάθηκε ο κ. Σταύρος Αρβανιτόπουλος, ο οποίος κατά τη διάρκεια των παραδόσεών του στη βυζαντινή αρχιτεκτονική μας μεταλαμπάδευσε τις αστείρευτες γνώσεις του και την αγάπη του για το Βυζάντιο και συγκεκριμένα για τον Μυστρά, που αποτελεί και το κατεξοχήν ερευνητικό του πεδίο. Με ιδιαίτερη θερμή ανέλαβε την επίβλεψη της διπλωματικής εργασίας μου, μοιράστηκε μαζί μου τις γνώσεις του και με καθοδήγησε συμβουλευτικά και επιστημονικά, για να ξεπεράσω επιτυχώς τις όποιες δυσκολίες, ώστε να φέρω σε πέρας το δύσκολο εγχείρημα της εκπόνησης της συγκεκριμένης εργασίας. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω και στα άλλα μέλη της επιτροπής, την κ. Μελίτα Εμμανουήλ και την κ. Σοφία Καπετανάκη, που με τις υποδείξεις τους και τις διορθώσεις τους συνέβαλαν καθοριστικά στην ολοκλήρωση της προσπάθειας.

Ευχαριστώ θερμά την προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λακωνίας, κ. Ευαγγελία Πάντου, η οποία μου παραχώρησε τις σχετικές άδειες μελέτης, αλλά και τις αρχαιολόγους της Υπηρεσίας, κ.κ. Αγγελική Μέξια και Μαρία Φλώρου για τις σημαντικότερες υποδείξεις τους ιδιαίτερα ως προς την έρευνα στο αρχαιακό υλικό της Εφορείας Αρχαιοτήτων. Τέλος, ευχαριστώ

την οικογένειά μου που με στήριξε και επέδειξε ιδιαίτερη υπομονή και κατανόηση όλο αυτό το διάστημα της συγγραφής και της έρευνας και ιδιαίτερα τον αδελφό μου, που ήταν πάντα πρόθυμος να ακούσει τους προβληματισμούς μου, να προτείνει λύσεις στις όποιες δυσκολίες και να με εμπυχώνει όταν χρειαζόταν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.1. Ιστορικό πλαίσιο¹

Στις υπώρειες του Ταϋγέτου, σε απόσταση 6 χιλιομέτρων από τη σημερινή Σπάρτη, υψώνεται ο λόφος του Μυστρά με υψόμετρο κορυφής τα 632,5μ. Ο λόφος στα Α. είναι ομαλός και εύκολα προσβάσιμος από την κοιλάδα του Ευρώτα, σε αντίθεση με τις υπόλοιπες πλευρές του που είναι φυσικά οχυρές με κατάκρημνες χαράδρες. Τις χαράδρες στα Ν. και Δ. διαρρέει ο μικρός ποταμός του Αγ. Παντελεήμονος ή Βασιλοπόταμος και στα ΒΔ. ένας χείμαρρος, που ταυτίζεται με τον Εβραιοπόταμο.

Το 1249, ο πρίγκιπας Γουλιέλμος Β΄ Βιλλεαρδουίνος της Αχαΐας οικοδομεί στην κορυφή του λόφου ένα κάστρο-κατά τα πρότυπα της φράγκικης οχυρωματικής-και το ονομάζει *Μυζηθρά*, όπως ήδη ονομαζόταν ο λόφος². Σκοπός ήταν η δημιουργία στρατιωτικής έδρας για τον έλεγχο της Λακεδαιμονίας από τους Φράγκους και ταυτόχρονα η προστασία της από τις σλαβικές φυλές, τους Εζερίτες και τους Μηλιγγούς, οι οποίοι κατοικούσαν στον Ταϋγετο και τη λυμαίνονταν.

Το 1259, στη μάχη της Πελαγονίας, οι Φράγκοι ηττώνται και ο Γουλιέλμος συλλαμβάνεται. Τρία χρόνια μετά, προκειμένου να ελευθερωθεί, αναγκάζεται να παραχωρήσει στον νικητή Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο τα κάστρα της Μονεμβασιάς, της Μεγάλης Μαΐνης και το «τρίτο και ευμορφότερον του Μυζηθρά το κάστρον»³. Το 1262 ο Μυστράς παραδίδεται στους Βυζαντινούς, αλλά ο Βιλλεαρδουίνος δεν παραιτείται από την ανακατάληψη του κάστρου, με αποτέλεσμα τις συνεχείς συγκρούσεις και αιμαχίες μεταξύ των Βυζαντινών και των Φράγκων. Αμέσως μετά την παράδοση του κάστρου στους Βυζαντινούς θα πρέπει να μεταφέρθηκε η έδρα της Μητρόπολης Λακεδαιμονίας στον Μυστρά, να εκλέχθηκε ορθόδοξος προκαθήμενος και να οικοδομήθηκε η Μητρόπολη του Αγίου Δημητρίου. Η μεταφορά της εκκλησιαστικής έδρας, το κλίμα ανασφάλειας λόγω των συνεχών συγκρούσεων και η ασφάλεια που προσέφεραν τα τείχη, θα πρέπει να ώθησαν τους κατοίκους να εγκαταλείψουν τη Λακεδαίμονα και σταδιακά να

---

¹ Οι ιστορικές πληροφορίες προέρχονται κυρίως από: Zakythinios (1973), Χρονικόν του Μορέως (1990), Runciman (2017), Κατσαφάνας (2021). Βλ. και: Αρβανιτόπουλος (2004), Ασπρά-Βαρδαβάκη, Εμμανουήλ (2005), Σίνος (2009), Χατζηδάκης (2009).

² «...και Μυζηθράν τ' ονόμασεν, διατί το εκράζαν ούτως» Καλονάρος (1990), στ. 2990.

³ Καλονάρος (1990) στ.4331. Στα κείμενα της υστεροβυζαντινής περιόδου το τοπωνύμιο απαντάται σε πολλές παραλλαγές, εκ των οποίων και αυτή του «Μιστράς», ενώ σε αρχαϊζοντες συγγραφείς απαντώνται και τα τοπωνύμια Σπάρτη και Λακεδαίμονα, βλ. Αρβανιτόπουλος (2004) 36.

μετοικήσουν τον Μυστρά. Έτσι, κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 13^{ου} αι. άρχισε να δημιουργείται η πόλη του Μυστρά.

Η νέα πόλη διοικείται κατ' αρχάς από την *κεφαλή*, τον στρατιωτικό και πολιτικό διοικητή, ο οποίος είχε ετήσια θητεία και έδρα τη Μονεμβασία. Κατά τη δεκαετία του 1270 η *κεφαλή* μεταφέρεται στον αναπτυσσόμενο Μυστρά. Γνωρίζουμε ότι ένας από τους πρώτους διοικητές ονομαζόταν Μιχαήλ Καντακουζηνός και ήταν πιθανότατα ο παππούς του αυτοκράτορα Ιωάννη ΣΤ' Καντακουζηνού. Την επόμενη δεκαετία ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β' αναδιοργανώνει τη διοίκηση, μεταβάλλοντας τον τίτλο του διοικούντος σε *επίτροπο* με μεγαλύτερη διάρκεια της θητείας. Επίτροπος για την περίοδο 1286-1294 φαίνεται πως ήταν και πάλι Καντακουζηνός, ο οποίος συμφώνησε ειρήνη με τον διάδοχο του Γουλιέλμου Β' Βιλλεαρδουίνου, Florent de Hainault. Ο Μυστράς, ο οποίος είχε ήδη καταστεί διοικητικό κέντρο, έδρα της Μητροπόλεως και το μοναδικό εκτός της Μονεμβασίας βυζαντινό αστικό κέντρο στον Μορέα, σε συνθήκες ειρήνης αναπτύσσεται με γοργούς ρυθμούς.

Το 1349 ο αυτοκράτορας Ιωάννης ΣΤ' Καντακουζηνός (1347-1354) ενισχύει την επαρχία της Λακεδαίμονος, ορίζοντας ως διοικητή της τον δευτερότοκο γιο του, τον δεσπότη Μανουήλ (1348-1380). Έτσι δημιουργείται το δεσποτάτο του Μορέως με πρωτεύουσα τον Μυστρά, που αποκτά σχετική αυτονομία και άμεση πρόσβαση προς την Κωνσταντινούπολη και την κεντρική διοίκηση. Η διακυβέρνηση του Μανουήλ ήταν καθοριστική για την εσωτερική οργάνωση του δεσποτάτου και την ανάπτυξη της πολιτείας. Την περίοδο της δεσποτείας του ακολουθείται στον Μυστρά μια πολιτική εδραίωσης φιλικών σχέσεων με το φράγκικο Πριγκηπάτο της Αχαΐας με πρωτεύουσα την Ανδραβίδα. Σε αυτή την φιλική πολιτική τον επηρέασε η δυναμική του σύζυγος, δυτική πριγκίπισσα, Ισαβέλλα de Lusignan. Ο Μανουήλ Καντακουζηνός κατάφερε να επιβληθεί στους τοπικούς άρχοντες, να επιβάλει την ειρήνη στην Πελοπόννησο και να διοικήσει για 32 χρόνια σε κλίμα ευημερίας. Μετά τον θάνατο του Μανουήλ τη διοίκηση ανέλαβε προσωρινά ο έκπτωτος αυτοκράτορας Ματθαίος Καντακουζηνός (1380-1382), ο μεγαλύτερος αδελφός του Μανουήλ.

Το 1382 το δεσποτάτο περιήλθε στα χέρια της δυναστείας των Παλαιολόγων. Η δεσποτεία τους χαρακτηρίζεται από τις ιδιαίτερα στενές επαφές με την πρωτεύουσα και από την απελευθερωτική πολιτική τους, η οποία οδήγησε στην επέκταση της κυριαρχίας των Βυζαντινών σε ολόκληρη σχεδόν την Πελοπόννησο. Πρώτος Παλαιολόγος δεσπότης του Μυστρά ήταν ο Θεόδωρος Α', δευτερότοκος γιος του Ιωάννη Ε' Παλαιολόγου και αδελφός του μετέπειτα

αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ (1391-1425). Ο Θεόδωρος Α΄ διοίκησε τον Μυστρά από το 1382 έως το 1407. Η συγκεκριμένη περίοδος δεν υπήρξε ειρηνική για την Πελοπόννησο, κυρίως επειδή είχε να αντιμετωπίσει τους Ναβαρραίους και τους Τούρκους. Ήταν νυμφευμένος με την πριγκίπισσα Βαρθολομαία Ατζαγιόλι και είχε ιδιαίτερα στενές σχέσεις με τον αδελφό του, αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄. Πέθανε λίγο αργότερα από το 1407, αφού εκάρη μοναχός στη μονή Βροντοχίου, όπου και ενταφιάστηκε στο βορειοδυτικό παρεκκλήσιο της Οδηγήτριας.

Τον Θεόδωρο Α΄ διαδέχτηκε ο δευτερότοκος γιος του αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄, ο Θεόδωρος Β΄ (1407-1443), σε ηλικία οκτώ ετών. Ο αυτοκράτορας το 1408 έρχεται στον Μυστρά, για να οργανώσει τη διοίκηση, ενώ το 1415 επανέρχεται, για να εδραιώσει την εξουσία του ενήλικου γιου του έναντι των τοπικών αρχόντων, οπότε διαμένει στον Μυστρά για έναν χρόνο περίπου. Από το 1407 έως το 1416 ο Μανουήλ επισκευάζει την οχύρωση του ισθμού της Κορίνθου (*εξαμίλιον*) και προχωρεί στην αναμόρφωση του παλατιού, στο οποίο και διαμένει. Η περίοδος διακυβέρνησης του αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ χαρακτηρίζεται ως η τελευταία περίοδος αναλαμπής του Βυζαντίου.

Επί των ημερών του Θεόδωρου Β΄ (1407-1443) και της γυναίκας του, Cleopa Malatesta, ο Μυστράς εξελίχθηκε σε κέντρο γραμμάτων. Εκεί είχαν καταφύγει πολλοί λόγιοι από την πρωτεύουσα, με σπουδαιότερο τον Πλήθωνα ή Γεώργιο Γεμιστό, ο οποίος εγκαταστάθηκε στον Μυστρά περίπου το 1410.

Κατά το 1428 σχεδόν ολόκληρη η Πελοπόννησος πέρασε σε βυζαντινά χέρια, εκτός από τις παράλιες κτήσεις της Βενετίας: τη Μεθώνη, την Κορώνη, το Άργος και το Ναύπλιο. Τότε ιδρύθηκε ένα δεύτερο Δεσποτάτο με έδρα τη Γλαρέντζα, όπου εγκαταστάθηκε ο αδελφός του Θεόδωρου Β΄ Παλαιολόγου, ο μετέπειτα αυτοκράτορας Κωνσταντίνος. Ο Κωνσταντίνος με τον γάμο του με τη Θεοδώρα, ανιψιά του Καρόλου Τοκκο, δεσπότη της Ηπείρου (1411-1429), κατάφερε να πάρει ως προίκα τις κτήσεις του Καρόλου στην Πελοπόννησο και επί της εποχής του εδραίωσε την ελληνική κυριαρχία στη χερσόνησο, μετατρέποντας τον Μοριά σε ένα ακμαίο κέντρο του Ελληνισμού.

Το 1430 ιδρύθηκε και τρίτο Δεσποτάτο στον Μοριά, με έδρα τα Καλάβρυτα και δεσπότη τον Θωμά Παλαιολόγο, τον αδελφό του Θεόδωρου και του Κωνσταντίνου. Οι διαφορές για τη διαδοχή του θρόνου οδήγησαν τα τρία αδέλφια σε διπλωματικές και ένοπλες συγκρούσεις. Στο τέλος έμεινε δεσπότης του Μυστρά ο Κωνσταντίνος, από το 1443 έως τις 6 Ιανουαρίου 1449, οπότε διαδέχθηκε τον αδελφό του, Ιωάννη Η΄ (1425-1448), στον θρόνο της Βασιλεύουσας. Πριν

αναχωρήσει για την πρωτεύουσα, αναγορεύθηκε αυτοκράτορας στον Μυστρά, αφήνοντας στο δεσποτάτο ως διαδόχους τους αδελφούς του, Θωμά και Δημήτριο. Τα επόμενα χρόνια χαρακτηρίζονται από εμφύλιες διαμάχες εξαιτίας των ιδεολογικών διαφορών των δύο αδελφών, με τον Δημήτριο στον Μυστρά να είναι τουρκόφιλος και τον Θωμά στην Πάτρα να στηρίζεται και να προσδοκά στη βοήθεια της Δύσης, για να γλυτώσει από τους Τούρκους. Παράλληλα, τα δύο αδέρφια είχαν να αντιμετωπίσουν τους Αλβανούς, οι οποίοι είχαν αποκτήσει δύναμη ως μισθοφόροι στον στρατό του Δεσποτάτου. Έτσι, ύστερα από την πτώση της Κωνσταντινούπολης, πιθανότατα παρακινημένοι από τους παραμερισμένους Καντακουζηνούς, έκαναν επανάσταση κατά των Ελλήνων δεσποτών Θωμά και Δημητρίου. Οι Παλαιολόγοι ομονόησαν και από κοινού τους υπέταξαν. Το κλίμα αυτό εκμεταλλεύθηκαν οι Τούρκοι και εισέβαλαν στην Πελοπόννησο το 1452 και το 1458. Ο ίδιος ο Μεχμέτ Β΄ το 1460 εκστράτευσε αυτήν τη φορά εναντίον του Μυστρά και στις 30 Μαΐου ο Δημήτριος, ο τελευταίος δεσπότης του Μυστρά, παρέδωσε την πόλη και προσκολλήθηκε στην αυλή του Σουλτάνου, ενώ ο Θωμάς έφυγε στην Ιταλία, όπου ασπάσθηκε τον καθολικισμό. Η κατάκτηση της υπόλοιπης Πελοποννήσου ολοκληρώθηκε τον Ιούλιο του 1461.

Κατά την Τουρκοκρατία ο Μυστράς γίνεται έδρα του Τούρκου διοικητή του σαντζακίου. Αρχικά, διοικεί όλον τον Μοριά και μετά το 1574 τη νοτιοανατολική Πελοπόννησο, καθώς δημιουργείται τότε το βορειοδυτικό σαντζάκιο με έδρα την Πάτρα. Ο Μυστράς είχε στην επικράτειά του 118 χωριά. Το 1464 οι Ενετοί κατά τον πρώτο ενετοτουρκικό πόλεμο (1463-1479) επιχείρησαν να εκπορθήσουν το κάστρο χωρίς επιτυχία. Ωστόσο ο άρχοντας Σιγισμούνδος Μαλατέστα κατάφερε να μπει στη Χώρα και φεύγοντας να πάρει μαζί του, ως λάφυρο, το λείψανο του Γεώργιου Γεμιστού. Μόλις το 1687 ο Ενετός Μοροζίνι κατόρθωσε να καταλάβει τον Μυστρά, ενώ το 1690 με την κατάληψη και της Μονεμβασίας οι Ενετοί πέτυχαν την ολοκληρωτική κατάκτηση της Πελοποννήσου. Κατά την περίοδο της ενετικής κατοχής (1687-1715) το εμπόριο του Μυστρά ήταν ακμαίο, λόγω της παραγωγής και εξαγωγής μεταξιού, και ο πληθυσμός του ανερχόταν σε 42.000 κατοίκους.

Το 1715 οι Οθωμανοί ξαναπήραν το κάστρο και το χρησιμοποίησαν ως βάση πολεμικών επιχειρήσεων κατά της Μάνης. Στα «ορλωφικά» το 1770 ο Μυστράς ελευθερώθηκε για λίγους μήνες, αλλά δέχτηκε την επίθεση των Αλβανών, οι οποίοι κατέστρεψαν τα πάντα και παρέμειναν στην περιοχή για δέκα χρόνια. Με την Ελληνική Επανάσταση ο Μυστράς ελευθερώθηκε και πάλι, αλλά το 1825 καταστράφηκε για δεύτερη φορά από τους Αιγυπτίους του Ιμπραήμ.

Το 1832 η Αντιβασιλεία εκδίδει διάταγμα για τη δημιουργία της νέας Σπάρτης από Βαυαρούς πολεοδόμους. Το 1834 ιδρύεται η νέα πόλη της Σπάρτης και ο Μυστράς σταδιακά συρρικνώνεται και καταλήγει να είναι ένα μικρό χωριό. Το 1921, στην εκατοστή επέτειο του Μεγάλου Αγώνα, ο Μυστράς κηρύσσεται με βασιλικό διάταγμα βυζαντινό μνημείο. Στις αρχές της δεκαετίας του 1950 απομακρύνθηκαν και οι τελευταίοι κάτοικοι από την Αρχαιολογική Υπηρεσία μετά την απαλλοτρίωση του χώρου από το ελληνικό κράτος. Το 1989 με απόφαση της αρμόδιας επιτροπής της Unesco ο Μυστράς εγγράφηκε ως πολιτιστικό αγαθό στον κατάλογο Παγκόσμιας Πολιτισμικής Κληρονομιάς.

Ο Μυστράς υπήρξε το πολιτικό κέντρο της βυζαντινής Πελοποννήσου για 200 περίπου χρόνια. Λόγω της θέσης του στην απομονωμένη άκρη της Πελοποννήσου, παρείχε ασφαλές καταφύγιο σε όσους κινδύνευαν στην Κωνσταντινούπολη και στη Θεσσαλονίκη από τις συνεχείς πολιορκίες, τις εμφύλιες συγκρούσεις και τις επιδημίες. Στη διάρκεια των τελευταίων 50 χρόνων του Βυζαντίου, εκτός από τον Γεώργιο Γεμιστό Πλήθωνα, ο Μυστράς ανέδειξε σημαντικές προσωπικότητες, όπως τον μοναχό Ισίδωρο, αργότερα επίσκοπο Κιέβου και στη συνέχεια καρδινάλιο της Ρωμαϊκής εκκλησίας, τον Βησσαρίωνα, επίσκοπο Νίκαιας και κατόπιν επίσης καρδινάλιο, και τον Γεώργιο Σχολάριο, τον μελλοντικό Γεννάδιο τον Β΄, ο οποίος έγινε ο πρώτος πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης μετά την κατάκτηση από τους Τούρκους.

1.2. Οικιστική εξάπλωση

Δεν είναι λίγες οι θεωρίες που έχουν προταθεί σχετικά με τη γένεση του οικισμού, τους πρώτους οικιστικούς πυρήνες και τα στάδια της πολεοδομικής εξέλιξης της πολιτείας του Μυστρά. Ωστόσο, πριν την ανάλυση αυτών είναι σωστό να αναφερθούν κάποια γενικά στοιχεία.

Αρχικά, ο λόφος βάσει των τριών οχυρωματικών γραμμών του διακρίνεται στο κάστρο, στην Άνω Χώρα και στην Κάτω Χώρα. Επίσης, διαθέτει δύο πλατώματα, ένα στην κορυφή του, όπου και οικοδομήθηκε το κάστρο, και ένα στο μέσον του, όπου βρίσκονται το συγκρότημα των παλατιών και ο *φόρος* (τοπογραφ. διάγρ. 1, 2, 3, 4). Ο οικισμός καταλαμβάνει το ανατολικό, το νοτιοανατολικό και μέρος του βόρειου τμήματος του λόφου. Πρόκειται για εδάφη με ήπια σχετικά κλίση, η οποία επέτρεπε την οικοδόμηση είτε απ' ευθείας είτε μετά από διαμόρφωση με τη δημιουργία ανδίων και μερικό εκβραχισμό. Η επιφάνεια οικοδόμησης ξεπερνά τα 190

στρέμματα σε αντίθεση με τη συνήθη έκταση των 40-100 στρεμμάτων που καταλαμβάνουν οι υστεροβυζαντινές πόλεις⁴.

Κτίσματα αναπτύχθηκαν και στην περιοχή έξω από τα τείχη (τοπογρ. διαγρ. 1). Πιο συγκεκριμένα, από τον 14ο αι. το εβραϊκό στοιχείο εγκαταστάθηκε έξω από τα δυτικά τείχη στην περιοχή του Διάσελου των παλατιών και κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο η εγκατάσταση συνεχίστηκε και στη βάση του λόφου στα Α.-ΝΑ. και στα Ν. του Βασιλοπόταμου. Η συγκεκριμένη περιοχή είναι γνωστή ως Έξω Χώρα και πρόκειται για τη θέση που καταλαμβάνει σήμερα ο νέος οικισμός του Μυστρά⁵.

Μέχρι πρόσφατα θεωρείτο βέβαιο πως ο λόφος ήταν ακατοίκτητος και το αρχαιότερο οικοδόμημά του ήταν το κάστρο, το οποίο ανήγειρε στην κορυφή του ο Geoffroy Villeardouin το 1249. Σύγχρονο ή λίγο μεταγενέστερο θεωρείται το κτήριο Α των παλατιών. Ωστόσο η ανασκαφική διερεύνηση στην περιοχή των παλατιών και του *φόρου* έφεραν στο φως ευρήματα κεραμεικής και οικοδομικά λείψανα, τα οποία τεκμηριώνουν αρκετά καλά την ύπαρξη ρωμαϊκής φάσης στην περιοχή⁶. Επιπρόσθετα, δεν είναι λίγα τα μαρμάρινα αντικείμενα από αυτήν την περίοδο με χαρακτηριστικότερο όλων τη μαρμάρινη ρωμαϊκή σαρκοφάγο, η οποία τώρα εκτίθεται στο προαύλιο της Μητρόπολης. Αυτή, αρχικά, βρισκόταν στη θέση «Μαρμάρα» στις υπώρειες του λόφου και χρησίμευε για τη συλλογή νερού της συγκεκριμένης πηγής. Ενδεχομένως, περαιτέρω ανασκαφές στον λόφο να αποκαλύψουν και άλλα κατάλοιπα της ρωμαϊκής περιόδου ή και ακόμη πρωιμότερων περιόδων.

Είναι αποδεκτό από την έρευνα πως αμέσως μετά την παράδοση του λόφου στους Βυζαντινούς και την επακόλουθη στέγαση της φρουράς στο κάστρο και της διοίκησης στο κτήριο Α⁷ άρχισε η μετοίκηση του πληθυσμού της Λακεδαίμονος προς τον προστατευμένο πλέον λόφο. Η μετοίκηση αυτή έγινε μάλλον σταδιακά και όχι ταυτόχρονα και οργανωμένα. Σχετικά με τους πρώτους οικιστικούς πυρήνες έχουν προταθεί αρκετές θεωρίες. Ωστόσο, φαίνεται να υπερισχύει η θεωρία πως ο πρώτος πυρήνας αναπτύχθηκε γύρω από τη Μητρόπολη, το κτήριο Α των παλατιών και προς το βορειοανατολικό τμήμα της Κάτω Χώρας. Η Μητρόπολη οικοδομήθηκε συγχρόνως με τα τείχη της Κάτω Χώρας ανάμεσα στα έτη 1262-1272. Αυτή η

---

⁴ Αρβανιτόπουλος (2004) 34.

⁵ Αρβανιτόπουλος (2004) 35.

⁶ Τα ευρήματα εντοπίστηκαν κατά τις ανασκαφικές διερευνήσεις που πραγματοποιήθηκαν στα κτήρια των παλατιών το 1984 και πρόσφατα στην πλατεία των παλατιών τη χρονική περίοδο 2012-2015 από την Επιτροπή Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά με τη συνεργασία της αρμόδιας Εφορείας Αρχαιοτήτων, βλ. Σίνος (2009) 338-339, εικ. 3.

⁷ Είτε αυτό ήδη υφίστατο είτε οικοδομήθηκε με την παράδοση του κάστρου στους Βυζαντινούς.

θέση προσέφερε εγγύτητα προς την κοιλάδα της Λακεδαίμονος και νερό από δύο πηγές, της Μαρμάρας και αυτής στα Β. του Βροντοχίου⁸. Επίσης, για την οχυρωματική γραμμή της Άνω Χώρας υπάρχουν διαφορετικές προσεγγίσεις με επικρατούσα αυτή της ταυτόχρονης οικοδόμησης των δύο οχυρωματικών γραμμών αμέσως μετά την παράδοση του κάστρου στους Βυζαντινούς. Η άνω ζώνη φαίνεται πως κατασκευάστηκε ως δεύτερη αμυντική γραμμή, σε περίπτωση κατάληψης της Κάτω Χώρας, έχοντας ως τελικό προπύργιο το κάστρο της κορυφής.

Πυκνή κατοίκηση παρατηρείται εκατέρωθεν της μέσης και σε όλη την πορεία της από την κάτω πύλη ως το κάστρο⁹, στις προεκτάσεις της προς τη Μ. Περιβλέπτου¹⁰ και προς τη Μ. Παντανάσσης, στους κάθετους δρόμους προς τη μέση οδό και στον σημαντικό άξονα που συνδέει τις μονές της Περιβλέπτου και της Παντανάσσης. Στην Άνω Χώρα πυκνή κατοίκηση περιβάλλει το πλάτωμα των παλατιών με τα περισσότερα κτήρια να είναι στραμμένα προς το συγκρότημα των παλατιών και τον *φόρο*, ενώ ψηλότερα από τη μονή της Αγίας Σοφίας μια μικρή ομάδα κτηρίων βρίσκεται δίπλα στον δρόμο προς το κάστρο¹¹. Είναι σαφές ότι η συμβολή του οδικού δικτύου στην εξελικτική πορεία του αστικού συγκροτήματος υπήρξε καθοριστική.

Η έλλειψη οδικού δικτύου και η απόσταση από το κέντρο φαίνεται πως είναι οι κύριοι λόγοι της απουσίας δόμησης σε συγκεκριμένες ζώνες του οικισμού. Αδόμητες παρέμειναν οι περιοχές: α) στο μεγαλύτερο τμήμα της Άνω Χώρας στα νότια του πλατώματος των παλατιών-εκτός από μία συστάδα κτηρίων που οικοδομείται μεταξύ του κάστρου και της Παντανάσσης, όπου βρίσκονται ο ναΐσκος Π22 και τα κτήρια 23 έως 33, β) στο νότιο τμήμα της Κάτω Χώρας μεταξύ των τειχών της Παντανάσσης, του ναΐσκου των Ταξιαρχών (Π2), του περιβόλου της Περιβλέπτου και του βαράθρου του Βασιλοποτάμου, γ) μια ευρεία ζώνη κάτω από το πλάτωμα των παλατιών και ως τα τείχη του Βροντοχίου και δ) η περιοχή γύρω από το κτήριο 228¹². Να σημειωθεί πως οι συγκεκριμένες ζώνες παρουσιάζονται αδόμητες σε σχέδια του 17^{ου}-19^{ου} αι.

---

⁸ Η Γ. Μαρίνου κατέληξε σε αυτό το συμπέρασμα ύστερα από έρευνα που διενήργησε στο τείχος της Κάτω Χώρας, όπου απέδειξε πως η Μητρόπολη είναι άμεσα συνδεδεμένη με το τείχος, βλ. Γ. Μαρίνου (2009) 55 και Αρβανιτόπουλος (2004) 134-135, όπου κατατίθενται και άλλες θεωρίες και προσεγγίσεις.

⁹ Φαίνεται πως ο βασικός άξονας της μέσης (κάτω πύλη-πύλη Μονεμβασίας-φόρος-κάστρο) ακολούθησε τη χάραξη προγενέστερου μονοπατιού που θα οδηγούσε ήδη από το 1249 ή και προγενέστερα προς την κορυφή του κάστρου, βλ. Αρβανιτόπουλος (2004) 141.

¹⁰ Η προέκταση της μέσης προς το νότιο τμήμα της Κάτω Χώρας παράλληλα προς το τείχος συνάδει προς την υπόθεση του ταυτόχρονου σχεδιασμού τους και σίγουρα είχε κατασκευαστεί πριν από την οικοδόμηση της Περιβλέπτου. Πάνω στη μέση οικοδομήθηκε το μεγαλύτερο σπίτι της Κάτω Χώρας, το σπίτι του Λάσκαρη, βλ. ό.π., 141.

¹¹ Ό.π. 139-140.

¹² Η αρίθμηση που ακολουθείται για τη δήλωση των ναΐσκων, των κτηρίων και των πυλών είναι σύμφωνη με την αρίθμηση στα τοπογραφικά διαγράμματα στο Αρβανιτόπουλος (2004).

Αυτό βεβαιώνει πως η απουσία οικοδομημάτων δεν είναι αποτέλεσμα των δύο καταστροφών που υπέστη ο Μυστράς το 1770 και το 1825, αλλά υπήρχε τουλάχιστον από την περίοδο της Β' Ενετοκρατίας (τοπογρ. διαγρ. 1).

Για τη μορφή που έλαβε η πόλη καίρια στάθηκε η συμβολή του πρώτου δεσπότη Μανουήλ Καντακουζηνού και του αυτοκράτορα Μανουήλ Παλαιολόγου. Όπως προαναφέρθηκε, ο δεσπότης Μανουήλ διοίκησε σε ένα κλίμα ευημερίας και άνθησης, το οποίο αποτυπώνεται και αρχιτεκτονικά. Σε αυτόν αποδίδονται η ίδρυση της Μονής της Αγίας Σοφίας στην Άνω Χώρα, πιθανότατα της Περιβλέπτου στα νοτιότερα όρια της Κάτω Χώρας, η επέκταση των παλατιών με την προσθήκη των κτηρίων Δ, Η, Θ και την ανακαίνιση του Ζ, οι επεμβάσεις στον δυτικό βραχίονα του τείχους της Άνω Χώρας και η γενικότερη ενίσχυση του ανατολικού βραχίονα του τείχους της Κάτω Χώρας και πιθανότατα το υδρευτικό δίκτυο από το Διάσελο στο πλάτωμα των παλατιών (τοπογρ. διάγρ 3, 4).

Επιπλέον, στο α' ήμισυ του 14^{ου} αι. οικοδομείται στην Κάτω Χώρα η μονή Βροντοχίου, η οποία κατέλαβε όλη την έκταση ως τα δυτικά τείχη. Παράλληλα, το ίδιο διάστημα πυκνά δομείται η περιοχή στα Ν. της Μητροπόλεως, όπου οικοδομούνται η οικία Λάσκαρη, το μεγαλύτερο κτήριο της Κάτω Χώρας, επάνω στη μέση οδό, και ο ναΐσκος της Αγίας Άννας (Π4) στα Ν. του Λάσκαρη. Στην Άνω Χώρα με βεβαιότητα χρονολογούνται σε αυτή την περίοδο ο πύργος του σπιτιού Α (*Παλατάκι*) και ο ναΐσκος της Αγίας Παρασκευής (Π19)¹³. Τον 14^ο αι. οικοδομούνται στην Κάτω Χώρα αρχοντικά, όπως τα κτ. Μ, Ν-231 και 229, δύο στρατώνες σε κοντινή απόσταση ο ένας από τον άλλο, που πιθανότατα συνδέονται με τα προαναφερθέντα κτήρια, καθώς και οι περισσότεροι χρονολογημένοι ναΐσκοι της Κάτω Χώρας (Π3, Π5, Π9, Π10). Οι ναΐσκοι αυτοί πιθανότατα συνδέονται με την παρουσία των οικονομικά ισχυρών σε αυτή την περιοχή¹⁴.

Στην Άνω Χώρα η παρουσία του αυτοκράτορα Μανουήλ Β' στις αρχές του 15^{ου} αι. στάθηκε καθοριστική για την τελική μορφή που έλαβαν τα παλάτια. Πιο συγκεκριμένα, πραγματοποιήθηκε η προσθήκη των κτηρίων Γ και Ε, η διαμόρφωση του *φόρου* σε αγορά και η ανακαίνιση του κτηρίου Δ και των δυτικών τειχών. Επιπλέον, επεκτείνεται το *Παλατάκι* και κτίζεται σειρά κτισμάτων στην περιοχή αυτή. Το 1428 ιδρύεται σε μια αρκετά απομονωμένη περιοχή στην Άνω Χώρα η μονή της Παντάνασσας, με την οποία συνδέονται οι ναΐσκοι: Π16

---

¹³ Ο.π. 141-142.

¹⁴ Ο.π. 143.

στα Δ. και ο Π2 στα ΝΑ¹⁵. Στην Κάτω Χώρα μεταξύ της Μητρόπολης και της μονής Βροντοχίου οικοδομούνται εκατέρωθεν της μέσης τα κτήρια Ξ, Ο και 207, καθώς και το συγκρότημα της Ευαγγελίστριας. Στο νότιο τμήμα οικοδομήθηκαν το κτήριο Θ, το οποίο κατά την παράδοση υπήρξε η κατοικία του ιδρυτή της Παντάνασσας, Ιωάννη Φραγκόπουλου, και τα κτήρια Ι και 240 (τοπογρ. διάγρ. 4)¹⁶.

Να σημειωθεί πως μέχρι σήμερα έχουν εντοπιστεί εντός των τειχών 324 κτήρια, τα περισσότερα από τα οποία χρησίμευαν ως κατοικίες, εργαστήρια, καταστήματα, αποθηκευτικοί χώροι, κατοικίες αξιωματούχων, στρατώνες κ.α. Από αυτά τα κτήρια τρία (28, 115, 255) οικοδομήθηκαν σε επαφή με ναΐσκους, χωρίς ωστόσο αυτό το στοιχείο να καθιστά απολύτως βέβαιη τη θρησκευτική τους χρήση¹⁷.

1.3. Έρευνα

1.3.1. Ιστορία της έρευνας

Ο Millet την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αι. εργάζεται στο πλαίσιο μιας αποστολής στον Μυστρά, αποτυπώνει τους ορατούς ναΐσκους και τους σημειώνει στον τοπογραφικό χάρτη της πόλης, τον οποίο, επίσης, σχεδιάζει σε συνεργασία με τους H. Eustache, Schaffner και Διαμπουρτζάκη (τοπογρ. διαγρ. 2)¹⁸. Για τον συμβολισμό των ναΐσκων χρησιμοποίησε τα γράμματα της λατινικής αλφαβήτου σε συνδυασμό με το όνομα του ναΐσκου, όταν αυτό διασωζόταν από τη λαϊκή παράδοση. Συγκεκριμένα στην Κάτω Χώρα εντόπισε και σημείωσε 10 ναΐσκους: Αγίου Γεωργίου (A), Αγίου Χριστοφόρου (D), Αγίου Ιωάννη, Αγίας Κυριακής (F), Αγίας Άννας (G), των Ταξιαρχών και τους ναΐσκους ch. B, ch. C, ch. E και ch. H. Στην Άνω Χώρα εντόπισε τρεις ναΐσκους: ch. J, Αγίας Βαρβάρας (I) και της Αγίας Παρασκευής και στο κάστρο τον διπλό ναΐσκο ch K. Το 1906 ο αρχαιολόγος Α. Αδαμαντίου πραγματοποιεί μικρής κλίμακας καθαρισμούς και στερεωτικές εργασίες σε συγκεκριμένους ναΐσκους με χρηματοδότηση της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας¹⁹.

Το 1952 ο ίδιος φορέας χρηματοδότησε την αποχωμάτωση και ανασκαφή των ναΐσκων, η οποία πραγματοποιήθηκε από τον τότε Επιμελητή Μυστρά, Ν. Δρανδάκη. Ο ανασκαφέας

---

¹⁵ Ο.π. 144.

¹⁶ Ο.π. 145-146.

¹⁷ Ο.π., 79.

¹⁸ Millet (1910).

¹⁹ Αδαμαντίου (1906) 176.

εντόπισε και ανέσκαψε άλλους έξι ναΐσκους, πλέον αυτών του G. Millet, τους οποίους σημειώνει σε πίνακα-σχέδιο (τοπογρ. διάγρ. 5) της ανασκαφικής του έκθεσης με λατινικούς αριθμούς ως εξής: I, II, III, IV, V, VI. Στην προαναφερθείσα έκθεση ο ανασκαφέας σημειώνει πως δεν παρουσιάζει τις ανασκαφικές εργασίες των ναΐσκων: ch. H, ch. D (Άγιος Χριστόφορος) και (V) του Παλατιού, καθώς ανασκάφηκαν από δαπάνες άλλου οργανισμού²⁰. Το 1955 ο Ν. Δρανδάκης μελετά τις τοιχογραφίες των ναΐσκων του Μυστρά²¹. Εκεί παρουσιάζονται τα κατά χώραν σωζόμενα ζωγραφικά κατάλοιπα, καθώς και επιλεγμένα σπαράγματα τοιχογραφιών, τα οποία περισυνελέγησαν κατά την ανασκαφική διερεύνηση. Ο ίδιος ερευνητής δημοσιεύει άρθρο για τον Άι Γιαννάκη του Μυστρά, στο οποίο εξετάζει κυρίως τη ζωγραφική, την αρχιτεκτονική και την ταφική του χρήση²². Επίσης, με τη ζωγραφική του ναΐσκου έχουν ασχοληθεί σπουδαίοι βυζαντινολόγοι, όπως η Ντούλα Μουρίκη, η Suzy Dufrenne, ο Μανόλης Χατζιδάκης, ο Δημήτριος Πάλλας και ο Τίτος Παπαμαστοράκης. Ο Ν. Δρανδάκης ανέσκαψε και δημοσίευσε και τον μεταβυζαντινό ναΐσκο Π13²³

Το 2004 ο Στ. Αρβανιτόπουλος στη διδακτορική του διατριβή *Η πόλη του Μυστρά* εντοπίζει επιπλέον έναν ναΐσκο²⁴. Ο ερευνητής σημειώνει στους τοπογραφικούς χάρτες (τοπογρ. διάγρ. 4) τους ναΐσκους με το γράμμα Π και τους αριθμούς από το 1 έως το 23, ενώ στο κείμενο αναφέρει και το όνομα του αγίου, όταν είναι βέβαιος γι' αυτό. Επιπλέον, παρουσιάζεται η θέση των ναΐσκων στον πολεοδομικό ιστό και η διασύνδεσή τους με όμορα κτήρια και μονές. Ο ίδιος ερευνητής το 2008 δημοσιεύει άρθρο αφιερωμένο στους τάφους και τα έθιμα ταφής στον Μυστρά²⁵. Εκεί παρουσιάζει τους τάφους που έχουν εντοπιστεί και ανασκαφεί στις μονές, στη Μητρόπολη, στην Ευαγγελίστρια και στους ναΐσκους, ως προς τα τυπολογικά και κατασκευαστικά τους χαρακτηριστικά και τα ανασκαφικά τους ευρήματα. Το 2011 ο Στ. Αρβανιτόπουλος στην ανακοίνωσή του στο 22^ο Διεθνές Συνέδριο Βυζαντινών Σπουδών στη Σόφια εξέτασε τον ιδιωτικό ή δημόσιο (ενοριακό) χαρακτήρα των ναΐσκων του Μυστρά²⁶.

Τέλος, ο πρόεδρος της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά, Στ. Σίνος, το 2009 στο Έργο της Επιτροπής *Τα Μνημεία του Μυστρά* αφιερώνει ένα κεφάλαιο στα παρεκκλήσια²⁷,

---

²⁰ Δρανδάκης (1952) 497 και υποσ.1.

²¹ Δρανδάκης (1955) 154-78.

²² Δρανδάκης (1987-1988) 61-82.

²³ Δρανδάκης (1959) 160-161.

²⁴ Πρόκειται για τον ναΐσκο Π21, βλ. Αρβανιτόπουλος (2004) (τοπογρ. διάγρ. Γ).

²⁵ Αρβανιτόπουλος (2008).

²⁶ Arvanitopoulos (2011) 123.

²⁷ Σίνος (2009).

όπου παρουσιάζει λεπτομερώς την αρχιτεκτονική 17 ναΐσκων, καθώς και τις σχεδιαστικές αποτυπώσεις τους, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν από την Επιτροπή. Τους ναΐσκους σημειώνει στον τοπογραφικό χάρτη (τοπογρ. διάγρ. 3)²⁸ με γράμματα του λατινικού αλφαβήτου, βάζοντας το γράμμα Μ για όσους έχουν αποτυπωθεί ή αναφέρονται στο τοπογραφικό του λευκώματος του G. Millet, ενώ αναφέρει και τα ονόματα των ναΐσκων, όπως τα έχει διατηρήσει η λαϊκή παράδοση.

1.3.2. Στόχος και οργάνωση της εργασίας

Η παρούσα έρευνα στοχεύει στη συνολική μελέτη και εξέταση των 23 μέχρι σήμερα εντοπισμένων ναΐσκων του Μυστρά. Τα προσεγγίζει αρχικά αυτοτελώς, εξετάζοντας την αρχιτεκτονική, τη ζωγραφική, τις επιγραφές, τις ταφές, τα ανασκαφικά ευρήματα (όπου υπάρχουν) με σκοπό την προσέγγιση -στο βαθμό που είναι αυτό δυνατό- των γενικών χαρακτηριστικών τους, τυπολογικών, μορφολογικών και κατασκευαστικών. Στη συνέχεια, επιδιώκει την πολύπλευρη ερμηνεία τους τόσο ως προς τον χαρακτήρα τους (ταφικό, δημόσιο ή ιδιωτικό) όσο και ως προς τη θέση τους στον πολεοδομικό ιστό της πόλης και τη διασύνδεσή τους με τις όμορες οικίες και μονές.

Όπως αναφέρθηκε, μέχρι σήμερα έχουν εκδοθεί εξειδικευμένες μελέτες για τους ναΐσκους του Μυστρά, οι οποίοι δεν έχουν εξεταστεί συνολικά. Χαρακτηριστικό είναι πως μόνο ο ναΐσκος του Άι Γιαννάκη έχει μελετηθεί επαρκώς, προφανώς λόγω του μεγέθους και κυρίως της ζωγραφικής του. Αντίθετα, για τους περισσότερους ναΐσκους η έρευνα είναι εξαιρετικά αποσπασματική, με πολλές ελλείψεις. Πιο συγκεκριμένα, αρκετοί ναΐσκοι δεν αποτυπώνονται στον τοπογραφικό χάρτη του G. Millet, άλλοι δεν έχουν απεικονιστεί σχεδιαστικά και περιγράφονται αδρομερώς, ενώ σχεδόν σε όλους η φωτογραφική τεκμηρίωση είναι ελλιπής. Επιπλέον, στις μέχρι τώρα δημοσιεύσεις οι μελετητές χρησιμοποιούν διαφορετικά σύμβολα για τους ναΐσκους, κάτι που μεγεθύνει την ήδη υπάρχουσα σύγχυση.

Στην παρούσα εργασία θα ακολουθηθεί το σύστημα αρίθμησης των ναΐσκων του Στ. Αρβανιτόπουλου ως το πιο απλό, ενώ σε κάθε ναΐσκο θα αναφέρεται ο συμβολισμός που χρησιμοποιήθηκε από τον G. Millet και τον Στ. Σίνο, καθώς και το όνομα της λαϊκής παράδοσης. Σκοπός της εργασίας είναι να βελτιώσει και να συμπληρώσει αυτές τις πλευρές της έρευνας.

---

²⁸ Χρησιμοποιεί τον τοπογραφικό χάρτη που συντάχθηκε από την Υπηρεσία Στρατού το 1964.

Ευχαριστίες οφείλονται προς την ΕΦΑΛΑΚ, η οποία χορήγησε άδεια μελέτης για τη φωτογραφική-σχεδιαστική τεκμηρίωση των ναΐσκων²⁹, χωρίς ωστόσο να επιτευχθεί η μελέτη των ανασκαφικών ευρημάτων. Ως προς την ανασκαφή των ναΐσκων, που πραγματοποιήθηκε το 1952 από τον Ν. Δρανδάκη, ερευνήσαμε το ενδεχόμενο ύπαρξης ανασκαφικού ημερολογίου, χωρίς ωστόσο επιτυχία³⁰. Εξαιρετικά χρήσιμη παραμένει η σχετική ανασκαφική του έκθεση που δημοσιεύθηκε στα ΠΑΕ του 1952.

---

²⁹ Να σημειωθεί πως δεν στάθηκε δυνατή η πλήρης φωτογραφική και σχεδιαστική αποτύπωση των ναΐσκων, καθώς οι περισσότεροι είναι καλυμμένοι σε μεγάλο βαθμό από φυτά, κισσούς και θάμνους.

³⁰ Φαίνεται πως ο ανασκαφέας δεν παρέδωσε το ημερολόγιο της ανασκαφής, καθώς δεν υπάρχει στο αρχείο της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας ή στο αρχείο της ΕΦΑΛΑΚ ούτε στην οικία του, κατόπιν διαβεβαίωσης από την κόρη του, αναπλ. Καθηγήτρια Α. Δρανδάκη, την οποία και ευχαριστώ ιδιαίτερα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. ΟΙ ΝΑΪΣΚΟΙ ΤΟΥ ΜΥΣΤΡΑ

2.1. Εισαγωγή

Μέχρι σήμερα έχουν εντοπιστεί στον λόφο του Μυστρά 23 ναΐσκοι, οι οποίοι είναι ανεξάρτητα κτισμένοι και δεν είναι προσαρτημένοι σε εκκλησιαστικά, μοναστηριακά ή κοσμικά κτήρια. Από αυτούς ένας είναι στο κάστρο, επτά στην Άνω Χώρα, 14 στην Κάτω Χώρα και ένας αμέσως έξω από τα τείχη της τελευταίας. Όλοι χρονολογούνται στην παλαιολόγια περίοδο με εξαίρεση δύο μεταβυζαντινούς, τον Π13 στην Κάτω Χώρα και τον Π15 (της Υπαπαντής) εντός του περιβόλου της Παντάνασσας.

Στην παρούσα εργασία εξετάζονται 19 ναΐσκοι, οι οποίοι είναι καταγεγραμμένοι και μερικώς δημοσιευμένοι. Δεν εξετάζονται οι δύο προαναφερόμενοι μεταβυζαντινοί ναΐσκοι (Π13, Π15), ο Π7 που εντόπισε ο G. Millet (2010) και έκτοτε δεν αναγνωρίζεται και ο Π21 που σημειώνεται στα τοπογραφικά διαγράμματα του Στ. Αρβανιτόπουλου (2004) χωρίς περαιτέρω πληροφορίες. Όπως προαναφέρθηκε, για τον συμβολισμό των ναϊσκών ακολουθείται το σύστημα αρίθμησης του Στ. Αρβανιτόπουλου (Π1-Π23), ενώ ο συμβολισμός του G. Millet και του Στ. Σίνου αναφέρεται συμπληρωματικά. Επίσης, η αρίθμηση των κτηρίων αντιστοιχεί στην αρίθμηση των κτηρίων του Στ. Αρβανιτόπουλου. Οι ναΐσκοι ακολουθούν τα τοπογραφικά δεδομένα του λόφου, με αποτέλεσμα να μην παρουσιάζουν σταθερό προσανατολισμό. Συνεπώς, στην παρουσίαση των ναϊσκών ο προσανατολισμός είναι συμβατικός με την ανατολική πλευρά να ταυτίζεται με το Ιερό.

2.2. Οι ναΐσκοι της Κάτω Χώρας

2.2.1. Ναΐσκος Π1-Άγιος Γεώργιος (Ch. A/ AM/ Π1)

Ο ναΐσκος του Αγίου Γεωργίου (εικ. 1) βρίσκεται στα Β. και πλησίον της Περιβλέπτου, οικοδομημένος με κατεύθυνση Α.-Δ. στην παρεία της μέσης οδού, που ακολουθεί το εξωτερικό τείχος της Κάτω Χώρας. Έχει αποτυπωθεί σχεδιαστικά (σχ. 1) και φωτογραφηθεί στο λεύκωμα του G. Millet³¹ και στο Έργο της Επιτροπής Μυστρά (σχ. 2)³². Ο ναΐσκος αναστηλώθηκε σε μεγάλο βαθμό το 1953-54 από τον Α. Ορλάνδο³³. Το 1987 η Επιτροπή Αναστήλωσης Μνημείων

³¹ Millet (2010) pl.6:4, pl. 14:4.

³² Σίνος (2009) 225-227, εικ.17-21.

³³ Ο.π. 225 και Ορλάνδος (1953) 314-315.

Μυστρά τοποθέτησε σε αυτόν θύρες και υαλοστάσια³⁴. Για τη χρονολόγηση του ναΐσκου έχει προταθεί το α΄ μισό του 14^{ου} αι.

Πολεοδομικά στοιχεία: Ο ναΐσκος βρίσκεται στα Β. της Περιβλέπτου και ενώνεται με τη μέση οδό με έναν μικρότερο δρόμο, που ξεκινάει από τη νότια είσοδο (θύρα) και καταλήγει στη μέση. Ο δρόμος ανήκει στην κατηγορία των ιδιωτικών, που χαράσσονταν αποκλειστικά για τον ιδιοκτήτη ενός σπιτιού ή ενός παρεκκλησίου³⁵. Γύρω από τον ναΐσκο διαμορφώνεται μικρή αυλή και αμέσως στα Ν. του Αγ. Γεωργίου βρίσκεται το μεγάλο -τουλάχιστον δώροφο- κτήριο 289³⁶ (τοπογρ. διάγρ. 4), το οποίο είναι οικοδομημένο παράλληλα με την κλιτύ.

*Αρχιτεκτονική περιγραφή*³⁷: Πρόκειται για μονόχωρο θολοσκεπή ναΐσκο με νότιο πλευρικό νάρθηκα, ο οποίος οικοδομήθηκε σε μεταγενέστερη φάση (σχ. 2)³⁸. Η αναλογία κάτοψης στο εσωτερικό (εικ. 2) είναι 3:4. Τον θόλο στηρίζουν δύο σφενδόνια, τα οποία βαίνουν σε παραστάδες. Το ένα βρίσκεται ακριβώς μπροστά από το Ιερό και το δεύτερο περίπου στο μέσον του υπόλοιπου χώρου. Τα σφενδόνια χωρίζουν το εσωτερικό σε δύο τομείς, στον ανατολικό και στον δυτικό. Στον ανατολικό τομέα στους πλευρικούς τοίχους και ανάμεσα στα δύο σφενδόνια διαμορφώνεται από ένα τυφλό αψίδωμα και επάνω από αυτό από ένα μονόλοβο παράθυρο με τοξωτό υπέρθυρο, το οποίο διεισδύει στον ημικυλινδρικό θόλο. Στον δυτικό τομέα διαμορφώνονται δύο πλευρικές θύρες και στον δυτικό τοίχο ένα ακόμη τυφλό αψίδωμα. Θρανίο διατρέχει τον δυτικό τοίχο και προεκτείνεται στον νότιο τοίχο μέχρι τη θύρα.

Η αψίδα του Ιερού εκτείνεται σε όλο σχεδόν το πλάτος του χώρου και διαμορφώνεται στην κάτοψη ως αβαθές τόξο. Στις δύο γωνίες του Ιερού υπάρχουν κόγχες για την πρόθεση και το διακονικό (εικ. 2). Ένα στενό μονόλοβο παράθυρο διαμορφώνεται στην κεντρική αψίδα, ενώ η τράπεζα είναι κτιστή. Εξωτερικά η αψίδα είναι πολύπλευρη-πολυγωνική και ιδιαίτερα ψηλή. Στο άνω μέρος της διακοσμείται από ζώνη με πλινθοπερίκλειστο και γείσο από οδοντωτή πλίνθινη ταινία (εικ. 3).

Στο εξωτερικό τα μονόλοβα παράθυρα του βόρειου και νότιου τοίχου διαμορφώνονται με διπλό βαθμιδωτό πλίνθινο πλαίσιο με τοξωτή απόληξη ψηλότερα από το γείσο της στέγης, με

³⁴ Σίνος (2009) 227. Ο μελετητής το θεωρεί ένα από τα καλύτερα αναστηλωμένα παρεκκλήσια του Μυστρά.

³⁵ Αρβανιτόπουλος (2004) 186.

³⁶ Για το κτήριο 289 βλ. ό.π. 495.

³⁷ Για την αρχιτεκτονική του ναΐσκου βλ. Σίνος (2009) 225-227.

³⁸ Ο Στ. Σίνος σημειώνει την ύπαρξη αρμού ανάμεσα στην τοιχοδομία του παρεκκλησίου και του εξωνάρθηκα, βλ. ό.π. 225.

αποτέλεσμα τη δημιουργία τοξωτών διαφραγμάτων ψευδοσταυρικής διαμόρφωσης. Πλίνθινη οδοντωτή ταινία περιτρέπει το γείσο της στέγης.

Ο πλευρικός νάρθηκας (εικ. 1) είναι ο μοναδικός σωζόμενος στον Μυστρά και εμφανίζει πλούσια εξωτερική διαμόρφωση με έντονη πλαστικότητα και πλούσιο κεραμοπλαστικό διάκοσμο. Χωρίζεται στη μέση με σφενδόνιο και καλύπτεται με δύο ημισφαιρικούς θόλους. Στην ανατολική όψη έχει ευρύ μονόλοβο παράθυρο και στη νότια όψη δίλοβο παράθυρο και θύρα. Το άνοιγμα της θύρας, που διαμορφώνεται ψηλότερα από αυτό του δίλοβου παραθύρου, φέρει τοξωτό υπέρθυρο από πωρόλιθους και πλίνθους και στέφεται από διπλή οδοντωτή ταινία πλίνθων με τοξωτή απόληξη της στέγης. Το δίλοβο παράθυρο φέρει πλίνθινα τόξα με ριπιδιόσχημη οδοντωτή ταινία, επάνω από την οποία διαμορφώνεται αψίδωμα με πλίνθινο κυματοειδές κόσμημα, το οποίο στέφεται από μονή οδοντωτή ταινία πλίνθων με επίσης τοξωτή απόληξη στέγης.

Ως προς τα κατασκευαστικά υλικά διαπιστώνουμε τη χρήση λίθου και πωρόλιθου, ασβεστοκονιάματος και πλίνθων για οικοδομική και διακοσμητική χρήση.

Η πλούσια εξωτερική εικόνα του ναΐσκου με την πλαστικότητα και τον άφθονο κεραμοπλαστικό διάκοσμο σε συνδυασμό με τις ισορροπημένες αναλογίες στο εσωτερικό και την ελευθερία διαμόρφωσης προϋποθέτουν κατά τον Στ. Σίνο ικανό αρχιτέκτονα³⁹.

2.2.2. Ναΐσκος Π2-Ταξιάρχης ή Σωτήρας του Νικηφόρου Λουκάνη (ch des Taxiarches/ ΤΑ/ Π2)⁴⁰

Ο ναΐσκος των Ταξιαρχών κατά τη λαϊκή παράδοση ή του Σωτήρα σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή (βλ. παρακάτω) βρίσκεται πλησίον της οικίας Φραγκόπουλου στα ΝΑ. της μονής Παντανάσσης. Έχει αποτυπωθεί σχεδιαστικά (σχ. 3) στο λεύκωμα του G. Millet⁴¹, έχει ανασκαφεί και αποτυπωθεί σχεδιαστικά (σχ. 5) από τον Ν. Δρανδάκη⁴² και έχει αποτυπωθεί σχεδιαστικά (σχ. 4) και μερικώς φωτογραφηθεί στο *Έργο* της Επιτροπής Μυστρά⁴³. Για τη

---

³⁹ Ο.π. 227.

⁴⁰ Ο Στ. Αρβανιτόπουλος αποδίδει τον ναΐσκο στον Σωτήρα του Νικηφόρου Λουκάνη, σύμφωνα με την επιγραφή που εντοπίστηκε στο εσωτερικό του (βλ. Αρβανιτόπουλος (2004) 138). Για την επιγραφή βλ. Δρανδάκη (1958) 362-366.

⁴¹ Millet (2010) pl 6:6.

⁴² Δρανδάκης (1952) 510-511.

⁴³ Σίνος (2009) 229-230.

χρονολόγηση το ναΐσκου έχει προταθεί το β' μισό του 14^{ου} αι.⁴⁴ και το 1455, που αναφέρεται στην κτητορική επιγραφή⁴⁵.

Πολεοδομικά στοιχεία: Ο ναΐσκος βρίσκεται στο νότιο τμήμα της Κάτω Χώρας και συγκεκριμένα στα ΝΑ. της μονής της Παντάνασσας και στα Δ. της ονομαζόμενης οικίας Φραγκόπουλου (τοπογρ. διάγρ. 4). Οικοδομείται στα όρια του οικισμού σε μία περιοχή αρκετά απότομη και σχετικά απομονωμένη, που προσέφερε ωστόσο τη διαφύλαξη της μόνωσης και της ηρεμίας⁴⁶. Συνδεόταν με τη μονή της Παντάνασσας με τον δρόμο που ξεκινούσε από τη νοτιοανατολική γωνία του περιβόλου της μονής, ο οποίος διερχόμενος από τα κτήρια 260, 261 και 262⁴⁷ διακλαδιζόταν με τον κεντρικό δρόμο που συνέδεε την Περίβλεπτο με την Παντάνασσα. Επιπλέον, ο ναΐσκος συνδέεται με *στενωπό*⁴⁸ δρόμο με τα κτήρια 274⁴⁹ και 275⁵⁰ στα ΒΑ. του και με *ρύμη* με τη δυτική θύρα του κτηρίου 270⁵¹. Επίσης, ο αναλημματικός τοίχος που διατηρείται μεταξύ των κτηρίων 269 και 271 φαίνεται να αποτελεί υπόβαθρο του δρόμου που οδηγούσε στην περιοχή του ναΐσκου⁵². Τέλος, στα ΒΑ. του ναΐσκου και λίγο χαμηλότερα από αυτόν υπάρχει δεξαμενή (σχ. 5)⁵³.

*Αρχιτεκτονική περιγραφή*⁵⁴: Ο ναΐσκος (σχ. 4) έχει εσωτερικές διαστάσεις 7,25 x 4,23μ. και αναλογία κάτοψης στο εσωτερικό 3:5. Στεγαζόταν με ημικυλινδρικό θόλο υποστηριζόμενο στο μέσο με σφενδόνιο που έβαινε σε παραστάδες. Αυτό χώριζε τον χώρο σε δύο τομείς, στον ανατολικό και στον δυτικό. Στον ανατολικό τομέα κάθε μακρά πλευρά κοσμεύεται από τυφλό τόξο σχηματιζόμενο ανάμεσα στην παραστάδα του σφενδονίου και στο κτιστό τέμπλο. Στον δυτικό τομέα σε κάθε μακρά πλευρά ανοίγεται από μία αντικριστή θύρα και στο μέσο του

⁴⁴ Λόγω των κοινών στοιχείων που παρουσιάζει με τον Άι Γιαννάκη ως προς το πλάτος του και τη διάταξη της πλευράς του Ιερού με τις τρεις αψίδες έχει προταθεί η κοινή χρονολόγηση των δύο κτηρίων στο δεύτερο μισό του 14^{ου} αι., βλ. Σίνος (2009) 229.

⁴⁵ Αρβανιτόπουλος (2004) 143, Arvanitopoulos (2008) υποσ. 70. Για την κτητορική επιγραφή βλ. Δρανδάκης (1958) 362-66.

⁴⁶ Αρβανιτόπουλος (2004) 140, 204.

⁴⁷ Ο.π. 482-83.

⁴⁸ Η *στενωπός* ξεκινούσε από τη νότια θύρα του ναΐσκου και κατέληγε στο κτήριο 274. Οι *στενωποί* συχνά δεν ξεπερνούν σε πλάτος το 1.50μ. Για τις *στενωπούς* και τις *ρύμες* βλ. Αρβανιτόπουλος(2004) 186.

⁴⁹ Ο.π. 490

⁵⁰ Ο.π. 490.

⁵¹ Ο.π. 487.

⁵² Ο.π. 183.

⁵³ Η δεξαμενή με διαστάσεις 3,81 x 3,48μ. ήταν επιχρισμένη στο εσωτερικό με υδραυλικό κονίαμα και η οροφή της ήταν θολωτή βλ. Δρανδάκης (1952) 510-511.

⁵⁴ Αναλυτική αρχιτεκτονική περιγραφή βλ. Σίνος (2009) 229-230.

δυτικού τοίχου ένα πλατύ τυφλό αψίδωμα. Θρανίο διαμορφώνεται κατά μήκος του δυτικού τοίχου επεκτεινόμενο στους πλάγιους τοίχους μέχρι τα ανοίγματα των θυρών⁵⁵.

Το Ιερό (εικ. 4) είχε κτιστό τέμπλο, του οποίου διατηρούνται οι βάσεις, και πλήρη διαμορφωμένα παραβήματα με μία κόγχη να σχηματίζεται σε κάθε πλευρικό τους τοίχο. Στο εξωτερικό της ανατολικής πλευράς διαμορφώνονται και οι τρεις αψίδες με την κεντρική να είναι μεγαλύτερη και πεντάπλευρη και αυτές των παραβημάτων μικρότερες και τρίπλευρες. Οι τρεις αψίδες είχαν από ένα απλό μονόλοβο παράθυρο, με το νότιο να διαμορφώνεται αρκετά λοξά. Οι Ταξιάρχες παρουσιάζουν κοινά στοιχεία με τον Άι Γιαννάκη ως προς το πλάτος του ναού και ως προς τη διάταξη της πλευράς του Ιερού με τις τρεις αψίδες. Το διακονικό σε μεταγενέστερη φάση τοιχίσθηκε και μετατράπηκε σε τάφο. Στη βορειοανατολική γωνία του ναΐσκου υπάρχει ευρύχωρος ομβροδέκτης⁵⁶.

Ο Σίνος παρατηρεί πως η γενική διαμόρφωση των Ταξιαρχών, όπως και του Αγίου Γεωργίου και του Άι Γιαννάκη, είναι από τις πιο προσεγμένες του οικισμού του Μυστρά.

Μαρμάρινη πλάκα με έμμετρη επιγραφή: Η μαρμάρινη πλάκα βρέθηκε στην επίχωση της πρόθεσης και φαίνεται πως ήταν εντειχισμένη πιθανότατα στο ανώφλι της βόρειας θύρας⁵⁷. Φέρει στη μία όψη επιγραφή σε ιαμβικό τρίμετρο. Η επιγραφή απευθυνόταν στον «ξένο» και αναφέρει πως ο ναός ανεγέρθη από τον «ευγενέστατο» Λουκάνη, ο οποίος για τη σωτηρία της ψυχής του τον δίδει προς λειτουργία σε όλους τους ιερείς και πως ο θόλος του Σωτήρος εκτίσθη το έτος 1455 (6963).

Ως κτήτορας του ναού παρουσιάζεται ο ισχυρός άρχοντας Νικηφόρος Λουκάνης, ο οποίος ήταν στο περιβάλλον των δεσποτών Δημητρίου και Θωμά και διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στα γεγονότα της Πελοποννήσου κατά το μέσο του 15^{ου} αι.⁵⁸ Ο ναός, αν και ήταν αφιερωμένος στον Σωτήρα Χριστό, έμεινε στην παράδοση να τιμάται στη μνήμη των Ταξιαρχών⁵⁹. Ο ναός είναι ιδιόκτητος, αλλά ο κτήτορας για τη σωτηρία της ψυχής του επιτρέπει σε κάθε ιερέα που το επιθυμεί να λειτουργήσει στο ναό, με αποτέλεσμα να παραχωρεί τον ναό

⁵⁵ Ίδια διάταξη των τυφλών αψιδωμάτων συναντάται στον Άγιο Γεώργιο και στην Αγία Άννα.

⁵⁶ Αρβανιτόπουλος (2004), 160.

⁵⁷ Δρανδάκης (1958) 364-365: η πλάκα είναι διαστάσεων 0,57 x 0,26 x 0,09μ. σε επιπεδόγλυφη τεχνική και εντοπίστηκε κατά τον εσωτερικό καθαρισμό του ναΐσκου από χώματα και λίθους, που πραγματοποιήθηκε από τον Ν. Δρανδάκη το 1952.

⁵⁸ Ο Λουκάνης φαίνεται να υποδαύλιζε την έριδα των δεσποτών Δημητρίου και Θωμά το 1459, το ίδιο έτος διετέλεσε φρούραρχος της Ακροκορίνθου, ενώ φαίνεται πως το 1460, κατά την κάθοδο του Μεχμέτ στην Πελοπόννησο είχε ήδη πεθάνει. Ο Γ. Σφραντζής τον αποκαλεί «Πελοποννησιοφθόρο» βλ. Δρανδάκης ό.π. 365.

⁵⁹ Ο.π. 366.

στη δημόσια λατρεία. Κατά τον Δρανδάκη αυτό ενισχύει την άποψη ότι τα μεμονωμένα ναύδρια του Μυστρά ήταν ιδιωτικά κτήρια⁶⁰.

Ταφές: Πολλοί τάφοι εντοπίστηκαν στο εσωτερικό του ναΐσκου, όπως και στη βόρεια και νότια αυλή του, οι περισσότεροι εκ των οποίων -με εξαίρεση το αρκοσόλιο- πρέπει να είναι μεταβυζαντινοί⁶¹. Να σημειωθεί ότι το διακονικό σε μεταγενέστερη φάση τοιχίσθηκε και μετατράπηκε σε χώρο ενταφιασμού, πιθανότατα κληρικών⁶².

Ο Δρανδάκης ανέσκαψε συνολικά στο εσωτερικό του ναού δύο τάφους, στη νότια αυλή τρεις τάφους και στη βόρεια αυλή τέσσερις. Συγκεκριμένα στο εσωτερικό κοντά στη βορειοδυτική γωνία ανεσκάφησαν δύο συνεχόμενοι επίγειοι κτιστοί τάφοι: ένας στον δυτικό τοίχο με τα οστά μίας ταφής και ένας στον βόρειο τοίχο με τα οστά μίας παιδικής ταφής. Στη νότια αυλή στη δυτική της πλευρά υπάρχει αρκοσόλιο με κατεστραμμένο τόξο στο μεγαλύτερο μέρος του και θήκη διαστάσεων 0,70 x 1,80 x 0,40μ. καλυπτόμενη με πλάκες. Περιείχε τα οστά μιας ταφής⁶³. Στην παρειά του νότιου τοίχου αναφέρεται σκαπτός τάφος με τα οστά δύο ταφών, τα λείψανα των οποίων είχαν τοποθετημένη την κεφαλή προς τα δυτικά⁶⁴. Ως προς τον τρίτο τάφο δεν διευκρινίζονται η ακριβής θέση και η μορφή του⁶⁵.

Στη βόρεια αυλή αναφέρονται τέσσερις τάφοι χωρίς να προσδιορίζεται ακριβέστερα η θέση τους, οι οποίοι είναι κτιστοί με λίθους και πλίνθους (ο ένας είναι κτιστός εντός του εδάφους και οι άλλοι υπερέχουν ελαφρώς) και φέρουν καλυπτήριες πλάκες. Πιο συγκεκριμένα, δύο παρουσιάζουν πολλαπλές ταφές με την κεφαλή των λειψάνων της τελευταίας ταφής στραμμένη προς τα Δ. και στο ανατολικό άκρο συγκεντρωμένα οστά. Περιείχαν όστρακα και πέταλα υποδημάτων, όπου στον ένα εκ των δύο εντοπίστηκαν δύο οθωμανικά νομίσματα και δύο κουμπιά⁶⁶ και στον άλλο κοντά στη βορειοανατολική γωνία είχε προσαρτηθεί όρθιο τμήμα

---

⁶⁰ Στη νεώτερη Ελλάδα, σύμφωνα με την ισχύουσα νομοθεσία, οι ναοί διακρίνονται σε ιδιόκτητους, μοναστηριακούς και ενοριακούς. Ο ιδιόκτητος τελεί υπό την αποκλειστική κυριότητα του ιδιώτη και η ιερουργία σε αυτόν γίνεται κατόπιν κλήσεως του ιερέα από τον ιδιώτη. Ο ναός μετατρέπεται σε ενοριακός μετά από ομόφωνη γνώμη της ενορίας και του ιδιώτη με έννομη πράξη, η έκδοση της οποίας για την κοινή χρήση του ιδιόκτητου ναού φανερώνει την επιθυμία και βούληση του ιδιοκτήτη, βλ. Φιλιππότου (1915) 266-267.

⁶¹ Αρβανιτόπουλος (2008), 92, υποσ.70 και Δρανδάκης (1952), 509: θεωρεί πως ο ναΐσκος κτίστηκε μόλις πέντε χρόνια πριν από την παράδοση του Μυστρά.

⁶² Αρβανιτόπουλος (2008) 92, Δρανδάκης (1952), 509.

⁶³ Αρβανιτόπουλος (2008) 92, Δρανδάκης (1952) 509, εικ.13 (κάτοψη).

⁶⁴ Αρβανιτόπουλος (2008) 93, Δρανδάκης (1952) 509, εικ.13 (κάτοψη).

⁶⁵ Αρβανιτόπουλος (2008) 93, Δρανδάκης (1952) 510.

⁶⁶ Αρβανιτόπουλος (2008) 93, Δρανδάκης (1952) 510-511, εικ.13 (κάτοψη), η θέση του δεν προσδιορίζεται με ακρίβεια.

ιωνικής παραστάδος ύψους 0,51μ. και πλάτους 0,26μ.⁶⁷. Ο τρίτος κτιστός τάφος καλυπτόταν με πλάκα από τμήμα ρωμαϊκού αναγλύφου, όπου εικονίζεται Αφροδίτη ή Νηρηίδα με ιππόκαμπο τοποθετημένη ανεστραμμένη επί του τάφου (0,39 x 0,38μ.) και περιείχε ένα ουγγρικό νόμισμα του 15^{ου} αι.⁶⁸ Ο τέταρτος κτιστός τάφος περιείχε όστρακα και πέταλα υποδημάτων⁶⁹.

2.2.3. Ναϊσκος Π3 (Ch H/ HM/ Π3)

Ο ναϊσκος στα Α. έχει αποτυπωθεί σχεδιαστικά (σχ. 3) και φωτογραφηθεί στο Έργο της Επιτροπής Μυστρά⁷⁰ και έχει ανασκαφεί από τον Ν. Δρανδάκη⁷¹.

Πολεοδομικά στοιχεία: Ο ναϊσκος βρίσκεται στο νότιο τμήμα της Κάτω Χώρας, αμέσως στα Α. της οικίας Φραγκόπουλου, με την οποία χωρίζεται με τον δρόμο που συνδέει την Περίβλεπτο και την Παντάνασσα (τοπογρ. διάγρ. 4). Λίγα μέτρα ΒΑ. του ναϊσκου βρίσκεται το διώροφο, μικρών διαστάσεων, κτήριο 285⁷². Να σημειωθεί πως στο νότιο τμήμα της Κάτω Χώρας η οικοδόμηση ναϊσκων και κτηρίων είναι ιδιαίτερα πυκνή, κάτι που φανερώνει τη συγκέντρωση οικονομικά ισχυρών οικογενειών στη συγκεκριμένη περιοχή και που πιθανότατα συνδέεται με την ίδρυση της Περιβλέπτου και την οικοδόμηση της οικίας Λάσκαρη⁷³.

Αρχιτεκτονική περιγραφή⁷⁴: Πρόκειται για μονόχωρο ναϊσκο (σχ. 6), που καλυπτόταν με ξύλινη στέγη σύμφωνα με τα κατάλοιπα του δυτικού τοίχου πάνω από τη θύρα. Οι αναλογίες της κάτοψης (σχ. 3) στον εσωτερικό χώρο είναι 1:2. Οι τοίχοι των μακρών πλευρών έχουν μεγαλύτερο πάχος από τον δυτικό τοίχο. Στον τελευταίο τοίχο (εικ. 5) βρίσκεται έκκεντρα η μοναδική θύρα εισόδου με ημικυκλικό υπέρθυρο. Στα Β. της θύρας στο ύψος του ημικυκλικού υπερθύρου υπήρχε ένα παράθυρο, ενώ στα Ν. διαμορφώνεται στενή κόγχη.

Η αψίδα στην εξωτερική πλευρά είναι τρίπλευρη πολυγωνική, καταλαμβάνει όλο σχεδόν το πλάτος της ανατολικής πλευράς και έχει μονόλοβο παράθυρο με πόρινο πλαίσιο. Στο

⁶⁷ Αρβανιτόπουλος(2008) 93, Δρανδάκης (1952) 510-511, εικ.13 (κάτοψη), η θέση του δεν προσδιορίζεται με ακρίβεια.

⁶⁸ Αρβανιτόπουλος(2008) 93, Δρανδάκης (1952) 510-511, εικ.13 (κάτοψη), η θέση του δεν προσδιορίζεται με ακρίβεια.

⁶⁹ Αρβανιτόπουλος (2008) 93, Δρανδάκης (1952) 510-511, εικ.13 (κάτοψη), η θέση του δεν προσδιορίζεται με ακρίβεια.

⁷⁰ Σίνος (2009) 122-123, εικ. 4, 5, 6, 7.

⁷¹ Η δημοσίευση της ανασκαφής δεν περιέχεται στα ΠΑΕ 1952, γιατί, όπως αναφέρει ο ίδιος ο ανασκαφέας, ανασκάφηκε με δαπάνες άλλου οργανισμού, βλ. Δρανδάκης (1952) 497, υποσ.1. Η ανασκαφική έκθεση του ναϊσκου δεν κατέστη δυνατό να εντοπιστεί.

⁷² Αρβανιτόπουλος (2004) 494-495.

⁷³ Ο.π. 143.

⁷⁴ Αναλυτική αρχιτεκτονική περιγραφή στο Σίνος (2009) 222-223.

εσωτερικό διατηρεί το συνολικό της ύψος (εικ. 6), είναι ημικυκλική με ένα μονόλοβο παράθυρο στον κατά μήκος άξονα του ναΐσκου και ένα ακόμα στο ανατολικό τμήμα της αψίδας, προσανατολισμένο καλύτερα σε σχέση με το θυσιαστήριο. Το Ιερό χωριζόταν από τον υπόλοιπο χώρο με κτιστό τέμπλο που είχε δύο ανοίγματα. Η κύρια πύλη παρέκκλινε από τον κατά μήκος άξονα, ενώ η πύλη της πρόθεσης βρισκόταν εγγύτερα στον βόρειο τοίχο. Δεν διαμορφώνονται παραβήματα, παρά μόνο μία μικρή κόγχη με μικρό παράθυρο στη βορειοανατολική γωνία του Ιερού, που λειτουργεί ως πρόθεση. Στην αντίστοιχη νότια γωνία φαίνεται να διαμορφώνεται μικρό αγίδωμα.

2.2.4. Ναΐσκος Π4-Αγία Άννα (Ch. G/ GM/ Π4)⁷⁵

Έχει αποτυπωθεί σχεδιαστικά (σχέδ. 4) και μερικώς φωτογραφηθεί στο Έργο της Επιτροπής Μυστρά⁷⁶ και έχει ανασκαφεί από τον Ν. Δρανδάκη⁷⁷. Χρονολογείται στο α΄ ήμισυ του 14^{ου} αι.⁷⁸

Πολεοδομικά στοιχεία: Ο ναΐσκος βρίσκεται στο νότιο τμήμα της Κάτω Χώρας (τοπογρ. διαγρ. 4), Α. της Παντάνασσας και κατέναντι της Αγίας Κυριακής (Π5) στα δεξιά της αμφόδου που συνδέει τη μέση οδό με αυτή που ξεκινάει από την Παντάνασσα προς την Περίβλεπτο⁷⁹. Γύρω από τον ναΐσκο διαμορφώνεται μικρή αυλή. Απαιτείται ανασκαφική διερεύνηση που θα δείξει αν η περιοχή ήταν δομημένη⁸⁰. Στα Β. του ναΐσκου διατηρείται *ρύμη* που διακλαδίζεται με την ερχόμενη από την οικία Λάσκαρη (εικ. 7). Ο ναΐσκος είναι οικοδομημένος σε μια περιοχή, που παρουσιάζει πληθώρα ναϊσκών και ισχυρών κατοικιών -με κυριότερη την οικία Λάσκαρη- καθώς και δύο στρατώνες, οι οποίοι πιθανότατα να συνδέονται με τη συσσώρευση ισχυρών οικογενειών στη συγκεκριμένη περιοχή⁸¹.

*Αρχιτεκτονική*⁸²: Πρόκειται για μονόχωρο ναΐσκο με νότιο πλευρικό προστώο (σχ. 7), σήμερα σχεδόν ολοκληρωτικά κατεστραμμένο, και κατάλοιπα τοίχου πιθανού κωδωνοστασίου

⁷⁵ Ο ναΐσκος στο Σίνος (2009) 224-225 δεν σημειώνεται στο τοπογρ. διάγρ. αλλά κατά την αρχιτεκτονική ανάλυση.

⁷⁶ Σίνος (2009) 224-225, εικ. 13, 14, 15.

⁷⁷ Δρανδάκης (1952) 501-504.

⁷⁸ Ο Ν. Δρανδάκης με βάση λείψανα τοιχογραφιών χρονολογεί τον ναΐσκο στο α΄ ήμισυ του 14^{ου} αι., βλ. Δρανδάκης (1952) 504. Ο Στ. Αρβανιτόπουλος στις αρχές του 14^{ου} αι., βλ. Αρβανιτόπουλος (2004) 141.

⁷⁹ Αρβανιτόπουλος (2004) 185.

⁸⁰ Αρβανιτόπουλος (2004) 200.

⁸¹ Αρβανιτόπουλος (2004) 143, υποσημ. 513.

⁸² Για αναλυτική αρχιτεκτονική περιγραφή βλ. Σίνος (2009) 224-225.

στη νοτιοανατολική γωνία του ναού. Έχει εσωτερικές διαστάσεις 6,63 x 3,69μ.⁸³ και αναλογία κάτοψης 1:2. Καλυπτόταν με θόλο⁸⁴, ο οποίος χωριζόταν από σφενδόνιο φερόμενο από πλευρικές παραστάδες σε δύο τμήματα, στο ανατολικό και στο δυτικό. Στο ανατολικό τμήμα του κτηρίου ανάμεσα στις παραστάδες του σφενδονίου και το τέμπλο διαμορφώνεται από ένα τυφλό αψίδωμα. Στο δυτικό τμήμα του κτηρίου υπάρχει περιμετρικό θρανίο. Στον βόρειο και τον νότιο τοίχο ανοίγεται ανά μία πλευρική είσοδος, εκ των οποίων η νότια οδηγεί στο πλευρικό προστώ. Στο βόρειο τμήμα του δυτικού τοίχου διαμορφώνεται κόγχη, όπου διατηρούνται ζωγραφικά κατάλοιπα της Βαπτίσεως του Ιησού, και στο κάτω μέρος της φαίνεται πως ήταν εντοιχισμένο αγγείο ύψους 0,52μ. για τις ανάγκες του μυστηρίου⁸⁵. Σημειώνεται πως στην ίδια θέση βρίσκεται αντίστοιχη κόγχη στον ναΐσκο της Αγίας Κυριακής⁸⁶.

Η αψίδα εξωτερικά (εικ. 8) κατελάμβανε όλο σχεδόν το πλάτος του ανατολικού τοίχου και είχε τρίπλευρη πολυγωνική διαμόρφωση με πλούσιο διάκοσμο. Στο μέσο της αψίδας υπήρχε δίλοβο παράθυρο⁸⁷ και εκατέρωθέν του ανά μία κόγχη. Σήμερα διατηρείται μόνο η νότια κόγχη, η οποία πλαισιώνεται από πλίνθινη ταινία και περιγράφεται από οδοντωτή ταινία. Επάνω από την κόγχη διατηρούνται ζώνες διακόσμου με χρωματιστές λίθινες πλάκες, πλίνθινο μαϊάνδρο, οδοντωτό πλίνθινο γείσο και πιθανότατα ζώνη με κάθετες πλίνθους αντίστοιχη και στο ίδιο ύψος με αυτή της νότιας όψης⁸⁸. Εσωτερικά η αψίδα διαμορφώνεται στο πάχος του τοίχου. Αντί παραβημάτων, στο νότιο πέρασ διατηρείται κόγχη για διακονικό και πιθανότατα να διαμορφωνόταν αντίστοιχη κόγχη στα βόρεια (εικ. 9). Υπήρχε κτιστό τέμπλο με μία είσοδο στο μέσο του.

Στη νοτιοανατολική γωνία του ναΐσκου διατηρούνται κατάλοιπα πιθανού κωδωνοστασίου (εικ. 8). Συγκεκριμένα στον νότιο τοίχο και πάνω από την αρχική στάθμη έδρασης της στέγης προεξέχουν κατάλοιπα τοίχου σε μήκος περίπου 2,10μ. Ο τοίχος περατώνεται στα Α. και Δ. σε κάθετα μέτωπα, στο άνω πέρασ των οποίων διακρίνεται κλίση στέγης⁸⁹.

⁸³ Οι διαστάσεις δίδονται στο Δρανδάκης (1952) 501.

⁸⁴ Αυτό μαρτυρούν η σωζόμενη γένεση και τμήμα του θόλου που διατηρείται στον νότιο τοίχο.

⁸⁵ Δρανδάκης (1952) 501.

⁸⁶ Η διαμόρφωση του κατωτέρου τμήματος της κόγχης έχει γίνει με τέτοιο τρόπο που φανερώνει ότι υπήρχε εκεί εντοιχισμένο αγγείο ύψους 0,52μ. για τις ανάγκες του μυστηρίου, βλ. Δρανδάκης (1952) 501.

⁸⁷ Όπως μαρτυρεί η φωτογραφία του λευκώματος Millet (1910) pl. 14:3.

⁸⁸ Η τελευταία ζώνη δεν διατηρείται σήμερα, αλλά φαίνεται στη φωτογραφία του λευκώματος Millet (1910) pl. 14:3.

⁸⁹ Σίνος (2009) 225.

Τοιχογραφικός διάκοσμος: Στην κόγχη του δυτικού τοίχου διατηρείται τοιχογραφία της Βαπτίσεως του Ιησού, δίπλα στον οποίο ζωγραφίζεται «λαμπάς επί κηροπηγίου». Επίσης, ο ανασκαφέας σημειώνει πως στη νοτιοανατολική γωνία του Ιερού εντοπίστηκαν τεμάχια τοιχογραφιών, όπου εικονίζονται τμήματα κεφαλών αγίων⁹⁰.

Ταφές⁹¹: Ταφές έχουν εντοπιστεί στο εσωτερικό του ναΐσκου και εξωτερικά στη νότια και τη βόρεια αυλή. Στο εσωτερικό κάτω από το δάπεδο, που ήταν επιστρωμένο με αμμοκονίαμα, διατάσσονται κατά τον κύριο άξονα του ναΐσκου έξι καμαροσκεπείς τάφοι σε δύο παράλληλες σειρές των τριών (εικ. 10)⁹². Η τοιχοποιία τους είναι από λίθους και λίγα βήσσαλα και η επικαλυπτήρια πλάκα από σχιστόλιθο ή ασβεστόλιθο. Το άνοιγμα βρίσκεται στο δυτικό άκρο της καμάρας και σχηματίζεται από πλίνθους. Τα κτερίσματα υπήρξαν πολυάριθμα και συνίσταντο σε μικρά νομίσματα, κοσμήματα (ενώτια και απλές πόρπες), τεμάχιο οστέινης κτένας, όστρακα αγγείων και χυτρών, κατάλοιπα ενδυμάτων (κομβία) και υποδημάτων (σιδερένια πέταλα καλλιγίων), ήλοι, αγνύθα. Όλοι οι τάφοι χρησιμοποιούνταν και ως οστεοφυλάκια⁹³. Στον νότιο τοίχο βρίσκεται επίγειος κτιστός τάφος «εφαπτόμενος» στο τέμπλο, ο οποίος περιείχε τα οστά μίας ταφής, με την κεφαλή του νεκρού προς τα Δ. Ο τάφος χαρακτηρίζεται από τον ανασκαφέα «μεταγενέστερος».

Στη βόρεια αυλή, στη βορειοδυτική γωνία, επίγειος κτιστός τάφος με οστά πολλαπλών ταφών. Τα λείψανα της τελευταίας ταφής είχαν τοποθετηθεί απευθείας στον πυθμένα και η κεφαλή ήταν στραμμένη προς Β. Στη νότια αυλή, στον δυτικό τοίχο, βρίσκονται δύο αρκοσόλια με ίχνη γραπτής μίμησης πλινθοπερίκλειστης τοιχοποιίας στο εσωράχιο του τόξου τους. Σε ένα εκ των δύο υπήρχαν δύο επάλληλες θήκες με την πλακοσκεπή υποκείμενη να περιέχει τα οστά μιας ταφής με την κεφαλή τοποθετημένη προς Β. και ένα αργυρό νόμισμα με οπή αναρτήσεως. Διπλός είναι και ο τάφος που εκτείνεται κατά μήκος του νότιου τοίχου του ναού στα Α. της θύρας. Πρόκειται για κτιστό τάφο με δύο επάλληλες θήκες, που φέρουν και οι δύο οστά

---

⁹⁰ Δρανδάκης (1952) 501.

⁹¹ Για τις ταφές βλ. Δρανδάκης (1952) 502-504 και Αρβανιτόπουλος (2008) 94-96.

⁹² Ο Στ. Σίνος τους περιγράφει ως εξής: «τρεις θολοσκεπείς θάλαμοι που με εγκάρσιο τοίχο διαιρούνταν σε έξι διαμερίσματα».

⁹³ Για τα πέταλα υποδημάτων από τάφους της «Αγίας Άνας» βλ. Πολιτεία 153-155, αρ. 6. Για τα τέσσερα μεταλλικά κομβία από τον «4^ο τάφο στο εσωτερικό» του παρεκκλησίου βλ. αυτόθι 156-57, αρ. 8.

πολλαπλών ταφών⁹⁴. Τέλος, στη νότια αυλή εντοπίστηκε συστάδα σκαπτών τάφων με τοιχώματα από λίθους ή κατακόρυφα τοποθετημένες πλάκες⁹⁵.

Ηλιακό ωρολόγιο: Στη νότια αυλή εντοπίστηκε ένα αρχαίο κοίλο ηλιακό ωρολόγιο, λαξευμένο στο ήμισυ δωρικού κιονοκράνου των ελληνιστικών χρόνων⁹⁶.

2.2.5. Ναϊσκος Π5-Αγία Κυριακή (Ch. F/ FM /Π5)

Ο ναϊσκος έχει ανασκαφεί από τον Ν. Δρανδάκη το 1952⁹⁷ και έχει αποτυπωθεί σχεδιαστικά (σχ. 5) και μερικώς φωτογραφηθεί στο Σίνος (2009)⁹⁸.

Πολεοδομικά στοιχεία: Τα ερείπια του ναϊσκου βρίσκονται στη νότια περιοχή της Κάτω Χώρας (τοπογρ.διάγρ.4) στα νότια και κατέναντι της Αγίας Άννας (Π4) πάνω στην άμφοδο (εικ. 11) που συνδέει τη μέση οδό με τον δρόμο της Παντάνασσας-Περιβλέπτου⁹⁹. Πιθανότατα ένας παράλληλος δρόμος με κατεύθυνση Β.-Ν. συνδέει τους ναϊσκους Π4, Π5, Π11 και Π12. Πλησίον του ναϊσκου βρίσκονται στα Α. το κτήριο 256¹⁰⁰, στα Δ. το κτήριο 257¹⁰¹ και βορειότερα η οικία Λάσκαρη, η οποία συνδέεται με ρύμη με τον προαναφερόμενο παράλληλο δρόμο (εικ. 7). Γύρω του διαμορφώνεται αυλή¹⁰². Στα Α. του ναϊσκου υπάρχει αρκετά μεγάλη δεξαμενή, η οποία χρονολογείται στους πρώτους μεταβυζαντινούς χρόνους και φαίνεται να είναι οικοδομημένη σε προγενέστερο κτίσμα. Έχει σχήμα τραπέζιο, φέρει υδραυλικό κονίαμα και στη βόρεια πλευρά της βρίσκεται κρήνη¹⁰³.

*Αρχιτεκτονική περιγραφή*¹⁰⁴: Ο ναϊσκος είχε αναλογία κάτοψης 1:2 (σχ. 5) με διαστάσεις 6,74 x 3,45μ.¹⁰⁵. Παρουσιάζει δύο οικοδομικές φάσεις. Κατά την πρώτη φάση ο ναϊσκος ήταν ξυλόστεγος με δύο εισόδους στους πλευρικούς τοίχους, μία περίπου στη μέση του νότιου τοίχου και μία στο δυτικό τμήμα του βόρειου τοίχου. Ένα θρανίο διέτρεχε τον δυτικό τοίχο και εκτεινόταν μέχρι τη βόρεια θύρα. Στη βόρεια γωνία του δυτικού τοίχου διαμορφώνεται κόγχη με

⁹⁴ Δηλώνονται οι διαστάσεις εκτός του πλάτους: 2,00 x 0,72μ. (κάτω θήκη) και 2,00 x 0,68μ. (άνω θήκη).

⁹⁵ Δρανδάκης (1952) 503-504. Η θέση και ο αριθμός των τάφων δεν προσδιορίζονται με ακρίβεια, ενώ δεν αναφέρονται τα περιεχόμενα (οστά και κτερίσματα).

⁹⁶ Ο.π. 504.

⁹⁷ Δρανδάκης (1952) 500-501.

⁹⁸ Σίνος (2009) 238-39, εικ. 60, 61, 62.

⁹⁹ Αρβανιτόπουλος (2004) 185-186.

¹⁰⁰ Αρβανιτόπουλος (2004) 480.

¹⁰¹ Αρβανιτόπουλος (2004) 481.

¹⁰² Αρβανιτόπουλος (2004) 200.

¹⁰³ Δρανδάκης (1952) 501.

¹⁰⁴ Για αναλυτική αρχιτεκτονική περιγραφή βλ. Σίνος (2009) 238-39.

¹⁰⁵ Τις διαστάσεις τις δίνει ο Ν. Δρανδάκης (1952) 501, ο οποίος αναφέρει πως στεγαζόταν με καμάρα.

κατάλοιπα από τοιχογραφία της Βαπτίσεως (εικ. 12), καθώς φαίνεται πως εκεί τελείτο το ιερό μυστήριο. Παράθυρο υπάρχει στα ανατολικά της εισόδου του νότιου τοίχου (εικ. 13)¹⁰⁶. Σε δεύτερη οικοδομική φάση ο ναΐσκος καλύφθηκε με ημικυλινδρικό θόλο υποστηριζόμενο από ένα σφενδόνιο περίπου στη μέση του θόλου, το οποίο εδραζόταν στους πλευρικούς τοίχους σε κιλλίβαντες. Επιπλέον, στους πλευρικούς τοίχους διαμορφώθηκαν τυφλά αφιδώματα διαφορετικού πλάτους¹⁰⁷. Ένα από αυτά κλείνει κατά το ήμισυ την προαναφερθείσα κόγχη του δυτικού τοίχου. Επιπλέον, τοιχίστηκε το προαναφερόμενο παράθυρο το νότιου τοίχου.

Το Ιερό διέθετε μία κεντρική αφίδα, διαμορφωμένη μέσα στο πάχος του ανατολικού τοίχου. Στο νότιο πέρας του ανατολικού τοίχου διατηρείται μικρή κόγχη με στενό παράθυρο, που λειτουργούσε ως διακονικό -μία παρόμοια κόγχη πρέπει να χρησίμευε στα Β. ως πρόθεση- και στους πλευρικούς τοίχους του Ιερού διαμορφώνονται δύο στενές ορθογωνικές αφίδες (εικ. 14). Το τέμπλο του Ιερού ήταν κτιστό με μία είσοδο στη μέση.

Από την ανατολική εξωτερική όψη του Ιερού διατηρείται μόνο μικρό τμήμα της αφίδας (εικ. 15), που παρουσιάζει αρκετά πλούσια διαμόρφωση. Πρόκειται για ημιεξαγωνική αφίδα, φερόμενη από τρία τόξα, τα οποία στηρίζονταν σε δύο κιλλίβαντες στις μεσαίες γωνίες της προβολής. Πλίνθινη οδοντωτή ταινία περιέβαλλε τα τρία τόξα, ενώ λίθινο γείσο με οριζόντια οδοντωτή ταινία περιέτρεχε τις τρεις πλευρές της προβολής στο ύψος της ποδιάς των παραθύρων (εικ. 16).

Τοιχογραφικός διάκοσμος: Στην κόγχη της βορειοδυτικής γωνίας διατηρούνται κατάλοιπα από την τοιχογραφία της Βαπτίσεως, όπου διακρίνεται ο Ιησούς και αριστερά ο Πρόδρομος (εικ. 12). Κάτω από την κόγχη το άνοιγμα διευρύνεται, διαμορφώνοντας υποδοχή κολυμβήθρας. Φαίνεται ότι εκεί τελείτο το μυστήριο της βάπτισης¹⁰⁸. Τμήματα του τοιχογραφικού διακόσμου διατηρούνται και στη νότια γωνία του δυτικού τοίχου, όπου έχει επιζωγραφισθεί ένας πεσσίσκος, καθώς και στον νότιο τοίχο, εκεί όπου, αρχικά, ήταν το άνοιγμα του παραθύρου. Κατά τις ανασκαφικές εργασίες εντοπίστηκε σπάραγμα τοιχογραφίας, όπου

---

¹⁰⁶ Το παράθυρο βρίσκεται περίπου στο ύψος της μεταγενέστερης γένεσης της θολοδομίας και διαμορφώνεται λοξά προς τα ανατολικά.

¹⁰⁷ Το διαφορετικό πλάτος των τυφλών αφιδωμάτων εξηγείται από το γεγονός ότι θα έπρεπε να ληφθούν υπόψη στα Α. η περιοχή του Ιερού και στα Δ. οι διαφορετικές θέσεις των εισόδων στους αντικριστούς τοίχους βλ. Σίνος (2009)

¹⁰⁸ Δρανδάκης (1952) 501. Ο ανασκαφέας δεν παρουσιάζει φωτογραφία του σπαράγματος ούτε στη συγκεκριμένη δημοσίευση ούτε στη δημοσίευση των τοιχογραφιών.

εικονίζεται κεφαλή αγίας (εικ. 17), την οποία ο ανασκαφέας ταυτίζει με τη Θεοτόκο και χρονολογεί τον 15^ο αι.¹⁰⁹

Ανασκαφικές εργασίες: Κατά την αποχωμάτωση και ανασκαφή του ναού το 1952, αποκαλύφθηκαν τα σωζόμενα τμήματα του κτιστού τέμπλου και λείψανα της γραπτής διακόσμησης (βλ. παραπάνω).

2.2.6. Ναϊσκος Π6 (Ch. E/ EM/ Π6)

Το συγκρότημα ανασκάφηκε το 1952 από τον Ν. Δρανδάκη¹¹⁰. Αποτυπώθηκε σχεδιαστικά (σχ. 9) και μερικώς φωτογραφήθηκε στο *Έργο* της Επιτροπής Μυστρά¹¹¹.

Πρόκειται για ένα διώροφο συγκρότημα διπλών ναϊσκων (εικ. 18) με κατεύθυνση Β.-Ν., το οποίο βρίσκεται στο νότιο τμήμα της Κάτω Χώρας και στα Ν. του ναϊσκου της Αγίας Κυριακής (Π5). Μαζί με το συγκρότημα στην κορυφή του κάστρου αποτελούν τα μοναδικά παραδείγματα διπλών ναϊσκων στην αρχιτεκτονική του Μυστρά¹¹². Επιπλέον, είναι ο μοναδικός διώροφος (εν μέρει) ναϊσκος της πόλης, ένας τύπος που χρησιμοποιείται κατά κανόνα για ταφικά παρεκκλήσια με το ισόγειο ή τον κάτω όροφο να προορίζεται για ταφική χρήση και τον πάνω όροφο για μνημόσυνα¹¹³.

Πολεοδομικά στοιχεία: Ο ναϊσκος βρίσκεται στο νότιο τμήμα της Κάτω Χώρας, στα Δ. της μέσης οδού και στα Ν. της αμφόδου, που ενώνει τη μέση με τον δρόμο Παντάνασσας-Περιβλέπτου (τοπογρ. διάγρ. 4). Στην ίδια περιοχή βρίσκονται οι ναϊσκοί: Π5-Αγία Κυριακή στα Β., Π8 στα Α. και Π3 στα Δ., ενώ πλησίον του και στα Α. σχηματίζεται μία συστάδα κτισμάτων¹¹⁴ από τα κατάλοιπα των κτηρίων 252, 253, 254, 255¹¹⁵, χωρίς κανένα να παρουσιάζει ιδιαίτερα σημαντικές διαστάσεις.

*Αρχιτεκτονική περιγραφή*¹¹⁶: Σύμφωνα με τα ερείπια στον άνω όροφο παρουσιάζονται δύο σύγκολλοι ναϊσκοί (σχ. 9), εκ των οποίων ο νότιος είναι ο αρχικός και ο βόρειος αποτελεί προέκταση του νότιου σε δεύτερη οικοδομική φάση¹¹⁷. Η πρόσβαση στο ανώτερο επίπεδο

¹⁰⁹ Ο.π. 500.

¹¹⁰ Δρανδάκης (1952), 500: ιδιαίτερα συνοπτική περιγραφή χωρίς λεπτομέρειες για τα ανασκαφικά ευρήματα.

¹¹¹ Σίνος (2009) 233-35, εικ. 44, 45, 46.

¹¹² Σίνος (2009) 235.

¹¹³ Arvanitopoulos (2011) 123.

¹¹⁴ Για την ανάπτυξη του οικισμού της Κάτω Χώρας σε συστάδες κτισμάτων βλ. Αρβανιτόπουλος (2004) 202-203.

¹¹⁵ Αρβανιτόπουλος (2004) 480.

¹¹⁶ Για αναλυτική αρχιτεκτονική περιγραφή βλ. Σίνος (2009) 238-239. Ο μελετητής σημειώνει πως το συγκρότημα, αν και διερευνήθηκε ανασκαφικά, δεν έχει προσδιοριστεί ολοκληρωτικά το συνολικό του σχέδιο.

¹¹⁷ Σημειώνεται πως ο τοίχος ένωσης των δύο ναϊσκων είναι κοινός, βλ. ό.π.

γινόταν από τον στενό διάδρομο πλευρικά του νότιου ναΐσκου. Στο κατώτερο επίπεδο υπήρχε ανατολική πρόσβαση για τον χώρο κάτω από τον νότιο ναΐσκο, ενώ για τον αντίστοιχο χώρο του βόρειου ναΐσκου υπήρχε ανατολική και δυτική πρόσβαση (εικ. 19).

Ο νότιος ναΐσκος στον όροφο είχε στα Ν. τον στενό διάδρομο πρόσβασης και στα Δ. έναν μακρόστενο προθάλαμο. Με δύο πλευρικές θύρες, που ανοίγονταν σε τυφλά αψιδώματα, επικοινωνούσε με τον νότιο διάδρομο και τον βόρειο ναΐσκο. Ο νότιος ναΐσκος καλυπτόταν με ημικυλινδρική θολοδομία και έφερε τυφλά αψιδώματα στις μακρές πλευρές του. Στον χώρο του Ιερού (εικ. 20) διαμορφώνονται μία ημικυκλική αψίδα με μικρό δίλοβο παράθυρο, μία κόγχη για πρόθεση, μία μικρότερη ορθογωνική αψίδα για διακονικό και μία ορθογωνική αψίδα στον πλευρικό τοίχο του Ιερού. Επίσης, διατηρούνται κατάλοιπα της κτιστής τράπεζας. Στο εξωτερικό διαμορφώνεται μόνο η αψίδα του κυρίως Ιερού, η οποία είναι ημιεξαγωνική με έντονα φαρδύτερη τη μεσαία πλευρά. Το δίλοβο παράθυρο κοσμείται με πλίνθινο τόξο και πλίνθινη οδοντωτή ταινία. Από τον δυτικό προθάλαμο διατηρείται μόνο μέρος του νότιου τοίχου¹¹⁸, στον οποίο υπάρχουν τυφλό αψιδώμα στα Δ., η πλατιά είσοδος προς τον νότιο διάδρομο στα Α. και η γένεση της θολοσκεπούς θολοδομίας, η οποία βρισκόταν σε χαμηλότερη στάθμη από την αντίστοιχη του ναΐσκου και με ένα ενδιάμεσο σφενδόνιο χωριζόταν σε δύο τμήματα.

Από τον βόρειο ναΐσκο (εικ. 19) σώζεται κυρίως ο ανατολικός τοίχος, ο οποίος ελαφρά προεξέχει του νότιου ναΐσκου. Η κόγχη του Ιερού είναι κατασκευασμένη στο πάχος του τοίχου-αρκετά επίπεδη στην κάτοψη- φέρει στενό άνοιγμα μικρών διαστάσεων και δεν προβάλλεται εξωτερικά. Στον χώρο του διακονικού διακρίνεται μία ορθογωνική αψίδα και μία στενότερη κόγχη βρισκόταν στη γωνία της πρόθεσης.

Τοιχογραφικός διάκοσμος: Ο νότιος ναΐσκος διατηρεί σε πολύ κακή κατάσταση υπολείμματα τοιχογραφικού διακόσμου στην αψίδα του Ιερού (εικ. 20), ενώ επιχρισμένες είναι και οι υπόλοιπες επιφάνειές του.

Ταφές: Κατά την ανασκαφή δεν αποκαλύφθηκε κανένας τάφος στο εσωτερικό του διώροφου κτηρίου ούτε στην κατώτερη στάθμη, όπου θα ήταν αναμενόμενο, αν λειτουργούσε ως υπόγεια κρύπτη προορισμένη για ταφές¹¹⁹.

¹¹⁸ Ο τοίχος έρχεται λοξά προς τον αντίστοιχο τοίχο του νότιου ναΐσκου, βλ. Σίνος (2009) 234.

¹¹⁹ Αρβανιτόπουλος (2008) 96 και υποσ. 98.

2.2.7. Ναΐσκος Π7 (Ch. B/ Π7)

Ο G. Millet στο τοπογραφικό του σχέδιο¹²⁰ σημειώνει τον ναΐσκο *Ch. B* πάνω στη μέση οδό και στα ΝΔ. της πύλης της Μαρμάρας, στην περιοχή ανάμεσα στον ναΐσκο Π1 (Άγιος Γεώργιος) και στον ναΐσκο Π8 (τοπογρ. διαγρ. 2). Ωστόσο, ο ναΐσκος δεν αναφέρεται ούτε στις ανασκαφικές εργασίες του Ν. Δρανδάκη ούτε στο Έργο της Επιτροπής, ενώ είναι αυτός που σημειώνεται ως Π7 από τον Στ. Αρβανιτόπουλο (τοπογρ. διάγρ. 4), χωρίς όμως να δίνονται επιπλέον στοιχεία¹²¹. Ενδέχεται να ήταν σε έντονα ερειπωμένη κατάσταση και μετά τον Millet να μην αναγνωρίζεται.

2.2.8. Ναΐσκος Π8 (Ch. C/ CM/ Π8)

Ο ναΐσκος ανασκάφηκε και αποτυπώθηκε (σχ. 11) από τον Ν. Δρανδάκη το 1952¹²², ενώ αποτυπώθηκε σχεδιαστικά και φωτογραφήθηκε (εν μέρει) στο Έργο της Επιτροπής¹²³ (σχ. 10).

Πολεοδομικά στοιχεία: Ο ναΐσκος βρίσκεται στην Κάτω Χώρα στα Ν. του Αγίου Χριστοφόρου και στα ΒΔ. της πύλης της «Μαρμάρας» του κάτω τείχους (τοπογρ. διαγρ. 4), οικοδομημένος στην αρχή της αμφόδου, που συνδέει τη μέση οδό με την οδό Περιβλέπτου-Παντανάσσης (εικ. 21). Γύρω από αυτόν διαμορφώνεται μικρή αυλή.

*Αρχιτεκτονική περιγραφή*¹²⁴: Ο ναΐσκος (εικ. 22) έχει διαστάσεις 6,37 x 3,50μ. με αναλογία κάτοψης (σχ. 10) στο εσωτερικό περίπου 1:2. Καλυπτόταν με ημικυλινδρικό θόλο, που χωριζόταν με σφενδόνιο σε δύο ίσα τμήματα. Η θύρα εισόδου βρισκόταν στον βόρειο τοίχο. Στον δυτικό τοίχο στο μέσο του υπάρχει τυφλό αψίδωμα με ορθογωνική αψίδα. Στον νότιο τοίχο διαμορφώνονται μία στενή ορθογωνική αψίδα στο ανατολικό πέρασ (στο χώρο του Ιερού), ένα τυφλό αψίδωμα ανάμεσα στο τέμπλο και στο σφενδόνιο του θόλου και μία ορθογωνική αψίδα στα δυτικά του σφενδονίου. Θρανίο περιτρέχει τον δυτικό και τον νότιο τοίχο. Ο βόρειος τοίχος στο μεγαλύτερο μέρος του δεν διατηρείται.

Το Ιερό διαρθρώνεται με τρεις κόγχες (εικ. 23), οι οποίες ανοίγονται στο πάχος του τοίχου, ενώ εξωτερικά προεξέχει ελαφρώς μόνο η κεντρική ημικυλινδρική κόγχη (εικ. 24). Σε αυτήν σχηματιζόταν μονόλοβο παράθυρο και στις πλευρικές από ένα στενό παράθυρο. Επάνω από την κεντρική κόγχη διαμορφώνεται ορθογωνικό άνοιγμα, που στις δύο κάθετες πλευρές του φέρει πώρινο κιονίσκο με κομβίο (εικ. 25). Το Ιερό χωριζόταν από τον κυρίως ναό με κτιστό

¹²⁰ Millet (1910) 35.

¹²¹ Αρβανιτόπουλος (2004) τοπογρ. διάγραμμα Γ

¹²² Δρανδάκης (1952) 498-500, εικ. 1.

¹²³ Σίνος (2009) 239, εικ. 63, 64, 65.

¹²⁴ Για αναλυτική αρχιτεκτονική περιγραφή βλ. ό.π.

τέμπλο, το οποίο είχε δύο ανοίγματα, με το κύριο άνοιγμα να είναι μετακινημένο στα νότια του κατά μήκος άξονα. Έφερε δάπεδο αμμοκονιάματος.

Τοιχογραφικός διάκοσμος: Ο ναΐσκος διασώζει λείψανα του τοιχογραφικού διακόσμου σε διάφορα σημεία και στο κτιστό τέμπλο. Στις κόγχες του Ιερού διατηρούνται τοιχογραφίες αγίων (εικ. 26, 27). Στο τύμπανο του τυφλού αφιδώματος στον νότιο τοίχο είχε ζωγραφισθεί άγιος με στρατιωτική στολή (εικ. 28) και εκατέρωθεν του ποδιού του επιγραφή υπέρ της ψυχής του δούλου του Θεού Διονυσίου μοναχού τον Ιούλιο του 1511. Η επιγραφή ανήκει στον τύπο των «ενθυμήσεων» και μαρτυρεί ότι η τοιχογραφία δεν είναι μεταγενέστερη του 1511¹²⁵.

Ταφές: Στη βορειοδυτική γωνία της ανατολικής αυλής και σε επαφή με αυτήν ανασκάφηκαν δύο κτιστοί τάφοι (σχ. 11), ο καθένας από τους οποίους περιείχε οστά μίας ταφής. Ο δυτικός τάφος (δυτικός τοίχος) είχε τοιχοποιία με λίθους και βήσσαλα και στο εσωτερικό του βρέθηκε ένα торνεσέλλιο. Ο βόρειος τάφος (βόρειος τοίχος) είχε ευτελέστερη τοιχοποιία από μικρούς και μεγάλους λίθους και ελάχιστα βήσσαλα¹²⁶.

2.2.9. Ναΐσκος Π9-Άγιος Χριστόφορος (Ch D/ DM/ Π9)

Ο ναΐσκος έχει ανασκαφεί (εικ. 29) από τον Ν. Δρανδάκη¹²⁷, αναστηλώθηκε το 1953 από τον Α. Ορλάνδο¹²⁸ και έχει αποτυπωθεί σχεδιαστικά (σχ. 12) και φωτογραφηθεί (εν μέρει) στο Έργο της Επιτροπής¹²⁹.

Πολεοδομικά στοιχεία: Ο ναΐσκος, στραμμένος Ν., βρίσκεται στο νότιο τμήμα της Κάτω Χώρας πλησίον στην πύλη της Μαρμάρας. Είναι οικοδομημένος στα Β. της αμφόδου προς την Παντάνασσα, στην ισόπεδη επιφάνεια που δημιουργείται ανάμεσα στην οικία Λάσκαρη και στη μέση οδό (τοπογρ. διάγρ. 4). Πιθανότατα συνδέεται με τη συγκέντρωση οικονομικά ισχυρών οικογενειών σε αυτό το τμήμα της πόλης¹³⁰.

Αρχιτεκτονική περιγραφή¹³¹: Πρόκειται για επίμηκες (σχ. 12), πιθανότατα ξυλόστεγο οικοδόμημα¹³², το οποίο σήμερα είναι αναστηλωμένο (εικ. 30). Στην αρχική φάση ανήκει το

¹²⁵ Δρανδάκης (1952) 499-500.

¹²⁶ Δρανδάκης (1952) 500. Αρβανιτόπουλος (2008) 96-97.

¹²⁷ Η ανασκαφική έκθεση δεν κατέστη δυνατόν να εντοπιστεί. Να σημειωθεί ότι η δημοσίευση της ανασκαφής δεν περιέχεται στα ΠΑΕ 1952, γιατί όπως αναφέρει ο ίδιος ο ανασκαφέας: «το παρεκκλήσι ανασκάφηκε με δαπάνες άλλου οργανισμού», βλ. Δρανδάκης (1952), 497 υποσημ. 1.

¹²⁸ Σίνος (2009) 235 και υποσ.18.: Ο μελετητής παρατηρεί πως ο ναΐσκος αναστηλώθηκε εσφαλμένα μετά το 1953 «ιδιαίτερα εκεί που οι αρχιτεκτονικές του λεπτομέρειες είχαν χαθεί».

¹²⁹ Σίνος (2009) 235-236, εικ. 50, 51, 52, 53, 54.

¹³⁰ Αρβανιτόπουλος (2004) 143.

¹³¹ Για αναλυτική αρχιτεκτονική περιγραφή βλ. Σίνος (2009) 235-236.

τμήμα της νότιας πλευράς από το Ιερό μέχρι και τη νότια θύρα, το οποίο έχει υποστεί αρκετές επιδιορθώσεις. Η νότια θύρα διατηρεί την αρχική της μορφή και φέρει οξυκόρυφο πάρινο πλαίσιο (εικ. 31). Όμοιά της πρέπει να ήταν και η αναστηλωμένη σήμερα δυτική θύρα¹³³. Τέσσερα τυφλά αψιδώματα ανοίγονται σε καθέναν από τους πλευρικούς τοίχους και στη βόρεια όψη διαμορφώνονται παράθυρα.¹³⁴ Η τελευταία οικοδομική φάση του ναΐσκου χρονολογείται σύμφωνα με τα κατάλοιπα των τοιχογραφιών στο δεύτερο μισό του 14^{ου} αι.

Το Ιερό χωριζόταν από τον υπόλοιπο χώρο με κτιστό τέμπλο (εικ. 32), στο οποίο διαμορφώνονταν δύο είσοδοι, μία έκκεντρη και μία προς το νότιο τοίχο. Η κεντρική κόγχη του Ιερού και οι δύο πλευρικές διαμορφώνονται μέσα στο πάχος του τοίχου. Εξωτερικά προεξέχει μόνο η κεντρική κόγχη (εικ. 30), που είναι ημιεξαγωνική και μόνο αυτή φέρει στενό, μονόλοβο παράθυρο. Σε μεταγενέστερη φάση εδράσθηκε σε κιλλίβαντες στο ύψος της ποδιάς των παραθύρων, οι οποίοι στη συνέχεια υποστηρίχθηκαν με τη δόμηση τοιχίου μέχρι το ύψος τους¹³⁵.

*Τοιχογραφικός διάκοσμος*¹³⁶: Τμήματα της αρχικής τοιχογράφησης έχουν διατηρηθεί στον νότιο τοίχο, καθώς και σε σπαράγματα επιζωγραφισμένων επιχρισμάτων που εντοπίστηκαν κατά τους καθαρισμούς. Σε μεταγενέστερους χρόνους, όταν φράχθηκαν τα τυφλά τόξα, τοιχογραφήθηκαν τα προσκτίσματα και το κτιστό τέμπλο (εικ. 32)¹³⁷. Δεν διατηρούνται ολόκληρες συνθέσεις και δεν διακρίνονται ίχνη επάλληλων στρωμάτων γραπτής διακόσμησης.

Οι αρχικές τοιχογραφίες του νότιου τοίχου διατηρούνται στο δεύτερο και στο τρίτο τόξο από δυτικά. Το τύμπανο του δεύτερου τόξου (εικ. 31, 33) διατρύπεται από θύρα και περιβάλλεται από δύο βαθμιδωτά αψιδώματα. Στο υπέρθυρο ζωγραφίζεται κατενώπιον κεφαλή νεαρού αγίου (εικ. 34), έχει ταυτιστεί με τον άγιο Χριστόφορο με χαρακτηριστικά και γνωρίσματα (ωοειδές σχήμα προσώπου, μεγάλοι οφθαλμοί, μικρό στόμα, εξέχοντα ώτα), που απαντώνται στις ελληνιστικές προσωπογραφίες. Στο υπερκείμενο αψίδωμα γύρω από την κεφαλή του αγίου εικονίζονται σε προτομή έξι και στο εσωράχιο του δεύτερου αψιδώματος

---

¹³² Ο ναΐσκος φαίνεται πως καλυπτόταν με ξύλινη στέγη, στοιχεία που συναντώνται επίσης στο παρεκκλήσιο MS βλ. Σίνος ό.π.

¹³³ Ο Σ. Σίνος σημειώνει πως η δυτική θύρα είναι λάθος αναστηλωμένη και θεωρεί πως αρχικά πρέπει να έμοιαζε στη νότια θύρα. Βλ. Σίνος (2009), 236.

¹³⁴ Ο Σ. Σίνος θεωρεί την εξωτερική τους διαμόρφωση αυθαίρετη, βλ. ό.π.

¹³⁵ Ο Σ. Σίνος σημειώνει πως η αψίδα δεν μπορεί να αναπαρασταθεί συνολικά στην αρχική της διαμόρφωση, βλ. ό.π.

¹³⁶ Για τις τοιχογραφίες βλ. Δρανδάκης (1955) 170-178.

¹³⁷ Ο Δρανδάκης θεωρεί πως το τέμπλο κτίστηκε κατά την επισκευή του ναού βλ. Δρανδάκης (1955), 177.

τρεις άγιοι (εικ. 33). Είναι πιθανότατα απόστολοι ενδεδυμένοι με χιτώνα και μάτιο και μερικοί κρατούν ειλητό. Τα ενδύματα και το σώμα αποδίδονται με αρκετή φυσικότητα και ελευθερία, με ευρείς ώμους και με ογκώδη κορμό. Όλους τους αγίους χαρακτηρίζει ευγένεια και όλοι έχουν αποδοθεί με λεπτολόγο τέχνη. Παράλληλη διάταξη απαντά στο αψίδωμα της δυτικής θύρας του ναού της Οδηγήτριας, ενώ οι μορφές των αγίων θυμίζουν αντίστοιχες στη μονή της Περιβλέπτου και της Οδηγήτριας, αν και είναι αποδοσμένες με μεγαλύτερη φυσικότητα και ελευθερία ¹³⁸.

Από τους τρεις αγίους του εσωραχίου (εικ. 35) ο νεότερος έχει κοντή καστανή κόμη, πολύ μακρύ λαιμό και φωτοστέφανο. Στο πρόσωπο αποδίδεται με καφέ χρώμα και πράσινες σκιές και είναι ενδεδυμένος με μάτιο που φέρει απαλές πτυχές. Έχει πολλές ομοιότητες με τον τρίτο από τα δεξιά απόστολο της Πεντηκοστής στην Περιβλεπτο. Ο πρεσβύτερος άγιος είναι ενδεδυμένος με μάτιο στο χρώμα της ώχρας με λαδί σκιές. Το πρόσωπο είναι ερυθρωπό, έχει ιδιαίτερα ψηλό τράχηλο και η κόμη του διαθέτει όγκο και αποδίδεται με φυσικό τρόπο. Και οι δύο άγιοι χαρακτηρίζονται από ευγένεια και λεπτότητα ¹³⁹.

Στο τύμπανο του τρίτου από δυτικά τόξου ζωγραφίζονται στο άνω μέρος η αγία Τριάδα της Παλαιάς Διαθήκης, δηλαδή το γεύμα που παρέθεσε ο Αβραάμ στους τρεις αγγέλους, και κάτω από αυτή η τοιχογραφία του αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου ως ιεράρχη (εικ. 36) ¹⁴⁰ σύμφωνα με τα διατηρημένα ίχνη γραμμάτων του ονόματος. Η τοιχογραφία της αγίας Τριάδας δεν διατηρείται σε καλή κατάσταση σε αντίθεση με την τοιχογραφία του ιεράρχη. Ο άγιος κάθεται σε θρόνο, φέρει αρχιερατικό σάκκο με σταυρούς εντός και εκτός κύκλων και ευλογεί με το δεξί του χέρι. Το πρόσωπο του αγίου παριστάνεται με ρυτίδες στο μέτωπο, φαλακρό κρανίο και εξέχοντα ώτα, χαρακτηριστικά που θυμίζουν τη μικρογραφία του ένθρονου Ιπποκράτη στο υπ' αριθ. 2144 χειρόγραφο της Εθνικής Βιβλιοθήκης των Παρισίων, καθώς και τοιχογραφίες στο Καχριέ Τζαμί ¹⁴¹. Η μορφή του Χρυσοστόμου έχει πολλές ομοιότητες με τον ίδιο ιεράρχη που

---

¹³⁸ Δρανδάκης (1955) 171-173: ως προς τις μορφές η διάταξη της κόμης του νεαρού αγίου (άτακτη με βραχείς οφιοειδείς πλοκάμους) απαντάται στον προφήτη Αββακούμ στο τύμπανο του τρούλου της Περιβλέπτου και στον τρίτο από αριστερά απόστολο στην Πεντηκοστή του ίδιου ναού. Επίσης ο τρίτος από δεξιά άγιος, πιθανότατα ο Λουκάς, στο πρόσωπο θυμίζει τον τέταρτο απόστολο της Μεταδόσεως στην Οδηγήτρια και τον δεύτερο εκ δεξιών του Χριστού μαθητή της Ψηλαφήσεως στην Περιβλεπτο.

¹³⁹ Δρανδάκης (1958) 172-173, πιν. 21.

¹⁴⁰ Για την τοιχογραφία του αγίου Χρυσοστόμου, βλ. Δρανδάκης (1958) 173-175, πιν. 22.

¹⁴¹ Η τοιχογραφία του αγίου Χρυσοστόμου θυμίζει τις τοιχογραφίες στο Καχριέ Τζαμί, αλλά είναι αποδοσμένη με λιγότερη ελευθερία, καθώς γίνεται μεγαλύτερη χρήση γραμμών, η μορφή σχηματοποιείται και αποκτά μερική σκληρότητα, την οποία επιτείνουν τα λεπτά χείλη και το αυστηρό βλέμμα, βλ. Δρανδάκης, ό.π. 174.

εικονίζεται στην αφίδα της Περιβλέπτου ως προς την απόδοση και τη μορφή του προσώπου και ως προς τον διάκοσμο του αμφίου¹⁴².

Από τα τεμάχια επιζωγραφισμένων επιχρισμάτων¹⁴³ που περισυνελέγησαν έχει δημοσιευτεί τεμάχιο με εικόνα νεαρού αγίου ή αγίας (εικ. 37). Φέρει καστανή κόμη, φωτοστέφανο και λαιμό μακρύ και πλατυνόμενο προς τα κάτω, όπως στους αποστόλους του εσωραχίου του ναΐσκου και τις μορφές της Περιβλέπτου, των Αγίων Αποστόλων της Θεσσαλονίκης και του Καχριέ Τζαμί. Η κεφαλή του αγίου κλίνει με χάρη, όπως και η κεφαλή του αγίου Σολομώντα στην Ανάσταση της Περιβλέπτου¹⁴⁴. Επίσης, εικόνα πρεσβύτη (εικ. 38) με αδρά χαρακτηριστικά, σαρκώδη χείλη και μουστάκι, του οποίου οι άκρες συγκλίνουν σαν να σχηματίζουν κύκλο¹⁴⁵. Τέλος, εικόνα αγίου, πιθανότατα του αποστόλου Πέτρου (εικ. 39), ιδιαίτερα ρεαλιστική, επηρεασμένη από τις ρεαλιστικές τάσεις της ονομαζόμενης Μακεδονικής Σχολής. Φέρει μουστάκι όμοιο με του προαναφερθέντος αγίου, κόμη και γένι λευκοκύανο και βοστρυχωτό, το κάτω μέρος του προσώπου προέχει, οι οφθαλμοί είναι λοξοί, οι ρυτίδες στο μέτωπο ιδιόρρυθμες, ο τράχηλος βραχύς και σαρκώδης. Ο άγιος μοιάζει στη μορφή με τον απόστολο που φαίνεται ολόσωμος όπισθεν του Θωμά στην Ψηλάφηση της Περιβλέπτου¹⁴⁶.

Σύμφωνα με τον Ν. Δρανδάκη ο γραπτός διάκοσμος του Αγίου Χριστοφόρου παρουσιάζει όμοια ροπή και κοινά χαρακτηριστικά με αυτόν της Περιβλέπτου, του οποίου χρονικά προηγείται. Και αυτό, γιατί συνδέει την ακαδημαϊκή τάση της βυζαντινής ζωγραφικής του α' τετάρτου του 14^{ου} αι. με την εξελιγμένη, εξιδανικευμένη και συντηρητική μορφή που παρουσιάζουν οι τοιχογραφίες της Περιβλέπτου. Ως προς τις διαφορές που παρουσιάζει ο γραπτός διάκοσμος, τις αποδίδει με επιφύλαξη στη σταδιακή τοιχογράφηση του ναού με τη συμμετοχή περισσότερων ζωγράφων εξαρτημένων από την τέχνη της πρωτεύουσας¹⁴⁷.

---

¹⁴² Στο πρόσωπο διαφέρουν από τον άγιο της Περιβλέπτου ως προς την απόδοση των ρυτίδων, οι οποίες αποδίδονται με περισσότερο πλατιές γραμμές, σχεδόν αφύσικες, ενώ τα χείλη είναι σαρκώδη. Ο διάκοσμος του αμφίου απαντά και στο ένδυμα που φέρει ο Χριστός ως Αρχιερέυς στη Μετάληψη του Ντέτσανι και στην αγγελική λειτουργία της Περιβλέπτου, βλ. Δρανδάκης, ό.π. 175.

¹⁴³ Τα τεμάχια εντοπίστηκαν κατά τον καθαρισμό του ναΐσκου και είναι αυτά που παρουσιάζει ο μελετητής Ν. Δρανδάκης, ό.π.

¹⁴⁴ Δρανδάκης (1955) 175-176, πιν. 24:α.

¹⁴⁵ Το χρώμα του προσώπου του αγίου είναι ερυθρό, στοιχείο το οποίο συναντάται και σε αρκετές τοιχογραφίες της Περιβλέπτου, ενώ η απόδοση των φρυδιών με πολλές λευκές γραμμές ομοιάζει με τα φρύδια του αγίου Μαξίμου στο Πρωτάτο του Αγίου Όρους και τις τοιχογραφίες του αγίου Ανθίμου στο Καχριέ Τζαμί, βλ. ό.π. 176, πιν. 23.

¹⁴⁶ Ό.π. 176-177, πιν. 25.: ο άγιος παρουσιάζει ως προς τους λοξούς οφθαλμούς ομοιότητες με τον ευαγγελιστή Ματθαίο στους Αγίους Αποστόλους της Θεσσαλονίκης και ως προς τις ρυτίδες του μετώπου με τις μορφές στο Πρωτάτο του Αγίου Όρους.

¹⁴⁷ Δρανδάκης, ό.π. 178.

2.2.10. Ναϊσκος Π10-Αι Γιαννάκης (Ch. St Jean/ JN/ Π10)

Ο ναϊσκος είναι ο μεγαλύτερος του Μυστρά και ένας από τους τρεις αναστηλωμένους (εικ. 40). Η πρώτη αναστήλωση πραγματοποιήθηκε στις αρχές του 20^{ού} αι. από τον Αδ. Αδαμαντίου και το 1952 καλύφθηκε με νέο ημικυλινδρικό θόλο από την Επιμελητεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Μυστρά¹⁴⁸. Το ίδιο έτος διερευνήθηκε ανασκαφικά από τον Ν. Δρανδάκη¹⁴⁹. Αποτυπώνεται σχεδιαστικά στο Millet¹⁵⁰ (σχ. 13) και στο Έργο της Επιτροπής Μυστρά¹⁵¹ (σχ. 14). Κάτοψη και τομή¹⁵² (σχ. 15) παρέχεται από τον Ν. Δρανδάκη, ο οποίος και μελετά τον τοιχογραφικό του διάκοσμο συνολικά.

Πολεοδομικά στοιχεία: Ο ναϊσκος βρίσκεται εξωτερικά της οχύρωσης στις παρυφές του οικισμού στα ΝΑ. της κάτω πύλης του αρχαιολογικού χώρου (τοπογρ. διάγρ. 4)¹⁵³. Οικοδομείται πιθανότατα στο β' μισό του 14ου αι. και φαίνεται να συνδέεται με τη συγκέντρωση οικονομικά ισχυρών οικογενειών στο νότιο τμήμα της Κάτω Χώρας στην ευρύτερη περιοχή της οικίας Λάσκαρη και της μονής Περιβλέπτου¹⁵⁴.

Αρχιτεκτονική περιγραφή¹⁵⁵: Ο ναϊσκος έχει περίπου το ίδιο μέγεθος με τον Π2 (Ταξιάρχες), με τον οποίο παρουσιάζει και πολλές ομοιότητες στην κάτοψη (σχ. 14, σχ. 4) ιδιαίτερα ως προς τη διάταξη του Ιερού. Καλύπτεται με ημικυλινδρικό θόλο, ο οποίος χωρίζεται με δύο σφενδόνια σε τρία τμήματα, ένα ευρύ στο μέσον και δύο στενότερα στα Α.-Δ. Στο ανατολικό τμήμα (εικ. 41) ανάμεσα στην παραστάδα και το Ιερό διαμορφώνεται από ένα τυφλό αψιδώμα. Στο δυτικό τμήμα (εικ. 42) διαμορφώνονται τυφλά αψιδώματα, τρία στον δυτικό τοίχο και από ένα στον βόρειο και στον νότιο τοίχο. Στο μεσαίο τμήμα ανοίγεται μία θύρα σε κάθε πλευρά και πάνω από τη θύρα -στη στάθμη της θολοδομίας- ανοίγεται από ένα παράθυρο, του οποίου το τοξωτό υπέρθυρο διεισδύει στην ενιαία ημικυλινδρική θολοδομία¹⁵⁶. Συνεπώς, πρόκειται για διάταξη ψευδοσταυρικού τύπου και όχι για σταυρεπίστεγη διαμόρφωση¹⁵⁷.

¹⁴⁸ Δρανδάκης (1987-1988) 61-64.

¹⁴⁹ Δρανδάκης (1952) 519.

¹⁵⁰ Millet (1910) 35, pl. 6:3.

¹⁵¹ Σίνος (2009) 57, 230-232, εικ. 34.

¹⁵² Δρανδάκης (1987-1988) 62, εικ. 1, 2.

¹⁵³ Ο ναϊσκος βρίσκεται στις παρυφές του οικισμού για τη διαφύλαξη της μόνωσης και της ηρεμίας, όπως και τα Π16, Π2, Π22, βλ. Αρβανιτόπουλος (2004), 204.

¹⁵⁴ Ό.π. 143.

¹⁵⁵ Για την αρχιτεκτονική περιγραφή βλ. Σίνος (2009) 230-32 και Δρανδάκης (1987-1988) 61-64, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία.

¹⁵⁶ Αυτό μαρτυρά η βόρεια πλευρά, που διασώζεται σε όλο σχεδόν το μήκος της.

¹⁵⁷ Σίνος (2009) 232.

Στο Ιερό το τέμπλο είναι κτιστό με τρεις θύρες και τρία ανοίγματα πάνω από αυτές (εικ. 42). Δύο ενισχυμένοι πεσσοί του τέμπλου χωρίζουν το Ιερό σε τρία τμήματα, όπως και στους Ταξιάρχες. Ο ανατολικός τοίχος διαμορφώνεται με τρεις αψίδες, από τις οποίες η μεσαία είναι μεγαλύτερη και εξωτερικά πεντάπλευρη (εικ. 40) με ένα δίλοβο παράθυρο και οι πλευρικές είναι μικρότερες, κυκλικές με (λοξό) μονόλοβο παράθυρο. Στους πλευρικούς τοίχους των παραβημάτων υπάρχει από μία ημικυκλική κόγχη.

Ζωγραφική: Ο Άι Γιαννάκης ήταν κατάγραφος, αλλά σήμερα ο γραπτός του διάκοσμος δεν διατηρείται σε αρκετά καλή κατάσταση. Το εικονογραφικό πρόγραμμα (εικ. 43) του ναΐσκου έχει διαγράψει η S. Dufrenne¹⁵⁸ και δημοσιεύσει σε άρθρο του ο Ν. Δρανδάκης¹⁵⁹, ενώ έχει απασχολήσει σημαντικούς μελετητές της ζωγραφικής του Μυστρά.

Στο Ιερό στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας παριστάνεται ένθρονη η Παναγία και στα αριστερά της άγγελος (εικ. 44) σε βαθιά πρόκυψη¹⁶⁰. Στον ημικόλινδρο διατηρούνται δύο μετωπικοί ιεράρχες και στην καμάρα λείψανα της Αναλήψεως¹⁶¹. Στους πλάγιους τοίχους του Ιερού εικονίζονται συλλειτουργούντες επίσκοποι-ιεράρχες σε στάση τριών τετάρτων, στυλίτης άγιος στα δεξιά της πύλης προς την πρόθεση και διάκονοι στις τοξωτές πύλες προς την πρόθεση και το διακονικό. Στην πρόθεση στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης παριστάνεται ο Ιωάννης ο Πρόδρομος¹⁶² σε προτομή και στην καμάρα η παράσταση της Πεντηκοστής (εικ. 45). Στο διακονικό στην καμάρα παριστάνεται η σπάνια σκηνή του «Πορευθέντες...»¹⁶³. Στο τέμπλο στις τοξωτές πύλες εικονίζονται από δύο ιεράρχες, εκ των οποίων διακρίνεται ο Ιάκωβος ο Αδελφόθεος¹⁶⁴ (εικ. 46) στην πύλη της προθέσεως και ο πάπας Γρηγόριος ο Διάλογος σε αυτήν του διακονικού. Στην ανατολική πλευρά του τέμπλου εκατέρωθεν της πύλης του Αγίου Βήματος

---

¹⁵⁸ Dufrenne (1970) 18-19, πιν. 35.

¹⁵⁹ Δρανδάκης (1987-1988) 61-82.

¹⁶⁰ Ο άγγελος της Πλατυτέρας στην προβολή του μακρού λαιμού θυμίζει τη Σαλώμη του Λουτρού της Γεννήσεως στην Παντάνασσα σε βαθμό που ο Ν. Δρανδάκης σημειώνει πως ο ζωγράφος της Παντάνασσας πρέπει να είχε επηρεαστεί από τον Άι Γιαννάκη, βλ. ό.π. 67.

¹⁶¹ Στην Ανάληψη η διάταξη της σκηνής στο βορινό ημιχώριο είναι παρόμοια με τη διάταξη της σκηνής στο αντίστοιχο ημιχώριο της Ανάληψης στο Αφεντικό, βλ. ό.π. 69.

¹⁶² Ο Πρόδρομος του Άι Γιαννάκη είναι περισσότερο ρεαλιστικός από τον Πρόδρομο της Περιβλέπτου, βλ. ό.π. 69.

¹⁶³ Σήμερα η αναγνώριση της σκηνής είναι προβληματική.

¹⁶⁴ Ο ιεράρχης Ιάκωβος ο Αδελφόθεος αποδίδεται, όπως και στον ναΐσκο του κάστρου, με καστανό τρίχωμα και μικρό γένι σε αντίθεση με τα περιγραφόμενα από τον Διονύσιο τον εκ Φουρνά (γέρος, σγουροκέφαλος και μακρυγένης), βλ. ό.π. 69-70.

εικονίζεται από έναν μετωπικός ιεράρχης, ενώ στη δυτική του πλευρά εικονίζεται στο άνω μέρος η παράσταση του Ευαγγελισμού συνδυασμένη με την παράσταση της Ζωοδόχου Πηγής¹⁶⁵.

Στον κυρίως ναό πάνω από τα τυφλά αψιδώματα διατηρούνται στον βόρειο τοίχο από τα Α. το Γενέσιο της Θεοτόκου¹⁶⁶, τα Εισόδια και η Ψηλάφηση του Θωμά (εικ. 47) και στον νότιο τοίχο στα Δ. ο Μυστικός Δείπνος. Στο τύμπανο του δυτικού τοίχου εικονίζεται η Σταύρωση¹⁶⁷, την οποία ακολουθεί σειρά στηθαρίων αγίων και χαμηλότερα ολόσωμοι άγιοι (εικ. 42). Από τους στηθαίους αγίους έχει ταυτιστεί ο άγιος Θεόδωρος ο Στουδίτης και από τους ολόσωμους αγίους ο όσιος Νίκωνας. Οι προφήτες Ησαΐας και Ιερεμίας εικονίζονται στην πύλη του Αγίου Βήματος, ενώ προφήτες πιθανότατα εικονίζονταν και ψηλά στα εσωράχια των ενισχυτικών ζωνών της καμάρας. Στο κάτω μέρος της δυτικής ενισχυτικής ζώνης εικονίζεται στα Β. ο απόστολος Παύλος¹⁶⁸, στα Ν. ο απόστολος Πέτρος «βαστάζων τα κλειδιά» και στην ανατολική ζώνη στα Β. πιθανότατα εικονίζεται ο άγιος Δημήτριος¹⁶⁹ (εικ. 48). Στο τύμπανο του νοτιοδυτικού τυφλού τόξου απεικονίζεται ολόσωμη η Βρεφοκρατούσα και η δωρήτρια Καλή Καβαλασέα με τα παιδιά της (εικ. 49). Τέλος, στη δυτική πλευρά του τέμπλου τη θέση δεσποτικών εικόνων καταλαμβάνουν οι μεταβυζαντινές τοιχογραφίες της Παναγίας (αριστερά) και του Χριστού (δεξιά).

Το οικογενειακό πορτρέτο¹⁷⁰ είναι το μοναδικό που διατηρείται κατά χώραν στον Μυστρά και έχει υποτεθεί από τον Τ. Παπαμαστοράκη πως πρόκειται για επιτύμβια σύνθεση¹⁷¹,

¹⁶⁵ Ευαγγελισμός-Ζωοδόχος Πηγή: έχουν γραφεί πολλά για τον συνδυασμό των δύο παραστάσεων, ενώ σημειώνεται πως η απεικόνιση της Ζωοδόχου Πηγής απαντά τόσο αναπτυγμένη για πρώτη φορά στον Άι Γιαννάκη σε αντίθεση με την αντίστοιχη απεικόνιση στους Αγίους Θεοδώρους και στο Αφεντικό, όπου παρουσιάζεται συνοπτικά, βλ. ό.π. 72.

¹⁶⁶ Ο G. Millet και η S. Dufrenne αναγνωρίζουν στη σκηνή το Γενέσιο της Θεοτόκου, ενώ ο Ν. Δρανδάκης βασισμένος στα γράμματα *ΕΑ* (αρχικά του ονόματος Ελισάβετ) πάνω από το φωτοστέφανο της μητέρας του νεογνού οδηγείται στο συμπέρασμα πως πρόκειται για την παράσταση της Γεννήσεως του Προδρόμου, βλ. ό.π. 72.

¹⁶⁷ Αξιοπρόσεκτα στην παράσταση της Σταύρωσης είναι η μυώδης διάπλαση του Κυρίου και η γελοιογραφική μορφή του σπογγοφόρου, στοιχεία που αποδίδονται σε επίδραση της δυτικής τέχνης. Ο G. Millet συσχέτισε την τοιχογραφία με τη λεγόμενη μακεδονική σχολή της παλαιολόγιας ζωγραφικής και ο Ν. Δρανδάκης συνέκρινε την παράσταση με τη Σταύρωση στην Περίβλεπτο και στο βορειοανατολικό παρεκκλήσιο της Αγίας Σοφίας του Μυστρά βλ. ό.π. 78.

¹⁶⁸ Το πρόσωπο του Παύλου είναι πλατύ, το σώμα του ογκώδες και στα χέρια κρατεί τους κυλίνδρους των επιστολών του. Ιδιορρυθμία της παραστάσεως αποτελεί το σχεδόν παραλληλόγραμμο σχήμα της γενειάδας του, στοιχείο που απαντά και στην απεικόνιση του αποστόλου στην Κοίμηση της νότιας στοάς του Αφεντικού, βλ. ό.π., 78.

¹⁶⁹ Στον άγιο Δημήτριο αξιοπρόσεκτος είναι ο φυσιοκρατικός τρόπος απόδοσης του υφάσματος του χιτώνα και ο μανδύας που πέφτει ανοιχτός εμπρός, πιθανότατα από δυτική επίδραση, χωρίς να πορπώνεται στο στήθος, όπως συμβαίνει στις βυζαντινές παραστάσεις, βλ. Δρανδάκης, ό.π. 78.

¹⁷⁰ Για το πορτρέτο βλ.: Etzeoglou (1982) 518, εικ.19. Δρανδάκης (1987-1988) 78, 82 εικ. 27, 28. Millet (1910) πιν. 107, 108. Χατζηδάκης (1987) 109.

¹⁷¹ Παπαμαστοράκης (1996-1997) 298.

εφόσον φυσικά συνδεθεί με τον τάφο στο εσωτερικό του ναού. Απεικονίζεται η Βρεφοκρατούσα ολόσωμη, όρθια, μετωπική και μανιεριστικά ψηλή. Αριστερά εικονίζεται η ιδιοκτήτρια ως κοσμική κυρά Καλή Καβαλασέα με τα παιδιά της Άννα Λασκαρίνα και Θεόδωρο Οδηγητριανό σε παιδική ηλικία, γονατισμένο κάτω από τα πόδια της Παναγίας. Δεξιά παριστάνεται πάλι η ιδιοκτήτρια ως μοναχή Καλλινίκη. Οι γυναίκες σταυρώνουν τα χέρια στο στήθος.

Η κοσμική κυρά Καλή και η κόρη της φορούν απλά ενδύματα και λευκή μαντίλα. Τα ενδύματά τους παραπέμπουν σε λαϊκά στρώματα. Η Καβαλασέα θεωρήθηκε ως κτητόρισα του ναού, αν και η Ρ. Ετζέογλου παρατηρεί πως στις απεικονίσεις κτητόρων είθισται να ζωγραφίζεται το ομοίωμα του ναού και ο άγιος στον οποίο είναι αφιερωμένος¹⁷². Η ενδυμασία τους και η απουσία κάθε αναφοράς στην κοινωνική τάξη της οικογένειας υποδηλώνουν ότι η οικογένεια ανήκε στη μεσαία (λαϊκή) τάξη, κάτι που ενισχύεται και από την λιτότητα που χαρακτήριζε τους τάφους και το περιεχόμενό τους. Συνεπώς η διατήρηση οικογενειακών ταφικών ναΐσκων δεν ήταν μόνο προνόμιο της αριστοκρατίας αλλά και της μεσαίας τάξης¹⁷³.

Τμήμα τοιχογραφίας αποστόλων¹⁷⁴: Απεικονίζονται οι κεφαλές τριών ανδρικών μορφών με φωτοστέφανο (εικ. 50). Δίπλα τους διακρίνονται ίχνη από άλλα φωτοστέφανα και πιθανότατα δύο ακόμη μορφές. Δίπλα τους σε βαθύ μπλε φόντο είναι το γράμμα Μ, που συνηγορεί στην ταύτισή τους με αποστόλους. Ψηλότερα διακρίνονται ίχνη κτηρίου σε πράσινο φόντο. Ο τρόπος προοπτικής που χρησιμοποιείται για την απόδοση των αγγέλων είναι χαρακτηριστική της παλαιολόγιας περιόδου.

Εικονογραφικά οι απόστολοι ομοιάζουν με την απεικόνιση των αποστόλων στη σκηνή της Ψηλάφησης του Θωμά στον Άι Γιαννάκη. Πιο συγκεκριμένα οι ομοιότητες εντοπίζονται στην παρουσία φωτοστεφάνων, στον τρόπο απόδοσης της κόμης και στο γράμμα Μ που παραπέμπει σε αρχικά ονόματος αποστόλου. Στυλιστικά το τεμάχιο αντανακλά την τάση που κυριαρχεί στην Κωνσταντινούπολη τον 14^ο αι. και επικρατεί σε όλες τις περιοχές της επιρροής της. Στον Μυστρά αυτή η τάση εντοπίζεται στην Οδηγήτρια, στον κυρίως ναό και στη νότια στοά, καθώς και στον Άι Γιαννάκη, από όπου και πιθανότατα προέρχεται το συγκεκριμένο τεμάχιο τοιχογραφίας¹⁷⁵.

¹⁷² Etzeoglou (1982) 518. Δρανδάκης (1987-1988) 78 και υποσ. 104.

¹⁷³ Arvanitopoulos (2011) 123.

¹⁷⁴ Έχει διαστάσεις 26,6 x 26,6 x 2,8εκ.

¹⁷⁵ Για την ανάλυση του τμήματος με τις κεφαλές αποστόλων βλ. Bakourou (2004) 92:48.

Οι περισσότεροι μελετητές της ζωγραφική του Άι Γιαννάκη συμφωνούν πως οι τοιχογραφίες του απορρέουν από τη ζωγραφική του Αφεντικού και συγκεκριμένα τις συνδέουν με τις τοιχογραφίες της νότιας στοάς. Μάλιστα, η Ντ. Μουρίκη έχει υποστηρίξει πως οι τοιχογραφίες του Άι Γιαννάκη έγιναν από ζωγράφους του ίδιου συνεργείου με αυτές του Αφεντικού. Την άποψη αυτή δεν αποδέχεται ο Ν. Δρανδάκης βασιζόμενος στο λιγότερο φροντισμένο σχέδιο που παρουσιάζουν οι τοιχογραφίες της στοάς σε σχέση με του Άι Γιαννάκη. Ο ίδιος αποδέχεται τη σύνδεση με το Αφεντικό και τη νότια στοά, αλλά κατατάσσει τον γραπτό διάκοσμο του ναΐσκου σε ένα «παραλλάσσον» είδος της ζωγραφικής του τέλους της γ' εικοσιπενταετίας του 14^{ου} αι.¹⁷⁶

Ταφές: Ο ναΐσκος του Άι-Γιαννάκη δεν παρουσιάζει ιδιαίτερα σημαντικό αριθμό ταφών. Στο εσωτερικό στον νότιο τοίχο και στα Β. της θύρας βρίσκεται ημιυπόγειος κτιστός οικογενειακός τάφος επιμελημένης κατασκευής που θα μπορούσε να αποδοθεί στην οικογένεια της κτήτορας, Καλής Καβαλασέα, η οποία παριστάνεται σε επιτύμβια σύνθεση πλησίον του τάφου. Στη βορειοδυτική γωνία υπάρχει σκαπτός τάφος πρόχειρης κατασκευής, ο οποίος περιείχε τα οστά δύο τουλάχιστον ταφών, τοποθετημένα απευθείας στον πυθμένα του τάφου. Στην εξωτερική πλευρά της βορειοανατολικής γωνίας, υπάρχει επίγειος κτιστός τάφος, που περιείχε τα οστά πολλαπλών (τουλάχιστον οκτώ) ταφών. Οι δύο προαναφερόμενοι τάφοι δεν αποδίδονται στην οικογένεια και δεν αναφέρονται κτερίσματα. Πέραν του επιμελημένου τάφου στο εσωτερικό, αξιοσημείωτο είναι το καμαροσκεπές οστεοφυλάκιο με δύο θαλάμους (βόρειο-νότιο) στην εξωτερική παρειά του δυτικού τοίχου, το οποίο περιείχε μεγάλο αριθμό νομισμάτων και μεταλλικά σκεύη του ναΐσκου¹⁷⁷.

---

¹⁷⁶ Οι τοιχογραφίες του Άι-Γιαννάκη χρονολογούνται στον 14^ο αι. από τους: Αδ. Αδαμαντίου, G. Millet, V. Lazarev, S. Dufrenne, Ντ. Μουρίκη, η οποία και τοποθετεί τη χρονολόγησή του κοντά στο Αφεντικό, καθώς και τον Μ. Χατζηδάκη, ο οποίος συνδέει τη ζωγραφική του Άι Γιαννάκη με το Ιβανονο και τη νότια στοά του Αφεντικού. Στον 15^ο αι. χρονολογούνται από τους: Δ. Πάλλας και Ρ. Ετζέογλου, βλ. ό.π. 81-82 και υποσ. 120-121.

¹⁷⁷ Για την ανασκαφή των τάφων βλ. Δρανδάκης (1952) 519 και για περαιτέρω παρουσίαση βλ. Αρβανιτόπουλος (2008) 93-94.

2.2.11. Ναϊσκος Π11 (NS / Π11)

Τα ερείπια του ναϊσκου αποκαλύφθηκαν κατά την ανασκαφή (εικ. 51) του 1952 από τον Ν. Δρανδάκη¹⁷⁸. Ο ναϊσκος έχει αποτυπωθεί σχεδιαστικά (σχ. 16) στο τοπογραφικό του *Έργου* της Επιτροπής Μυστρά¹⁷⁹.

Πολεοδομικά στοιχεία: Ο ναϊσκος βρίσκεται στα Δ. της οικίας Χρόνη και στα Ν. του ναϊσκου Π12, στα δεξιά της *ρύμης* (εικ. 52) που οδηγεί στους ναϊσκους Π4 και Π5 και η οποία διακλαδίζεται με μία από τις αμφοδούς που ενώνουν τη *μέση* οδό με την Παντάνασσα (τοπογρ. διάγρ. 4).

*Αρχιτεκτονική*¹⁸⁰: Πρόκειται για τον μικρότερο μέχρι σήμερα ναϊσκο του Μυστρά με διαστάσεις 5,30 x 3,36μ. και αναλογία κάτοψης 2:3 (σχ. 16). Εμφανίζει περισσότερες οικοδομικές φάσεις. Είχε τρεις θύρες: μία στον δυτικό τοίχο, η οποία δεν βρίσκεται στον κατά μήκος άξονα του χώρου, και από μία θύρα στη βόρεια και στη νότια πλευρά, οι οποίες είναι διατεταγμένες χωρίς αξονική σχέση μεταξύ τους. Αψιδώματα διαφορετικού πλάτους διαμορφώνονται εκατέρωθεν της θύρας στον δυτικό και στον νότιο τοίχο και στα Α. της βόρειας θύρας. Ένα θρανίο υπήρχε στον βόρειο τοίχο από το τέμπλο μέχρι και τη δυτική θύρα.

Στο Ιερό το τέμπλο είχε μόνο μεσαία θύρα. Η αψίδα, που εδράζεται σε έναν τεράστιο βράχο, διατηρείται στα κατώτερα πλευρικά μέρη της και εξωτερικά διαμορφώνεται ως τρίπλευρη πολυγωνική (εικ. 52). Στη βορειοανατολική γωνία του Ιερού (εικ. 53), που σώζεται σε αρκετό ύψος, διαμορφωνόταν μία κόγχη με ένα στενό παράθυρο, που χρησίμευε ως αψίδα της πρόθεσης, και άλλη μία παρόμοια κόγχη διαμορφωνόταν στον βόρειο τοίχο του Ιερού (εικ. 10β).

Ο Στ. Σίνος διαπιστώνει πως η περιοχή του Ιερού και ο δυτικός τοίχος ανήκουν στην αρχική οικοδομική φάση, ενώ ο βόρειος και ο νότιος τοίχος φέρουν μεταγενέστερες μετατροπές και στερεωτικές επεμβάσεις, οι οποίες ενδέχεται να πραγματοποιήθηκαν και στην υστεροβυζαντινή περίοδο¹⁸¹.

¹⁷⁸ Δρανδάκης (1952) 506-508. Ο ανασκαφέας σημειώνει τον ναϊσκο στον σχεδιαστικό πίνακα ως (II).

¹⁷⁹ Σίνος (2009) 57, 228, εικ. 24.

¹⁸⁰ Για αναλυτική αρχιτεκτονική περιγραφή βλ. Σίνος (2009) 228.

¹⁸¹ Στον βόρειο τοίχο η κόγχη του Ιερού και το συνεχόμενο τμήμα του τοίχου προς τα Δ. δεν βρίσκονται στην ίδια οικοδομική ευθεία με το αψιδώμα του τοίχου, στοιχείο που υποδηλώνει πως δεν ανήκουν στην ίδια οικοδομική φάση. Στον νότιο τοίχο εντοπίζονται οι ακόλουθες μετατροπές: η παραστάδα στα ανατολικά της νότιας θύρας ανήκε στην αρχική δομή του ναϊσκου και περιβλήθηκε αργότερα από νεότερο τοίχο, με τον οποίο τοιχίστηκε το αρχικό αψιδώμα προς το τέμπλο. Επίσης το αψιδώμα στα Δ. της θύρας μετατράπηκε σε κόγχη. Για τις επεμβάσεις βλ. Σίνος, ό.π.

Τοιχογραφικός διάκοσμος: Λείψανα τοιχογραφιών διατηρούνταν στην κόγχη της πρόθεσης και στα τυφλά τόξα των πλευρικών τοίχων¹⁸². Κατά τις ανασκαφικές εργασίες του 1952 περισυνελέγη τμήμα τοιχογραφίας¹⁸³ που παριστάνει νεαρά μορφή σε προφίλ (εικ. 54), η οποία ταυτίζεται με άγγελο λόγω της κορδέλας που φέρει στα μαλλιά. Το πρόσωπο αποδίδεται με ώχρα που ροδίζει στις παρειές, όπου απαντάται πράσινος προπλασμός. Καστανή γραμμή ορίζει το πρόσωπο, τα χείλη, τα μάτια και τα μαλλιά. Λευκά φώτα που εφαρμόζονται στο μέτωπο, στη μύτη, στα χείλη και στα μάτια δίνουν στο πρόσωπο μία έντονη ακτινοβολία. Τα αρμονικά χρώματα, τα καλλιγραφικά περιγράμματα και το έντονο βλέμμα, όλα συνθέτουν μία μορφή εξαιρετικής ομορφιάς. Ομοιότητες παρουσιάζει ο άγγελος του ναΐσκου με τους αγγέλους που απεικονίζονται στο παρεκκλήσιο με τα χρυσόβουλα στο ναό της Οδηγήτριας στον Μυστρά (1312/13-22), που η ζωγραφική της συνδέεται άμεσα με την τέχνη της Κωνσταντινούπολης και την «κλασική» τάση στη ζωγραφική. Με αυτά τα κριτήρια χρονολογείται στα α΄ μισό του 14^{ου} αι.¹⁸⁴

Δάπεδο: Το δάπεδο του Αγίου Βήματος ήταν καλυμμένο από πήλινες πλάκες και ο κυρίως ναός από μεγάλες, λίθινες, ορθογωνικές πλάκες. Η αυθεντική πλακόστρωση διατηρείται στη μεσαία περιοχή του κυρίως ναού, όπου διαμορφώνεται μαρμαροθέτημα με συνεχόμενη ταινία ψηφιδωτού διακόσμου στα Δ.¹⁸⁵

2.2.12. Ναΐσκος Π12 (PS / Π12)

Τα ερείπια του ναΐσκου αποκαλύφθηκαν κατά την ανασκαφή (εικ. 55) του 1952 από τον Ν. Δρανδάκη¹⁸⁶ και αποτυπώνονται σχεδιαστικά στο Έργο της Επιτροπής Μυστρά¹⁸⁷.

Πολεοδομικά στοιχεία: Ο ναΐσκος βρίσκεται στα ΒΔ. της οικίας Χρόνη (τοπογρ. διαγρ. 4) επάνω στη διακλάδωση του ανερχόμενου δρόμου από τη Μητρόπολη και του δρόμου που οδηγεί από την κάτω πύλη προς την Παντάνασσα (εικ. 56). Στα Β. του ναΐσκου και εκατέρωθεν του ανερχόμενου από τη Μητρόπολη δρόμου υπάρχει σειρά κτηρίων: 221, 222, 223, 224, 225 και 226¹⁸⁸ (εικ. 57).

¹⁸² Δρανδάκης (1952) 506-507.

¹⁸³ Έχει διαστάσεις 11,6 x 9,8 x 2εκ.

¹⁸⁴ Bakourou (2004) 91:48C.

¹⁸⁵ Δρανδάκης ό.π. 508. Σίνος (2009) 228.

¹⁸⁶ Δρανδάκης (1952) 504-506.

¹⁸⁷ Σίνος (2009) 228 εικ. 27.

¹⁸⁸ Για τα κτίρια βλ. Αρβανιτόπουλος (2004) 463-466.

*Αρχιτεκτονική περιγραφή*¹⁸⁹: Πρόκειται για ναΐσκο σήμερα πολύ κατεστραμμένο με διαστάσεις 6,71 x 3,22μ. και αναλογία κάτοψης (σχ. 17) περίπου 1:2. Οικοδομήθηκε σε επαφή με προγενέστερο κτίσμα, όπως μαρτυρούν τα κατάλοιπα που διατηρούνται στον βόρειο τοίχο. Έχει δύο εισόδους, μία στα βόρεια, όπου και το προγενέστερο κτίσμα, και μία στα νότια σήμερα τοιχισμένη. Μία κόγχη διαμορφώνεται στο δυτικό πέρας του νότιου τοίχου και ένα τυφλό αψίδωμα στα δυτικά της θύρας στον βόρειο τοίχο, όπου και είχε εντοιχιστεί τετράγωνη μαρμάρινη λεκάνη¹⁹⁰. Άλλη μία κόγχη κατασκευάστηκε στη βορειοδυτική γωνία μετά τη διαμόρφωση των ταφών (εικ. 58). Στο εσωτερικό διατηρείται και σήμερα τμήμα της πλακόστρωσης του δαπέδου.

Το τέμπλο είχε δύο ανοίγματα θύρας, με την κεντρική θύρα να είναι ελαφρώς μετατοπισμένη στα Ν. του κατά μήκος άξονα του ναΐσκου. Από μία κόγχη διαμορφωνόταν στο ανατολικό πέρας των πλευρικών τοίχων. Εξωτερικά προεξέχει του ανατολικού τοίχου η αψίδα του Ιερού, η οποία ήταν τρίπλευρη και πολυγωνική (εικ. 59). Σήμερα διατηρείται σε αρκετό ύψος η νότια πλευρά της αψίδας, όπου διαμορφώνεται τυφλή κόγχη με πλίνθινο τόξο και οδοντωτή ταινία. Πάνω από την κόγχη διατηρείται ζώνη με κάθετες πλίνθους, η οποία ορίζεται από οριζόντια οδοντωτή ταινία.

Τοιχογραφικός διάκοσμος: Ο ναΐσκος ήταν τοιχογραφημένος, όπως μαρτυρούν τα λείψανα που διατηρούνται στον δυτικό τοίχο. Κατά τις ανασκαφικές εργασίες του 1952 περισυνελέγησαν σπαράγματα τοιχογραφιών από τα οποία ενδιαφέρον παρουσιάζει τμήμα κεφαλής αγγέλου¹⁹¹ (εικ. 60). Εικονίζεται στραμμένος ελαφρώς στα αριστερά, φορά φωτοστέφανο, όπου διακρίνεται τμήμα της λευκής κορδέλας του. Το πρόσωπο με τα στρογγυλά μάτια και τα τονισμένα ρουθούνια αποδίδεται με σκουρόχρωμη σιένα σε πράσινο προπλασμό και λιγοστά λευκά φώτα, ενώ φαρδιά καστανοκόκκινη γραμμή ορίζει το πρόσωπο, τη μύτη, τα μάτια και διαμορφώνει την κόμη. Ο άγγελος αποδίδεται ρεαλιστικά και όχι εξιδανικευμένα και ομοιάζει ιδιαίτερα στην απεικόνιση των αγγελικών δυνάμεων στο διακονικό της μητρόπολης του Μυστρά που χρονολογούνται στην α' φάση της διακόσμησης του ναού, μεταξύ 1272 και 1285, και η τεχνοτροπία τους έχει χαρακτηριστεί ως αντικλασική με δυτικές «ρομαντικές» επιδράσεις,

¹⁸⁹ Για αναλυτική αρχιτεκτονική περιγραφή βλ. Σίνος (2009) 228-229.

¹⁹⁰ Η λεκάνη είναι διαστάσεων (0,575 x 0,40 x 0,175μ.), βλ. Δρανδάκης (1952) 504.

¹⁹¹ Το τμήμα έχει διαστάσεις 10,6 x 16,2μ. και βρίσκεται στο μουσείο του Μυστρά (αρ.1556).

και συσχετίζεται με παρόμοια έργα από την Κωνσταντινούπολη και την ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων. Σε αυτό το πλαίσιο χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 13^{ου} αι.¹⁹²

Ταφές: Ανασκάφηκαν τρεις επίγειοι κτιστοί τάφοι στο εσωτερικό του ναΐσκου και ένας κτιστός στη βόρεια αυλή¹⁹³. Από τους εσωτερικούς οι δύο καταλαμβάνουν τη βορειοδυτική γωνία και είναι σε συνεχή διάταξη. Τα πρόσθια τοιχώματά τους είναι κτισμένα με πλίνθους, τα οποία εξωτερικά διατηρούν υπολείμματα γραπτού διακόσμου, και καλύπτονται με σχιστολιθικές πλάκες. Ο τρίτος εσωτερικός βρίσκεται στη νοτιοδυτική γωνία και είναι όμοιας κατασκευής με τους προαναφερθέντες. Περιείχε τα οστά μιας ταφής και ένα ορειχάλκινο κατζί (εικ. 61), το οποίο χρονολογείται στο β' ήμισυ του 14^{ου} ή στο α' ήμισυ του 15^{ου} αι.¹⁹⁴ Στη βόρεια αυλή μπροστά από τον δυτικό τοίχο του προγενέστερου κτίσματος εντοπίζεται κτιστός τάφος, στον οποίο υπήρχε στεατίτης που εικόνιζε σε κάθε πλευρά αγίους σε προτομή και πιθανότατα χρησίμευε ως περίαπτο¹⁹⁵.

2.2.13. Ναΐσκος Π13

Πρόκειται για μεταβυζαντινό ναΐσκο (εικ. 62), που αποκαλύφθηκε κατά την ανασκαφή του 1959 από τον Ν. Δρανδάκη¹⁹⁶ (σχ. 18) και βρίσκεται στα Β. του ναΐσκου Π12, ενώ πλησίον του και στα Β. βρίσκεται το κτήριο 227¹⁹⁷ (τοπογρ. διάγρ. 4).

2.2.14. Ναΐσκος Π14 (MS / Π14)

Ο ναΐσκος (εικ. 63) αποκαλύφθηκε από τον Ν. Δρανδάκη κατά την ανασκαφή του 1952¹⁹⁸ και έχει αποτυπωθεί σχεδιαστικά στο Έργο της Επιτροπής Μυστρά¹⁹⁹. Ο ναΐσκος τοποθετείται στο β' ήμισυ του 13^{ου} αι.²⁰⁰

¹⁹² Για την παράσταση του αγέλου βλ. Βακουρού (2004) 91:48B.

¹⁹³ Για τους τάφους βλ. Δρανδάκης (1952) 504-506. Αρβανιτόπουλος (2008) 97.

¹⁹⁴ Το κατζί έχει διαστάσεις μήκους 0,174μ., μείζονος πλάτους 0,098μ., πάχους 0,003μ. και μοιάζει με αυτό από το Μάρκοβ Μαναστήρ της Σερβίας, βλ. Δρανδάκης ό.π. εικ.10. και Αρβανιτόπουλος (2008) 97, υποσημ. 104 όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία.

¹⁹⁵ Για τον στεατίτη διαστάσεων 0,035 x 0,034μ. και τον τάφο βλ. Δρανδάκης (1952) 505 και Αρβανιτόπουλος (2008) 97.

¹⁹⁶ Ο Ν. Δρανδάκης το χρονολογεί στους χρόνους της τουρκοκρατίας με βάση την τοιχοποιία του, λίγα ευρήματα κεραμικής, σπάραγμα τοιχογραφίας και κυρίως ένα στενό παράθυρο στον τύπο της πολεμικής θυρίδας, βλ. Δρανδάκης (1959) 160-161. Αρβανιτόπουλος (2004) 147.

¹⁹⁷ Για το κτήριο 227 βλ. Αρβανιτόπουλος (2004) 466.

¹⁹⁸ Ο ναΐσκος σημειώνεται με τον αρ. III στον πίνακα της δημοσίευσης και περιγράφεται συνοπτικά από τον ανασκαφέα, βλ. Δρανδάκης (1952) 508.

¹⁹⁹ Σίνος (2009) 224.

Πολεοδομικά στοιχεία: Ο ναΐσκος βρίσκεται στον δρόμο της Μητρόπολης και εφάπτεται με τον νότιο τοίχο του συγκροτήματος πλησίον της εξωτερικής του πύλης.

*Αρχιτεκτονική*²⁰¹: Πρόκειται για μονόχωρο ναΐσκο με διαστάσεις 7,50 x 3,70μ. και αναλογία κάτοψης 1:2. Παρουσιάζει κανονικό σχήμα στην κάτοψη (σχ. 19), κάτι αρκετά σπάνιο για τους ναΐσκους του Μυστρά, και πιθανότατα έφερε ξυλόστεγη κάλυψη²⁰². Το βορειοανατολικό τμήμα του δεν ανήκει στην αρχική κατασκευή, λόγω της μεταβυζαντινής δόμησης του διώροφου συγκροτήματος της μητρόπολης. Συγκεκριμένα κατεδαφίστηκε το τμήμα αυτό του ναΐσκου και στον τοίχο του συγκροτήματος, που κτίστηκε διαγώνια στο ημικύκλιο της αψίδας, διαμορφώθηκε η κόγχη της πρόθεσης και η βόρεια θύρα προς το κτήριο του συγκροτήματος. Συνεπώς, από το αρχικό οικοδόμημα διατηρούνται τα ερείπια του νότιου και του δυτικού τοίχου, το δυτικό τμήμα του βόρειου τοίχου και το νότιο τμήμα του ανατολικού τοίχου, όπου διατηρείται τμήμα της ημικυκλικής αψίδας, καθώς και το κτιστό τέμπλο που διέθετε μία μεσαία θύρα. Στους αρχικούς τοίχους διαμορφώνονταν τυφλά αψιδώματα, σύμφωνα με τα τέσσερα τυφλά αψιδώματα του νότιου τοίχου. Η αρχική είσοδος πρέπει να ήταν στον βόρειο τοίχο, στο τμήμα που μετασκευάστηκε και σήμερα δεν διατηρείται. Σε μεταγενέστερη φάση, όταν έπαυσε ο χώρος να λειτουργεί ως Ιερό, φαίνεται πως το παράθυρο της αψίδας του Ιερού μετατράπηκε σε θύρα.

Τοιχογραφικός διάκοσμος: Στον νότιο τοίχο, στο τύμπανο του δεύτερου από ανατολικά τυφλού αψιδώματος διατηρείται τμήμα μεταβυζαντινής τοιχογραφίας, ίσως και του 18^{ου} αι.²⁰³

2.2.15. Ναΐσκος Π15

Πρόκειται για τον μεταβυζαντινό ναΐσκο εντός του περιβόλου της μονής Παντανάσσης στα Δ. του καθολικού²⁰⁴.

---

²⁰⁰ Αρβανιτόπουλος (2004) 141.

²⁰¹ Για την αρχιτεκτονική περιγραφή βλ. Σίνος, ό.π. και Δρανδάκης, ό.π.

²⁰² Ο Σίνος σημειώνει πως οι μετασκευές που πραγματοποιήθηκαν στο βορειοανατολικό τμήμα του ναΐσκου δεν θα ήταν εφικτές, αν ο ναΐσκος δεν ήταν ξυλόστεγος, βλ. Σίνος, ό.π.

²⁰³ Δρανδάκης, ό.π.

²⁰⁴ Σημειώνεται ως Π15 από τον Στ. Αρβανιτόπουλο (2004) (τοπογρ. διάγρ. Γ).

2.3. Οι ναΐσκοι της Άνω Χώρας

2.3.1. Ναΐσκος Π16-Αγία Βαρβάρα (Ch. I / S/ Π16)

Ο ναΐσκος της Αγίας Βαρβάρας²⁰⁵ βρίσκεται πάνω από τον περίβολο της μονής της Παντάνασσας και η ανέγερσή του πιθανότατα συνδέεται με τη μονή και έπεται χρονολογικά αυτής²⁰⁶. Ο ναΐσκος έχει σημειωθεί στο τοπογραφικό του Millet (1910), στο τοπογραφικό του *Έργου* της Επιτροπής Μυστρά (2009) και στα τοπογραφικά του Στ. Αρβανιτόπουλου (2004)²⁰⁷. Έχει αποτυπωθεί σχεδιαστικά και μελετηθεί αρχιτεκτονικά από τον Στ. Σίνο²⁰⁸ και ανασκαφεί από τον Ν. Δρανδάκη το 1952²⁰⁹. Εκτεταμένες αναστηλωτικές εργασίες πραγματοποιήθηκαν κατά τα έτη 1992-1993 από την Επιτροπή Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά κυρίως στην υποδομή του δαπέδου του προστώου και των θολίσκων²¹⁰.

Πολεοδομικά στοιχεία: Ο ναΐσκος της Αγίας Βαρβάρας πάνω από τον περίβολο της μονής της Παντάνασσας βρίσκεται σε δημόσιο δρόμο ερχόμενο από το *Παλατάκι* και τον ναΐσκο Π18, που έδινε πρόσβαση στις πύλες Ε6, Ε7 και Ε8 του ανατολικού βραχίονα της οχύρωσης της Άνω Χώρας (τοπογρ. διάγρ. 4) και πιθανότατα συνέχιζε προς το νότιο τείχος του οικισμού, πριν από το βράθρο του Αγίου Παντελεήμονα²¹¹. Ο ναΐσκος της Αγίας Βαρβάρας, όπως και των Ταξιαρχών (Π2), βρίσκεται στα όρια του δομημένου τμήματος του λόφου σε μια περιοχή σχετικά έρημη και απομονωμένη προφανώς για τη διαφύλαξη της μόνωσης και της ηρεμίας²¹², και ίσως αποτελούν τα υστερότερα κτήρια του οικισμού της βυζαντινής περιόδου.

Αρχιτεκτονική περιγραφή²¹³: Ο Στ. Σίνος θεωρεί πως το οικοδόμημα διαστάσεων 7,15x3,95μ.²¹⁴ με αναλογία κάτοψης στο εσωτερικό 1:2 έχει το κανονικότερο σχέδιο ναΐσκου στον Μυστρά. Παρουσιάζει ορθογώνια κάτοψη (σχ. 20) με την κεντρική αψίδα να βρίσκεται διαμορφωμένη μέσα στον ανατολικό τοίχο και να προεξέχει ελαφρώς εξωτερικά. Στα Β. είχε ένα προστώο παράλληλο με το αντίστοιχο του καθολικού της μονής και έφερε τοιχογραφίες από τις οποίες σήμερα διατηρούνται μόνο ίχνη.

²⁰⁵ Ο ναΐσκος τιμάται επ' ονόματι της αγίας Βαρβάρας κατ' εγχώρια παράδοση.

²⁰⁶ Ο Στ. Σίνος υποθέτει ότι ο ναΐσκος κατασκευάστηκε μετά την Παντάνασσα και χρονολογείται μετά το 1428, βλ. Σίνος (2009) 232-233.

²⁰⁷ Βλ. σημ. 224.

²⁰⁸ Σίνος ό.π., εικ. 40.

²⁰⁹ Δρανδάκης (1952) 511.

²¹⁰ Σίνος, ό.π.

²¹¹ Ο δρόμος περνά μπροστά από τα κτ. Α, 127, 128, 129, 111 και τον ναΐσκο Π18, βλ. Αρβανιτόπουλος (2004) 186.

²¹² Στις παρυφές του οικισμού, προφανώς για τη διαφύλαξη της μόνωσης και της ηρεμίας, βρίσκονται και οι ναΐσκοι Π2, Π10, Π22, βλ. Αρβανιτόπουλος (2004) 143, 144, 204.

²¹³ Για αναλυτική αρχιτεκτονική περιγραφή βλ. Σίνος (2009) 232-233.

²¹⁴ Δρανδάκης (1952) 511.

Καλυπτόταν με ημικυλινδρικό θόλο, ο οποίος χωριζόταν με δύο σφενδόνια σε τρία ίσα τμήματα. Το τέμπλο (εικ. 64) βρίσκεται κάτω από το ανατολικό σφενδόνιο και έχει μία κύρια είσοδο μετακινημένη από τον κεντρικό άξονα προς τα νότια και μία πλευρική προς την πρόθεση. Η κεντρική αψίδα προεξέχει ελαφρώς από τον ανατολικό τοίχο και εδράζεται σε πρόβολο από μεγάλες πλάκες πακτωμένες στον ανατολικό τοίχο. Είναι τρίπλευρη εξωτερικά με ένα μονόλοβο παράθυρο στο μέσο και ένα στενότερο λοξό παράθυρο καλύτερα προσανατολισμένο στα Α. Εκατέρωθεν της αψίδας διαμορφώνονται δύο απλές ημικυκλικές κόγχες στο πάχος του ανατολικού τοίχου, οι οποίες λειτουργούσαν ως πρόθεση και διακονικό. Η αψίδα της πρόθεσης είναι μεγαλύτερη από αυτήν του διακονικού και στο μέσο της ανοίγεται ένα μικρό παράθυρο. Πάνω από την κεντρική αψίδα διαμορφώνεται ακόμα ένα μικρό παράθυρο, ενώ ένα παρόμοιο βρίσκεται στο ίδιο ύψος στον δυτικό τοίχο επάνω από την είσοδο. Ο μεσαίος χώρος του ναΐσκου έχει στον νότιο τοίχο ένα τυφλό αψίδωμα και στον βόρειο τοίχο ένα παράθυρο. Τρεις θύρες ανοίγονται στο δυτικό τμήμα του ναΐσκου, ανά μία σε κάθε πλευρά. Η εξωτερική όψη της δυτικής θύρας είναι τοξωτή με υπερκείμενο ανακουφιστικό τόξο. Το προστώο (εικ. 65) στα Β. είχε τοξοστοιχία με τέσσερις κίονες ή πεσσούς, που έφεραν τρία σταυροθόλια, και η γένεση των οποίων διακρίνεται ακόμη στον εξωτερικό τοίχο του ναΐσκου. Το προστώο είναι διαμορφωμένο επάνω σε υποδομή, αποτελούμενη από έναν ψηλό αναλημματικό τοίχο και μια σειρά από στενούς ημικυκλικούς θολίσκους.

Τοιχογραφικός διάκοσμος: Ίχνη τοιχογραφιών διατηρούνται στο προστώο.

*Ταφές*²¹⁵: Στο εσωτερικό του ναΐσκου στον δυτικό τοίχο μπροστά από το βόρειο τμήμα του βρίσκεται ένας κτιστός επίγειος τάφος, που περιείχε τα οστά μίας ταφής. Σε μεταγενέστερη εποχή τοποθετήθηκε μπροστά από τη νότια θύρα ένας σκαπτός τάφος με επίσης μία ταφή. Κάτω από το δάπεδο της βόρειας στοάς εντοπίστηκαν επτά κτιστοί τάφοι με συγκλίνοντα προς τα άνω τοιχώματα, για τη διευκόλυνση της κάλυψης με πλάκες, χωρίς να προσδιορίζεται από τον ανασκαφέα ακριβέστερα η θέση τους. Περιείχαν οστά από επάλληλες ταφές. Στο εσωτερικό τους βρέθηκαν ενώτια και πόρπες, ενώ σε έναν τάφο εντοπίστηκε ένα δακτυλίδι και μία καπνοσύριγγα, χωρίς ωστόσο να διευκρινίζεται ποια ήταν τα κτερίσματα κάθε τάφου

---

²¹⁵ Για τις ταφές βλ. Δρανδάκης (1952) 511 και Αρβαντιόπουλος (2008) 98-99.

χωριστά²¹⁶. Στον περίβολο του ναΐσκου στα Ν. της δυτικής θύρας ανασκάφηκε συστάδα τάφων με λίγα οστά.

Όπως φαίνεται, ο ναΐσκος είναι γεμάτος ταφές και λόγω της γεινίασης με τη μονή της Παντάνασσας θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ταφικό παρεκκλήσι της μοναστικής κοινότητας. Ωστόσο, το γεγονός ότι βρίσκεται εξωτερικά του περιβόλου της μονής στην παρειά του δημόσιου δρόμου, που ακολουθούσε την πορεία των τειχών, καθώς και στα όρια του δομημένου οικισμού με μεγάλη απόσταση από τις κατοικίες της Άνω Χώρας κάνουν δυνατή την υπόθεση ότι ήταν ένα δημόσιο και όχι μοναστικό ταφικό παρεκκλήσι²¹⁷.

2.3.2. Ναΐσκος Π17

Ο ναΐσκος βρίσκεται κάτω από τον Άγιο Νικόλαο (εικ. 66), κτισμένος σε μια γωνία ομαλής επιφάνειας και σε επαφή με την παρειά του τείχους της Άνω Χώρας, όπως αποτυπώνεται σχεδιαστικά και σημειώνεται με το γράμμα *a* στο λεύκωμα του G. Millet (σχ. 21), χωρίς ωστόσο να αναφέρεται ως παρεκκλήσιο²¹⁸. Ο ναΐσκος με την ασίδα του αποκαλύφθηκε από τον Ν. Δρανδάκη, που τον ανέσκαψε το 1952²¹⁹.

Πολεοδομικά στοιχεία: Ο ναΐσκος βρίσκεται στην ευρύτερη περιοχή του πλατώματος του Αγίου Νικολάου (τοπογρ. διαγρ. 4) στην ίδια περιοχή με τον ναΐσκο της Αγίας Παρασκευής και τα κτήρια 109 και 131²²⁰.

Αρχιτεκτονική: Ο ναΐσκος (εικ. 67) έχει κατεύθυνση Α.-Δ. και διαστάσεις 7,38 x 3,14μ. Διατηρείται σε χαμηλό ύψος ο ανατολικός τοίχος του Ιερού, όπου σώζεται τμήμα της ημικυκλικής ασίδας (εικ. 68), που καταλαμβάνει όλο σχεδόν το πλάτος του τοίχου. Επίσης, διατηρείται σε αρκετό ύψος το ανατολικό τμήμα της βόρειας πλευράς, όπου διαμορφώνεται τυφλό ασίδωμα με παραστάδα (εικ. 69), και η βορειοδυτική γωνία του ναΐσκου (εικ. 67), ενώ η νότια πλευρά (το τείχος της οχύρωσης) διατηρείται σε χαμηλό ύψος. Ορατά είναι και τα λείψανα του κτιστού τέμπλου.

Ταφές: Στο εσωτερικό του ο Ν. Δρανδάκης ανέσκαψε τάφο που περιείχε οστά ενός νεκρού, χωρίς να αναφέρονται ακριβή στοιχεία της θέσης και της μορφής²²¹.

---

²¹⁶ Η καπνοσύριγγα δεν χρονολογεί τον τάφο υποχρεωτικά στη μεταβυζαντινή περίοδο, καθώς ο τάφος περιείχε επάλληλες ταφές, βλ. Δρανδάκης ό.π., Αρβανιτόπουλος ό.π.

²¹⁷ Arvanitopoulos (2011) 123.

²¹⁸ Millet (1910) pl 5:3.

²¹⁹ Δρανδάκης (1952) 514-515.

²²⁰ Αρβανιτόπουλος (2004) 413, 430.

2.3.3. Ναϊσκος Π18 (JM/ Π18)

Ο ναϊσκος (εικ. 70) βρίσκεται στην Άνω Χώρα, στα ΝΔ. του ναού του Αγίου Νικολάου. Αποτυπώνεται σχεδιαστικά στο λεύκωμα του G. Millet²²² (σχ. 22) και στο Έργο της Επιτροπής Μυστρά²²³ (σχ. 23). Ανασκάφηκε το 1952 από τον Δρανδάκη²²⁴.

Πολεοδομικά στοιχεία: Στον ενδιαμέσο χώρο μεταξύ του Αγίου Νικολάου και του ναϊσκου Π18 (τοπογρ. διάγρ. 4) βρίσκονται το τριώροφο κτήριο 111 της εποχής της τουρκοκρατίας²²⁵, το κτήριο 129, το οποίο οικοδομήθηκε σε επαφή με τον κατακόρυφο βράχο²²⁶, το κτήριο 130 και δυτικότερα το *Παλατάκι*. Στα Δ. του ναϊσκου αποκαλύφθηκε τμήμα λιθόστρωτης ανηφορικής οδού, που διακλαδίζεται με τον δημόσιο δρόμο που κατευθύνεται στον ναϊσκο Π16, όπως προαναφέρθηκε²²⁷.

*Αρχιτεκτονική περιγραφή*²²⁸: Ο ναϊσκος, που διατηρείται σε ερειπιώδη μορφή, παρουσιάζει κάτοψη (σχ. 23) με περισσότερες οικοδομικές φάσεις. Έχει διαστάσεις 6,18 x 2,69μ. και νάρθηκα διαστάσεων 4,62 x 2,20μ.²²⁹

Ο αρχικός πυρήνας εντοπίζεται στο ανατολικό τμήμα του ναϊσκου και περατώνεται στα Δ. σε ένα λοξό σφενδόνιο, το οποίο έβαινε σε πλευρικές παραστάδες (εικ. 70). Στα Δ. του αρχικού πυρήνα ο ναϊσκος επεκτάθηκε με έναν ακόμη χώρο ελαφρώς διευρυμένο κατά τη νότια πλευρά²³⁰. Στα Δ. αυτής της επέκτασης προστέθηκε ο νάρθηκας, με ακόμη μεγαλύτερη προεξοχή προς τα Ν.

Ο αρχικός πυρήνας, παρόλο το μικρό πλάτος, είχε κτιστό τέμπλο με κύρια πύλη και μια δευτερεύουσα προς την πρόθεση (εικ. 71). Μία ημικυκλική κόγχη στη βορειοανατολική γωνία του Ιερού αποτελεί την πρόθεση και ελαφρώς προς Δ. διαμορφώνεται στενή ορθογωνική αψίδα. Ένα δεύτερο τυφλό αψίδωμα διαμορφώνεται στον ίδιο τοίχο, ανάμεσα στο τέμπλο και στο σφενδόνιο. Ο νότιος τοίχος διατηρεί το αρχικό επίχρισμα. Η αψίδα είχε τρίπλευρη πολυγωνική

---

²²¹ Δρανδάκης ό.π.

²²² Millet ό.π. pl 6:1.

²²³ Σίνος ό.π. 223, εικ. 8.

²²⁴ Δρανδάκης (1952) 51

²²⁵ Φέρει εμφανείς μαντώσεις της εποχής της Τουρκοκρατίας, βλ. Αρβανιτόπουλος, ό.π. 414.

²²⁶ Τη θέση του δυτικού τοίχου καταλαμβάνει ο ίδιος ο βράχος, βλ. ό.π., 429.

²²⁷ Δρανδάκης (1952) 514.

²²⁸ Αναλυτική αρχιτεκτονική περιγραφή στο Σίνος (2009) 223.

²²⁹ Δρανδάκης, ό.π. 514.

²³⁰ Σύμφωνα με τον Στ. Σίνο το στοιχείο αυτό υποδηλώνει τη στέγαση με εγκάρσια ημικυλινδρική θολοδομία και τη μετατροπή του ναϊσκου σε σταυρεπίστεγο, κατ' αντιστοιχία με τον ναϊσκο της Αγίας Παρασκευής, βλ. Σίνος (2009) 223.

διαμόρφωση στο εξωτερικό με ένα μονόλοβο παράθυρο. Στην επέκταση κατασκευάστηκε τόξο μπροστά από τον νέο νότιο τοίχο, στον οποίο διαμορφώθηκαν δύο τυφλά αψιδώματα (εικ. 72). Στη βόρεια πλευρά του νέου κτίσματος υπάρχει θύρα, που προς τα Δ. έχει επίσης ένα τυφλό αψιδώμα. Ο δυτικός τοίχος του οικοδομήματος έχει διαμορφωθεί λοξά σχεδόν παράλληλα με το σφενδόνιο του αρχικού πυρήνα. Το αρχικό άνοιγμα αναγνωρίζεται ακόμα. Ο νάρθηκας τραπέζιου σχήματος είχε, επίσης, μία θύρα στα βόρεια και στο προεξέχον τμήμα του υπήρχαν ταφές (εικ. 73).

Τοιχογραφικός διάκοσμος: Ο ναΐσκος διατηρεί τμηματικά εξίτηλες τοιχογραφίες.

*Ταφές*²³¹: Στον νάρθηκα εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν συνολικά πέντε τάφοι (εικ. 73), δύο σκαπτοί, χωρίς να προσδιορίζεται η ακριβής τους θέση, και τρεις επίγειοι κτιστοί στη νότια πλευρά του νάρθηκα μπροστά από τον δυτικό και τον νότιο τοίχο. Όσον αφορά τους σκαπούς, ο ένας έχει διαστάσεις 1,64 x 0,40 x 0,30μ. και περιείχε δακτυλίδι και ο δεύτερος έφερε επένδυση πλακών στα τοιχώματα. Από τους τρεις επίγειους κτιστούς τάφους αυτός που βρίσκεται μπροστά από τον δυτικό τοίχο του νάρθηκα φέρει κατακόρυφες πλάκες στο ανατολικό του τοίχωμα και έχει διαστάσεις 2,20 x 0,50 x 0,48μ. Ο δεύτερος βρίσκεται αμέσως μπροστά από τον νότιο τοίχο του νάρθηκα και αποτελείται από δύο επάλληλες θήκες με επιμελημένη κατασκευή από εναλλασσόμενες σειρές λίθων και πλίνθων στα Β., λίθινες πλάκες μεταξύ των δύο θηκών και κάλυψη του πυθμένα με κονίαμα. Η υποκείμενη θήκη περιείχε πολλαπλές ταφές. Ο τρίτος επίγειος κτιστός τάφος βρίσκεται μπροστά από τον προαναφερθέντα με τις επάλληλες θήκες. Σε αυτόν προστέθηκε αργότερα πάνω από το ανατολικό του τμήμα μικρότερο καμαροσκεπές οστεοφυλάκιο.

2.3.4. Ναΐσκος Π19-Αγία Παρασκευή (Ch. Ste Paraskevi / SP/ Π19)

Τα ερείπια του ναΐσκου της Αγίας Παρασκευής²³² βρίσκονται στα Β. της λιτής του μεταγενέστερου ναού του Αγίου Νικολάου (σχ. 24), που χρονολογείται πιθανότατα στα τέλη του 17^{ου} αι. Εργασίες καθαρισμού και εκσκαφής πραγματοποίησε στις αρχές του 20^{ου} αι. ο Αδ. Αδαμαντίου²³³ και το 1952 ο Ν. Δρανδάκης²³⁴. Ο ναΐσκος αποτυπώνεται σχεδιαστικά στο

²³¹ Για τις ταφές βλ. Δρανδάκης ό.π. 514. Αρβανιτόπουλος (2008) 99-100.

²³² Ο Ν. Δρανδάκης αμφιβάλλει για την αφιέρωση του ναού στην αγία Παρασκευή, βλ. Δρανδάκης (1952) 516, υποσ.1.

²³³ Αδαμαντίου (1928) 124.

²³⁴ Δρανδάκης (1952) 515-516.

λεύκωμα του G. Millet²³⁵ (σχ. 24) και στο Έργο της Επιτροπής Μυστρά²³⁶ (σχ. 25). Ο Αδ. Αδαμαντίου χρονολογεί γενικά τον ναό στο τέλος του 14^{ου} αι.²³⁷, ο Ν. Δρανδάκης με βάση τα τοιχογραφικά λείψανα στο α΄ ήμισυ του 14^{ου} αι.²³⁸ και ο Στ. Σίνος χρονολογεί τη δεύτερη οικοδομική φάση στο τέλος του 14^{ου} ή στις αρχές του 15^{ου} αι.²³⁹

Πολεοδομικά στοιχεία: Η ευρύτερη περιοχή του ναΐσκου, που βρίσκεται στα Ν. του παλατιού (τοπογρ. διαγρ. 4) παρουσιάζει πυκνή δόμηση και συνεχή πολεοδομική χρήση μέχρι και τα αιώτερα χρόνια της τουρκοκρατίας. Ο ναΐσκος μετά την οικοδόμηση του Αγίου Νικολάου βρέθηκε κάτω από τον προαύλιο χώρο του ναού (εικ. 74, 75). Η περιοχή του Ιερού του ναΐσκου εδράζεται επάνω σε προγενέστερη θολοσκεπή κατασκευή, η οποία χρησιμοποιείτο ως διαβατικό (εικ. 76), το οποίο συνέδεε τα σπίτια της περιοχής στα Β. και Ν. του ναΐσκου (εικ. 77). Επίσης, στα Δ. μακρὺς θολοσκεπὴς διάδρομος (εικ. 78) συνέδεε τον νάρθηκα με τη διακλάδωση της μέσης, που παρακάμπτοντας τον φόρο οδηγούσε από την πύλη της Μονεμβασιάς στο μεγαλύτερο κοσμικό κτίσμα μετά τα παλάτια, το σπ. Α²⁴⁰, στην Αγία Σοφία και στην πύλη Ε2 (τοπογρ. διάγρ. 4).

Αρχιτεκτονική περιγραφή²⁴¹: Ο ναΐσκος της Αγίας Παρασκευής (εικ. 79) είναι διαστάσεων 8,53 x 3,49μ. και στα Δ. έχει νάρθηκα διαστάσεων 3,58 x 3,90μ. Είναι ο μόνος που με βεβαιότητα ανήκει στον τύπο του σταυρεπίστεγου ναού και παρουσιάζει αρκετές οικοδομικές φάσεις (σχ. 25). Στην αρχική φάση ανήκει ο χώρος του Ιερού, ο οποίος καλυπτόταν με ημικυλινδρικό θόλο. Από το Ιερό διατηρούνται ο ανατολικός τοίχος -μόνο στο βόρειο και το κεντρικό τμήμα του- και η βόρεια μακρά πλευρά, ενώ η νότια διατηρείται σε χαμηλό ύψος. Η ασίδα του Ιερού είναι αβαθής, διαμορφώνεται μέσα στο πάχος του τοίχου και φέρει μονόλοβο παράθυρο, το πλαίσιο του οποίου είναι και το μοναδικό στοιχείο που προεξέχει από την ανατολική όψη. Εκατέρωθεν της ασίδας, διαμορφώνονται δύο στενές και χαμηλές ορθογώνιες κόγχες που χρησιμοποιούνταν ως πρόθεση και διακονικό (εικ. 80). Οι μακρές πλευρές δεν είναι κάθετες στον ανατολικό τοίχο του ναΐσκου, πιθανότατα επειδή κατά τη δόμησή τους ακολουθήθηκε η φορά της προϋπάρχουσας του Ιερού ημικυλινδρικής υποδομής (διαβατικού).

²³⁵ Millet (1910) πίν. 5:3, πίν. 6:2.

²³⁶ Σίνος (2009) 237-238, εικ.55.

²³⁷ Αδαμαντίου ό.π.

²³⁸ Δρανδάκης ό.π.

²³⁹ Σίνος ό.π.

²⁴⁰ Αρβανιτόπουλος (2004) 185, 414: η άμφοδος ξεκινά από το διαβατικό του κτηρίου 100 προς το 110, Π19 και οδηγεί στο σπ Α.

²⁴¹ Σίνος ό.π.

Στον βόρειο τοίχο σε μήκος περίπου 2μ. διακρίνεται η γένεση του ημικυλινδρικού θόλου και στα κατάλοιπα του νότιου τοίχου διακρίνεται η θέση μίας θύρας. Η ημικυλινδρική υποδομή στον χώρο του Ιερού και η κάτοψή του δηλώνουν πως το οικοδόμημα στον χώρο του Ιερού διαμορφώθηκε σε σχέση με τα τοπογραφικά και πολεοδομικά δεδομένα της περιοχής²⁴².

Σε δεύτερη οικοδομική φάση τροποποιήθηκε το μεσαίο τμήμα του ναΐσκου, δηλαδή ο χώρος αμέσως μετά την περιοχή του Ιερού. Πιο συγκεκριμένα ο βόρειος τοίχος (εικ. 81) μετατέθηκε προς τα βόρεια²⁴³ και ο χώρος καλύφθηκε με εγκάρσια θολοδομία²⁴⁴. Στην περιοχή της εγκάρσιας θολοδομίας, όχι όμως στον άξονα της, ανοίγεται η βόρεια είσοδος του ναΐσκου και στο άνω μέρος διαμορφώνεται ένα δίλοβο παράθυρο με τριγωνικό αέτωμα και πλούσια κεραμοπλαστική διακόσμηση. Στα Δ. του βόρειου τοίχου διαμορφώνεται τυφλό αγίδωμα. Σε μετέπειτα οικοδομική φάση το κτίριο επεκτάθηκε προς τα Δ. με νάρθηκα στεγαζόμενο με ημικυλινδρικό θόλο (εικ. 82)

Το δίλοβο παράθυρο από επάλληλες πλίνθους φέρει τοξωτό πλίνθινο πλαίσιο, το οποίο περιτρέχει οδοντωτή ταινία. Εκατέρωθεν αυτού διαμορφώνονται τεταρτοκυκλικά τύμπανα με οδοντωτή ταινία, στη βάση τους πλατιά ταινία ιχθυάκανθας και στο τύμπανο δικτυωτός διάκοσμος. Το τύμπανο του τριγωνικού αετώματος πληρώνεται με κάθετες πλίνθους και ορίζεται με διπλή οδοντωτή ταινία (εικ. 83). Η διακόσμηση αυτή μπορεί να συγκριθεί με τα αντίστοιχα τύμπανα της Αγίας Σοφίας και της Ευαγγελίστριας²⁴⁵.

Ταφές: Στο εσωτερικό του ναού ανασκάφηκαν τέσσερις κτιστοί τάφοι με σχιστολιθική καλυπτήρια πλάκα και τοιχοποιία λιθοπλινθοδομής ή συνδυασμό λιθοπλινθοδομής και κατακόρυφα τοποθετημένων λίθινων ή πλίνθινων πλακών. Η θέση τους δεν προσδιορίζεται ακριβώς από τον ανασκαφέα με εξαίρεση αυτόν που βρίσκεται στη ΒΔ. γωνία του ναού, διαστάσεων 1,95 x 0,45 x 0,45μ., που περιείχε τα οστά μιας ταφής²⁴⁶. Στον νάρθηκα αναφέρονται τρεις σκαπτοί τάφοι με οστά μίας παιδικής ταφής χωρίς ακριβείς πληροφορίες για τη θέση τους²⁴⁷. Στα Ν. και εξωτερικά του ναΐσκου βρίσκεται καμαροσκεπής τάφος, ο οποίος περιείχε τα οστά μίας ταφής, όστρακο πινακίου, πλήρη πρόχου και ψαλίδα για το φυτό των

---

²⁴² Ο.π.

²⁴³ Μετατέθηκε κατά το μισό περίπου του πάχους του τοίχου της περιοχής του Ιερού, βλ. ό.π.

²⁴⁴ Ο Ν. Δρανδάκης επίσης σημειώνει τον ναό ως θολωτό σταυρεπίστεγο, βλ. Δρανδάκης (1952) 515.

²⁴⁵ Ο Στ. Σίνος παρατηρεί ότι η σημερινή όψη του τυμπάνου της Αγίας Παρασκευής είναι αποτέλεσμα νεωτερικής αναστήλωσης, σύμφωνα με παλαιά φωτογραφία του λευκόματος του Millet (1910), βλ. Σίνος, ό.π.

²⁴⁶ Δρανδάκης (1952) 515. Αρβανιτόπουλος (2008) 100-101.

²⁴⁷ Αρβανιτόπουλος (2008) 101.

κανδηλιών²⁴⁸. Τέλος, οστέοφυλάκιο εντοπίστηκε στον ευρύ θολωτό διάδρομο κάτω από το Ιερό, το οποίο περιείχε οστά, τρία εκκλησιαστικά σκευή (τμήμα κηροπηγίου, μεταλλική κανδήλα και λίθινη λεκάνη) και τμήματα πωρολίθων με σπαράγματα τοιχογραφιών προφανώς από τον υπερκείμενο ναό²⁴⁹.

*Τοιχογραφίες*²⁵⁰: Ο ναΐσκος και συγκεκριμένα ο χώρος του Ιερού ήταν τοιχογραφημένος, όπως μαρτυρούν τα σωζόμενα κατάλοιπα στην κεντρική αψίδα και στην κόγχη της πρόθεσης. Στην αψίδα διατηρείται τμήμα κεφαλής, στην οποία διακρίνεται κάλυμμα (μαφόριο ή μανδήλα) και πιθανότατα κεφαλόδεσμος (εικ. 84) και στην κόγχη της πρόθεσης απεικονίζεται σε προτομή μορφή νεαρού αγίου, αμούστακου και αγένειου, με φωτοστέφανο και καστανή κόμη, ενδεδυμένου με χιτώνα και ιμάτιο (εικ. 85).

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, κατά τις ανασκαφικές εργασίες του 1952 περισυνελέγησαν τεμάχια τοιχογραφιών, από τα οποία παρουσιάζονται τα ακόλουθα δύο²⁵¹. Αρχικά, ένα τεμάχιο τοιχογραφίας με παράσταση νεαρής γυναικείας μορφής²⁵² (εικ. 86), η οποία φορά καφεκόκκινο μαφόριο και σκούρο κυανό κεφαλόδεσμο και χιτώνα και αποδίδεται στην Παναγία από την παράσταση της Γεννήσεως του Χριστού. Στο πρόσωπο αποδίδεται με ώχρα που ροδίζει στις παρειές, πράσινο προπλάσμα, καστανό χρώμα για τα χαρακτηριστικά, μάτια μεγάλα και αμυγδαλόσχημα, μύτη μικρή και καλοσχηματισμένη, στόμα μικρό με στρογγυλό πηγούνι. Το χονδροκόκκινο χρώμα γύρω από την Παναγία ανήκει στην κόκκινη στρωμή της και το λαδί χρώμα στον βράχο του σπηλαίου. Η μορφή έχει ελαφρώς λυγισμένη την κεφαλή και στρέφεται προς τα δεξιά. Το ήρεμο και στοργικό βλέμμα της, που εκφράζει στοργή, εγκαρτέρηση και ελαφρά μελαγχολία, είναι τυπικό της παράστασης της Παναγίας στη Γέννηση. Επιπλέον η στροφή της προς την κούνια του βρέφους ακολουθεί την εικονογραφία της Μέσης Βυζαντινή περιόδου, που διατηρείται και στην Ύστερη Βυζαντινή περίοδο. Η Παναγία αποδίδεται ρεαλιστικά με ατομικό ήθος, που χαρακτηρίζει την εικονογραφία της στην Κωνσταντινουπολίτικη ζωγραφική στο α' μισό του 14^{ου} αι.²⁵³

Στο δεύτερο τεμάχιο τοιχογραφίας εικονίζεται αγένειος και αμούστακος νέος με βλέμμα στραμμένο προς τα πάνω (εικ. 87). Πιθανότατα πρόκειται για απόστολο από την παράσταση της

²⁴⁸ Δρανδάκης, ό.π. 515-516. Αρβανιτόπουλος ό.π. Για την ψαλίδα βλ. Πολιτεία (2001) 90 εικ.106.

²⁴⁹ Ο ανασκαφέας συνοπτικά αναφέρει τα ευρήματα, χωρίς να δίνει περαιτέρω πληροφορίες, βλ. Δρανδάκης ό.π. 516.

²⁵⁰ Δρανδάκης (1955) 167-168.

²⁵¹ Δεν αναφέρεται η θέση εύρεσης των τεμαχίων, βλ. Δρανδάκης (1955) 167.

²⁵² Το τεμάχιο έχει διαστάσεις 0,25 x 0,155μ. και βρίσκεται στο Μουσείο του Μυστρά (αρ. ευρ. 1499).

²⁵³ Δρανδάκης (1955) 167-168, πιν. 17:α. και Βακουρού (2004) 92:48D.

Ανάληψης²⁵⁴. Ο απόστολος δεν φέρει φωτοστέφανο, κάτι που παρατηρείται και στις αντίστοιχες παραστάσεις της Ανάληψης στην Οδηγήτρια και στην Περίβλεπτο. Επιπλέον, στην Ανάληψη συνηγορεί η εύρεση και άλλων σπαραγμάτων που προέρχονται από την ίδια παράσταση, η οποία συνηθιζόταν να στολίζει την καμάρα του Ιερού²⁵⁵. Η κεφαλή του αγίου, όπως και η κεφαλή της Θεοτόκου, αποδίδεται ρεαλιστικά. Με αυτό το κριτήριο οι τοιχογραφίες αποδίδονται στη Μακεδονική σχολή και χρονολογούνται στο α΄ ήμισυ του 14^{ου} αι.²⁵⁶

2.3.5. Ναϊσκος Π20 (του παλατιού) (X/ Π20)

Ο ναϊσκος έχει ανασκαφεί από τον Ν. Δρανδάκη το 1952²⁵⁷ (εικ. 88), ο οποίος δημοσίευσε και τον τοιχογραφικό του διάκοσμο²⁵⁸, και έχει αποτυπωθεί σχεδιαστικά (σχ. 26) και μελετηθεί αρχιτεκτονικά στο Έργο της Επιτροπής Μυστρά²⁵⁹.

Πολεοδομικά στοιχεία: Τα ερείπια του ναϊσκου βρίσκονται στην Άνω Χώρα στα Δ. του παλατιού και του φόρου και συγκεκριμένα στη διακλάδωση της μέσης που οδηγεί στα Β. προς την πύλη Ναυπλίου και στα Δ. προς το κάστρο (τοπογρ. διαγρ. 4). Οι τοιχογραφίες του διακρίνονται από εξαιρετική ποιότητα και είναι αρκετά πιθανό να χρησίμευε για την εξυπηρέτηση των θρησκευτικών αναγκών των διοικητών και των αρχόντων του Μυστρά.

Αρχιτεκτονική περιγραφή²⁶⁰: Πρόκειται για μονόκλιτο ναϊσκο με ένα ταφικό παρεκκλήσιο στη νότια πλευρά του (εικ. 89, 90). Η κάτοψη (σχέδιο 26) στο εσωτερικό έχει αναλογία 1:2. Από μία θύρα διαμορφώνεται στη βόρεια, τη δυτική και τη νότια πλευρά του. Η δυτική θύρα πλαισιώνεται από δύο παράθυρα και η νότια οδηγεί στο ταφικό παρεκκλήσι. Στο εσωτερικό του υπάρχει θρανίο, το οποίο εκτείνεται σε όλον τον νότιο, τον δυτικό και σε μέρος του βόρειου τοίχου.

Στον χώρο του Ιερού η κεντρική ασπίδα ελαφρώς προεξέχει και παρουσιάζει, όπως και η ασπίδα της Αγίας Βαρβάρας, εξωτερικά ακανόνιστη ημιεξαγωνική όψη. Εδράζεται σε πρόβολο από πλάκες. Οι κόγχες της πρόθεσης και του διακονικού διαμορφώνονται στο πάχος του τοίχου με αυτήν του διακονικού να είναι φαρδύτερη από την κόγχη της πρόθεσης. Ο χώρος της

²⁵⁴ Το τεμάχιο έχει διαστάσεις 0,34 x 0,28μ., βλ. Δρανδάκης (1955) 167, υποσ. 3.

²⁵⁵ Ο Δρανδάκης δεν δίνει περαιτέρω πληροφορίες για τα άλλα σπαραγματα.

²⁵⁶ Δρανδάκης (1955) 167-168, πιν. 17:β.

²⁵⁷ Ο Ν. Δρανδάκης δεν συμπεριέλαβε τον ναϊσκο στην ανασκαφική έκθεση του 1952, επειδή ανασκάφηκε με δαπάνες άλλου οργανισμού, βλ. Δρανδάκης (1952) 497 υποσ.1.

²⁵⁸ Δρανδάκης (1955) 168-170, πιν. 14-25.

²⁵⁹ Σίνος (2009) 57, 235, εικ. 47, 48, 49.

²⁶⁰ Για αναλυτική αρχιτεκτονική περιγραφή, βλ. Σίνος ό.π.

πρόθεσης συμπληρώνεται με μία ακόμη κόγχη αντίστοιχων διαστάσεων με αυτή του διακονικού στο πέρας του βόρειου τοίχου.

Εξωτερικά ο βόρειος τοίχος διαρθρώνεται με τέσσερις παραστάδες, οι οποίες υποδηλώνουν την ύπαρξη ενός αρχικού προστώου, σύνηθες σε αρκετά παρεκκλήσια και ναούς του Μυστρά. Στο μέσο του νότιου τοίχου εφάπτεται διαγωνίως το ταφικό παρεκκλήσιο, το οποίο είναι μικρών διαστάσεων με μία αρκετά μεγάλη ημικυκλική αψίδα να εξέχει του ανατολικού τοίχου.

*Τοιχογραφίες*²⁶¹: Στον ναΐσκο του παλατιού διασώζονται λείψανα εξαιρετών τοιχογραφιών, που χρονολογούνται στο β' μισό του 14^{ου} αι. Ο γραπτός διάκοσμος στο κάτω μέρος του μιμείται ορθομαρμάρωση με μαρμάρινους δίσκους ένθετους εντός πλαισίου διαφορετικού χρώματος²⁶². Ακολουθεί σειρά ολόσωμων αγίων με τα πρόσωπα δυστυχώς κατεστραμμένα. Για την απόδοση των προσώπων χρησιμοποιείται ώχρα σε πράσινο προπλασμό, θερμές καστανές γραμμές τονίζουν τα χαρακτηριστικά και η κόμη αποδίδεται με καστανό προς το βυσσινί χρώμα. Οι πτυχές των ενδυμάτων αποδίδονται με διαβαθμίσεις του ίδιου χρωματικού τόνου, όπως και στα μωσαϊκά του Καχριέ Τζαμί²⁶³.

Στο δυτικό τμήμα του βόρειου τοίχου (εικ. 90) παρουσιάζεται σειρά πέντε στρατιωτικών αγίων. Καλύτερα σώζεται ο δεύτερος από τη θύρα άγιος (εικ. 91), ο οποίος παριστάνεται νέος, αγένειος, ενώ κρατά με χάρη ακόντιο στο δεξί του χέρι και το αριστερό το ακουμπά σε ασπίδα που στηρίζεται όρθια στο έδαφος στο αριστερό πόδι. Η ενδυμασία του παρουσιάζει λεπτολόγο φροντίδα. Ο μανδύας δένεται με λεπτότητα σε κόμπο στο στήθος και κυματίζει ελαφρώς προς τα πίσω. Το σώμα, αν και είναι αρκετά δισδιάστατο, χαρακτηρίζεται από συμμετρία, ευγενικές καμπύλες και καλές αναλογίες. Δεν υπάρχουν ομοιότητες με τους στρατιωτικούς αγίους της Μητρόπολης, της Ευαγγελίστριας και της Περιβλέπτου. Οι τοιχογραφίες χαρακτηρίζονται από ακαδημαϊκή αρτιότητα και με βάση τη λεπτότητα και τη χάρη που τις διακρίνει χρονολογούνται στο μέσον του 14^{ου} αι.²⁶⁴

---

²⁶¹ Δρανδάκης (1955) 168-170, πιν. 14-25.

²⁶² Μιμείται παρόμοια διακόσμηση στην Περιβλέπτο.

²⁶³ Δρανδάκης, ό.π., 169.

²⁶⁴ Δρανδάκης, ό.π.

2.3.6. Ναϊσκος Π21

Ο ναϊσκος σημειώνεται στο τοπογραφικά διαγράμματα του Στ. Αρβανιτόπουλου, χωρίς να δίνονται περαιτέρω στοιχεία και πληροφορίες²⁶⁵.

2.3.7. Ναϊσκος Π22

Ο ναϊσκος, που αποκαλύφθηκε κατά την ανασκαφή του 1952 από τον Ν. Δρανδάκη²⁶⁶, βρίσκεται κάτω και σε αρκετή απόσταση ανατολικά από την πύλη του κάστρου (τοπογρ. διαγρ. 4). Στον ναϊσκο με διαστάσεις 8,65 x 3,97μ. διατηρείται σε αρκετό ύψος η βορειοδυτική γωνία, που εξωτερικά κοσμεύεται με διπλή ζώνη πλίνθων. Στον βόρειο τοίχο της ίδιας γωνίας διατηρείται ψηλά μικρή, πλίνθινη, τοξωτή φωτιστική θυρίδα διαμορφωμένη σε πλίνθινο αφίδωμα. Στο ανατολικό τμήμα του ναϊσκου διατηρούνται οι βάσεις τριών ημικυκλικών αφίδων και κάτω από το δυτικό τμήμα αποκαλύφθηκε υπόγεια, θολωτή δεξαμενή²⁶⁷.

2.4. Οι ναϊσκοί του κάστρου

2.4.1. Ναϊσκοί του κάστρου Π23 (Ch K/ KM1-KM2/ Π23)

Στο ανώτατο τμήμα του κάστρου και σε άμεση επαφή με το νοτιοδυτικό τμήμα της οχύρωσης (σχ. 27, 28) βρίσκονται τα ερείπια δύο μονόκλιτων ναϊσκων, μη συγχρόνως κατασκευασμένων, με κατεύθυνση Β.-Ν. Οι ναϊσκοί αποτυπώθηκαν σχεδιαστικά στο λεύκωμα του G. Millet²⁶⁸ (σχ. 27) και στο Έργο της Επιτροπής Μυστρά (σχ. 28)²⁶⁹ και ανασκάφηκαν²⁷⁰ το 1952 από τον Ν. Δρανδάκη, ο οποίος επίσης μελέτησε τη ζωγραφική τους²⁷¹.

Μετά το 1262 οικοδομήθηκε σε άμεση επαφή με το τείχος ο νότιος ναϊσκος²⁷² (εικ. 92), ο οποίος είναι ο παλαιότερος, και μεταγενέστερα ο βόρειος ναϊσκος σε επαφή με τον βόρειο τοίχο του νότιου²⁷³. Με αυτόν τον τρόπο διαμορφώθηκε ένα δίδυμο εκκλησιαστικό κτήριο στο

²⁶⁵ Αρβανιτόπουλος (2004) (τοπογραφικά διαγράμματα).

²⁶⁶ Δρανδάκης (1952) 517: ο ναϊσκος περιγράφεται ιδιαίτερα συνοπτικά από τον ανασκαφέα.

²⁶⁷ Δρανδάκης ό.π. 517.

²⁶⁸ Millet ό.π. 35, pl. 6:10.

²⁶⁹ Σίνος (2009) 35, 221-222, εικ.1.

²⁷⁰ Δρανδάκης (1952) 517-519.

²⁷¹ Δρανδάκης (1955) 154-178.

²⁷² Συνεργείο της Επιτροπής Μυστρά πραγματοποίησε έρευνα στον νότιο ναϊσκο, κατά την οποία αποκαλύφθηκαν επιχρίσματα σε όλη την έκταση του νότιου τοίχου εξωτερικά. Αυτό οδήγησε τον Στ. Σίνο να διατυπώσει την άποψη ότι ο νότιος ναϊσκος είναι προγενέστερος του τείχους του κάστρου, βλ. Σίνος (2009) 221 και υποσ. 2.

²⁷³ Δρανδάκης (1955) 156. Δρανδάκης (1990) 57. Σίνος (2009) 221. Ο Χατζηδάκης θεωρεί τις τοιχογραφίες του ναϊσκου από τις παλαιότερες του Μυστρά, βλ. Χατζηδάκης (2009) 109.

κάστρο. Ο νάρθηκας των δύο κτισμάτων φαίνεται να είναι σύγχρονος με την κατασκευή του βόρειου (μεταγενέστερου) ναΐσκου (σχ. 28)²⁷⁴.

2.4.1.1. Νότιος ναΐσκος

*Αρχιτεκτονική περιγραφή*²⁷⁵: Ο ναΐσκος έχει διαστάσεις 8,94 x 3,00μ. (περ.) (εικ. 92)²⁷⁶. Στον βόρειο τοίχο ανοίγονται δύο θύρες, προς τον μεταγενέστερο βόρειο ναΐσκο. Στον νότιο τοίχο διακρίνονται δύο ανοίγματα, τα οποία τοιχίστηκαν μετά τη διαμόρφωση του οχυρωματικού τείχους²⁷⁷. Ο δυτικός τοίχος είναι λοξός προς τις μακρές πλευρές και σε αυτόν βρίσκεται η κύρια είσοδος, η οποία διαμορφώνεται με βαθμίδες λαξευμένες στον βράχο²⁷⁸. Όλο σχεδόν το πλάτος της ανατολικής πλευράς καταλαμβάνει η αψίδα του κυρίως Ιερού, η οποία είχε ενδεχομένως ένα ευρύ δίλοβο παράθυρο πλάτους 1,23μ. Λείψανα της αγίας Τράπεζας δεν εντοπίστηκαν. Πιθανότατα στεγαζόταν με ξύλινη στέγη, καθώς ο νότιος τοίχος διατηρείται σε αρκετό ύψος, χωρίς να διαφαίνονται ίχνη θόλου²⁷⁹. Οι μακρές πλευρές σε μεταγενέστερη φάση (πιθανότατα βυζαντινή) στηρίχθηκαν με προσκτίσματα, τα οποία αφαιρέθηκαν από τον Ν. Δρανδάκη. Η αφαίρεση αποκάλυψε λείους επιχρισμένους τοίχους με εξίτηλες τοιχογραφίες. Το δάπεδο του ναού ήταν στρωμένο με αμμοκονίαμα, που έφερε κολλημένες πλάκες²⁸⁰.

Ανασκαφικά ευρήματα: Στο εσωτερικό του ναΐσκου βρέθηκαν μονολιθικός αρράβδωτος κίονας (μήκ. 1,86μ. διαμ. 0,275μ.), παλαιοχριστιανικό επίθημα, επίθημα αμφικιονίσκου (μήκ. 0,66μ.) πιθανότατα από το παράθυρο της αψίδας και τεμάχια τοίχων με λείψανα τοιχογραφιών²⁸¹.

Ζωγραφική: Από τις εξίτηλες τοιχογραφίες καλύτερα διατηρείται αυτή ενός επισκόπου-ιεράρχη (εικ. 93) στο Ιερό και από τα σπαράγματα τοιχογραφιών της επίχωσης αρκετά καλά τεκμηριώνονται οι τοιχογραφίες της Μεταμόρφωσης (εικ. 94) και της Εις Άδου Καθόδου (εικ. 95, 96).

Ως προς την πρώτη μορφή (εικ. 93), στη νότια πλευρά του ναού κοντά στη νοτιοανατολική γωνία του Ιερού παριστάνεται μετωπικός, ολόσωμος άνδρας με φωτοστέφανο, ο

²⁷⁴ Σίνος, ό.π. 222.

²⁷⁵ Για αναλυτική αρχιτεκτονική περιγραφή βλ. Σίνος (2009) 221-222.

²⁷⁶ Δρανδάκης (1952) 518.

²⁷⁷ Δρανδάκης (1952) 518.

²⁷⁸ Ό.π.

²⁷⁹ Σίνος (2009) 222. Ο Δρανδάκης αντίθετα αναφέρει πως τα προσκτίσματα των πλαϊνών τοίχων κατασκευάστηκαν πιθανότατα, για να ενισχύσουν τον θόλο στέγασσης, βλ. Δρανδάκης (1952) 518.

²⁸⁰ Δρανδάκης (1952) 518-519.

²⁸¹ Ό.π.

οποίος με το αριστερό χέρι κρατά το ευαγγέλιο και με το δεξί ευλογεί²⁸². Ο άγιος εικονίζεται νέος με καστανά κοντά μαλλιά και καστανό κοντό γενάκι, ενδεδυμένος με χιτώνα, μιάτιο και ωμοφόριο²⁸³. Ο Δρανδάκης θεωρεί πως απεικονίζεται ο Ιάκωβος Αδελφόθεος, ένας από τους εβδομήκοντα αποστόλους, ο οποίος επίσης αγιογραφείται στον ίδιο τύπο και στην ίδια θέση (εντός του αγίου Βήματος στον βόρειο τοίχο) στον Άι Γιαννάκη του Μυστρά. Ο ίδιος χρονολογεί την εικόνα στον 13^ο αι. με βάση εικονογραφικά και τεχνοτροπικά στοιχεία στην απόδοση του προσώπου και της πτυχολογίας²⁸⁴.

Από τη Μεταμόρφωση Σωτήρος²⁸⁵ (εικ. 94) στο αριστερό μέρος διακρίνονται τα πόδια του Ιησού και το άκρο του ιματίου του, που απολήγει σε κρόσσια και ανεμίζει προς τα δεξιά, τμήμα της κυκλικής δόξας και δέσμη ακτίνας που κατευθύνεται προς έναν απόστολο. Στα δεξιά της δόξας σώζονται τα πόδια προφήτη, που εικονίζεται σε βηματισμό προβάλλοντας το αριστερό του πόδι. Στα πόδια του Ιησού διατηρούνται τμήματα των ενδυμάτων, πιθανότατα του αποστόλου Ιωάννη, ενώ σε αντίθετη κατεύθυνση διατηρείται τμήμα της κεφαλής, πιθανότατα του Ιακώβου, ο οποίος είναι γονατιστός και στρέφεται προς τον Ιησού. Οι κορυφές του Θαβώρ αποδίδονται με καμπύλες γραμμές και το έδαφος με λευκές κηλίδες, που ομοιάζουν με άνθη. Ο προφήτης ζωγραφίζεται σε κορυφή υψηλότερη από εκείνη, στην οποία εικονίζεται ο Χριστός. Ο Δρανδάκης με βάση τις εικονογραφικές ενδείξεις, την τεχνική απόδοσης των ενδυμάτων και την πτυχολογία, η οποία συναντάται στους Αγίους Θεοδώρους (1296) και στις αρχαΐζουσες παραστάσεις του Αγίου Δημητρίου στον Μυστρά, χρονολογεί την μερικώς σωζόμενη και φθαρμένη Μεταμόρφωση στον 13^ο αι., θεωρώντας ότι αντιπροσωπεύει ένα ενδιαμέσο ρεύμα στη ζωγραφική τέχνη αυτής της περιόδου²⁸⁶.

Τέλος, σώζεται η παράσταση της Εις Άδου Καθόδου (εικ. 95, 96)²⁸⁷. Σε αυτήν αριστερά διακρίνεται τμήμα του σώματος του Χριστού, σχεδόν κατενώπιον, σε ήρεμη και συγκρατημένη

²⁸² Για την ανάλυση της τοιχογραφίας βλ. Δρανδάκης (1955) 157-159, εικ. 2.

²⁸³ Ο Δρανδάκης, αν και διακρίνονται αδρά τα χαρακτηριστικά του, καταλήγει πως πρόκειται για ωμοφόριο και όχι φελώνιο, βλ. Δρανδάκης (1955) 157.

²⁸⁴ Σύμφωνα με την Ερμηνεία Ζωγραφικής ο Ιάκωβος πρέπει να εικονίζεται γέρος με σγουρό κεφάλι και μακρύ γένη. Ωστόσο και στις δύο απεικονίσεις του Ιάκωβου στον Μυστρά παρουσιάζεται νέος, όπως και σε απεικόνιση του αγίου σε μωσαϊκό στον Άγιο Μάρκο της Βενετίας. Για περαιτέρω ανάλυση σχετικά με την εικονογράφηση του αγίου και με τα τεχνοτροπικά και εικονογραφικά στοιχεία της παράστασης βλ. Δρανδάκης (1955) 157-159.

²⁸⁵ Αποτελείται από περισσότερα τμήματα που βρέθηκαν μαζί στην επίχωση, χωρίς να διευκρινίζεται η ακριβής θέση τους, βλ. Δρανδάκης (1955) 160.

²⁸⁶ Δρανδάκης (1955) 160-163, πιν. 15:α, όπου γίνεται ανάλυση των εικονογραφικών και τεχνοτροπικών στοιχείων με συγκριτικά παράλληλα.

²⁸⁷ Πρόκειται για τεμάχιο διαστάσεων 0,45 x 0,29μ., που βρέθηκε στην επίχωση κατά τις ανασκαφικές εργασίες του 1952, χωρίς να προσδιορίζεται η θέση του. Σήμερα βρίσκεται στο μουσείο του Μυστρά (αρ. ευρ. 1499).

στάση. Στον χιτώνα του διακρίνεται το κάτω σκέλος του σταυρού, που αποδίδεται με βαθύχρωμη κάθετη ταινία, και στα δεξιά του σώματος το λευκό βάθος της δόξας. Στο δεξιό άκρο του τεμαχίου διατηρείται η κεφαλή του πρεσβυτέρου Δαβίδ, ο οποίος φορά διάλιθο βασιλικό στέμμα, φέρει φωτοστέφανο και στρέφεται ελαφρώς προς τα δεξιά. Χαρακτηριστικοί είναι οι μεγάλοι του οφθαλμοί και η ελευθερία με την οποία έχουν τεθεί τα λίγα φώτα στο πηγούνι του. Στο τμήμα της τοιχογραφίας εικονίζεται η εις Άδου Κάθοδος στον ιστορικό τύπο της Αναστάσεως, που συνδέεται με την παλαιότερη εικονογραφική παράδοση της παράστασης. Με βάση την εικονογραφία, την τεχνοτροπία και το πλάσιμο του προσώπου του Δαβίδ, το έργο χρονολογείται στον 13^ο αι. Επιπλέον, ο προφήτης του κάστρου θυμίζει έντονα τον Δαβίδ, που είναι ζωγραφισμένος στη Μητρόπολη στο άνω μέρος του κεντρικού κλίτους στα Α.. Ωστόσο, επειδή διαφέρουν αισθητά στην τεχνική εκτέλεση, ιδιαίτερα ως προς την απόδοση της κόμης και το πλάσιμο του προσώπου, ο Δαβίδ του κάστρου θεωρείται παλαιότερος αυτού της Μητρόπολης, που παρουσιάζει την κομψότητα και τη χάρη της «ιδανίζουσας» σχολής του 14^{ου} αι.²⁸⁸

2.4.1.2. Βόρειος ναΐσκος

Αρχιτεκτονική: Ο βόρειος ναΐσκος (σχ. 27, 28) είναι στενότερος του νότιου, η αψίδα του διαμορφώνεται σε όλο σχεδόν το πλάτος της ανατολικής πλευράς, έχει ακανόνιστη χάραξη και πιθανότατα διέθετε ένα απλό, μονόλοβο παράθυρο. Στον βόρειο τοίχο υπάρχει παράθυρο και θύρα. Ο δυτικός τοίχος του έχει τοποθετηθεί στη συνέχεια του αντίστοιχου τοίχου του νότιου ναΐσκου.

Δάπεδο: Διατηρείται αποσπασματικά δάπεδο με αμμοκονίαμα και επικολλημένες πήλινες πλάκες²⁸⁹.

Ταφές: Στον βόρειο ναΐσκο εντοπίστηκαν από τον ανασκαφέα δύο τάφοι, πιθανότατα σκαπτοί²⁹⁰, εκ των οποίων ο ένας κεραμοσκεπής μπροστά στον βόρειο τοίχο και ο δεύτερος με

²⁸⁸ Για ανάλυση της παράστασης βλ: Δρανδάκης (1955) 164-166, πιν. 16. Bakourou (2004) 91:48Α.

²⁸⁹ Δρανδάκης (1952) 519.

²⁹⁰ Η μορφή των τάφων δεν δηλώνεται από τον ανασκαφέα τους, Ν. Δρανδάκη, όπως συνηθίζει στην περίπτωση των κτιστών τάφων, κάτι που οδηγεί τον Αρβανιτόπουλο στην υπόθεση πως πρόκειται για σκαπτούς ταφούς, βλ. Αρβανιτόπουλος (2008) 101, υποσ. 133.

κάλυψη σχιστολιθικών πλακών μπροστά στον νότιο τοίχο. Ο τελευταίος περιείχε τα οστά μίας ταφής με την κεφαλή του λειψάνου στραμμένη προς Δ.²⁹¹

---

²⁹¹ Δρανδάκης, (1952) 519. Αρβανιτόπουλος (2008) 101.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. ΜΟΡΦΗ, ΘΕΣΗ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ ΝΑΪΣΚΩΝ

3.1. Αρχιτεκτονική

3.1.1. Τυπολογία

Οι ναΐσκοι στον Μυστρά, χωρίς αμφιβολία, ανήκουν στον τύπο του μονόχωρου δρομικού ναού, ο οποίος παρουσιάζεται αρκετά απλός²⁹² και τυπολογικά διαμορφώνει δύο βασικές κατηγορίες: α) τα απλά ξυλόστεγα ή καμαροσκέπαστα με κάλυψη ημικυλινδρικού θόλου στον κατά μήκος άξονα και β) τα σταυρεπίστεγα. Όλα ανήκουν στην πρώτη κατηγορία εκτός από τον ναΐσκο Π19 (Αγία Παρασκευή), που με βεβαιότητα ανήκει στους σταυρεπίστεγους. Ως προς την κάλυψη, η πλειονότητα των ναΐσκων ήταν καμαροσκέπαστοι, ενώ ξυλόστεγοι σαφέστατα ήταν ο ναΐσκος Π3 (κάτω από την οικία Φραγκόπουλου) και ο ναΐσκος Π5 (Αγία Κυριακή) (α' οικοδομική φάση), ενώ αρκετές ενδείξεις ότι ήταν ξυλόστεγοι υπάρχουν για τον ναΐσκο Π9 (Άγιος Χριστόφορος), τον Π14 (της μητρόπολης) και τον νότιο ναΐσκο-Π23 (του κάστρου).

Ως προς τη διαμόρφωση της ανατολικής πλευράς, οι ναΐσκοι τυπολογικά κατατάσσονται σε τρεις κατηγορίες:

α) Τον μονόχωρο με ευρεία ημικυκλική κόγχη χωρίς πρόθεση και διακονικό, τη θέση των οποίων κατέχουν μικρές κόγχες είτε στις γωνίες είτε στους κατά μήκος τοίχους του Ιερού. Σε αυτήν την κατηγορία κατατάσσονται οι ναΐσκοι: Π1 (Άγιος Γεώργιος), Π3, Π12, Π14, Π18, Π23 και πιθανότατα ο Π17. Όλοι αυτοί διαμορφώνουν μικρές κόγχες, όπως προαναφέρθηκε, με εξαίρεση τον Π23, από τον οποίον απουσιάζουν οι κόγχες, και τον Π17, για τον οποίο δεν διαθέτουμε στοιχεία,

β) Τον μονόχωρο με πλήρη διαμόρφωση τριών ασίδων. Σε αυτήν την κατηγορία κατατάσσονται οι ναΐσκοι Π2 (Ταξιάρχες) και Π10 (Αι Γιαννάκης), όπου διαμορφώνονται πλήρη παραβήματα, και πιθανότατα ο Π22²⁹³, για τον οποίο ο Ν. Δρανδάκης αναφέρει τη διαμόρφωση τριών ημικυκλικών ασίδων.

γ) Τον μονόχωρο με εγγεγραμμένες κόγχες στον ανατολικό τοίχο, όπου ελαφρώς προεξέχει μικρό τμήμα (είτε κυκλικό είτε τρίπλευρο) της κεντρικής ασίδας. Σε αυτήν την κατηγορία κατατάσσονται οι ναΐσκοι: Π4(Αγία Άννα), Π5 (Αγία Κυριακή), Π6, Π8, Π9 (Άγιος

²⁹² Στον ελλαδικό χώρο ο τύπος του μονόχωρου δρομικού ναού σπανίζει την πρώτη χιλιετία, ενώ αυξάνονται τα παραδείγματα τους επόμενους αιώνες, όπως φανερώνει και το παράδειγμα της Μάνης.

²⁹³ Για τον ναΐσκο Π22 ο ανασκαφέας του Ν. Δρανδάκης αναφέρει την ύπαρξη τριών ημικυκλικών ασίδων, χωρίς ωστόσο να διαθέτει φωτογραφία ή σχέδιο του ναΐσκου, τον οποίο δεν κατέστη δυνατό να εντοπίσω κατά την έρευνά μου στον αρχαιολογικό χώρο του Μυστρά.

Χριστόφορος), Π11, Π16 (Αγία Βαρβάρα), Π19 (Αγία Παρασκευή) και Π20 (του παλατιού). Εκατέρωθεν της κεντρικής αψίδας η πρόθεση και το διακονικό υποδηλώνονται με μικρές πλευρικές κόγχες.

Επίσης, τρεις ναΐσκοι εμφανίζουν διαμορφωμένο προστώο, ο Π4 (Αγία Άννα) στη νότια πλευρά, ο Π16 (Αγία Βαρβάρα) στη βόρεια πλευρά (και τα δύο προστώα ήταν προσηλιακά) και ο Π20 (του παλατιού) στη βόρεια πλευρά προς τη μέση οδό. Ο ναΐσκος Π1 (Άγιος Γεώργιος) διαθέτει νάρθηκα στη νότια πλευρά, ενώ νάρθηκα στα Δ. είχαν οι ναΐσκοι Π6, Π18, Π19 (Αγία Παρασκευή) και ο Π20 (του κάστρου). Ακόμα, ενδιαφέρον παρουσιάζει η ύπαρξη πιθανού κωδωνοστασίου στη νοτιοανατολική γωνία του ναΐσκου Π4 (Αγία Άννα).

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί η ύπαρξη δύο διπλών ναϊσκων στον Μυστρά, του Π6 στην Κάτω Χώρα, ο οποίος είναι και διώροφος, και του Π23 (του κάστρου).

3.1.2. Μορφολογία

Οι περισσότεροι ναΐσκοι έχουν αναλογία χάραξης 1:2, αναλογία που αφορά στο πλάτος του εσωτερικού χώρου προς το μήκος. Οι μάστορες κατά τη χάραξη χρησιμοποιούσαν αυτή την αναλογία, συνυπολογίζοντας στο μήκος το πάχος του δυτικού τοίχου και εξαιρώντας τη διαμόρφωση της αψίδας του Ιερού, λόγω της ιδιαίτερης διάπλασης²⁹⁴.

Στους καμαροσκέπαστους ναΐσκους ο ημικυλινδρικός θόλος υποστηριζόταν από ένα ή και δύο σφενδόνια, που έβαιναν σε πλευρικές παραστάδες. Στην πλευρική αλλά και τη δυτική τοιχοδομία διαμορφώνονταν από ένα έως τρία αψιδώματα, με εξαίρεση τον ναΐσκο Π14 με τέσσερα αψιδώματα. Συχνά αψίδωμα καταλάμβανε τον χώρο ανάμεσα στο ανατολικό σφενδόνιο του θόλου και το τέμπλο. Θύρες ανοίγονταν τόσο στους πλάγιους τοίχους όσο και στον δυτικό τοίχο ανάλογα με τα τοπογραφικά δεδομένα και τα υπάρχοντα προσκτίσματα. Συχνά θρανίο περιέτρεχε τον δυτικό και μέρος των πλευρικών τοίχων. Κόγχες ανοίγονταν στον χώρο του Ιερού και στη βορειοδυτική ή νοτιοδυτική γωνία του κυρίως ναού. Η βορειοδυτική κόγχη διαμορφωνόταν ανάλογα για την τέλεση εκεί του Ιερού μυστηρίου της Βάπτισης, όπως προκύπτει από τους δύο γειτονικούς ναΐσκους, τον Π4 (Αγία Άννα) και τον Π5 (Αγία Κυριακή). Τα παράθυρα είναι λιγοστά και ανοίγονται κυρίως στον χώρο του Ιερού (στις αψίδες) και σπάνια στους πλευρικούς τοίχους.

---

²⁹⁴ Σίνος (2009) 240.

Ενδιαφέρον είναι ότι σε δύο ναΐσκους, στον Π3 και τον Π16 (Αγία Βαρβάρα), η κεντρική ασπίδα διαθέτει δύο παράθυρα, το κεντρικό και ένα επιπλέον στενό παράθυρο, το οποίο είναι καλύτερα προσανατολισμένο στα ανατολικά. Στους ίδιους ναΐσκους παράθυρο διαθέτει και η κόγχη της πρόθεσης, ενώ απουσιάζει από το διακονικό. Στους μεγαλύτερους ναΐσκους με σταυρεπίστεγη ή ψευδοσταυρική κάλυψη, παράθυρα είτε διαμορφώνονται ψηλά, στα τύμπανα της εγκάρσιας κεραίας (σταυρεπίστεγη κάλυψη), είτε το μεγαλύτερο τμήμα τους ανοίγεται εγκάρσια στην ημικυλινδρική θολοδομία (ψευδοσταυρικά). Στην πρώτη περίπτωση ξεχωριστό παράδειγμα αποτελεί στον ναΐσκο Π19 (Αγία Παρασκευή) το σωζόμενο δίλοβο παράθυρο στο βόρειο τύμπανο της εγκάρσιας κεραίας, που φέρει και πλούσιο κεραμοπλαστικό διάκοσμο, ενώ στη δεύτερη περίπτωση τα παράθυρα του ναΐσκου Π1 (Άγιος Γεώργιος)²⁹⁵.

Το Ιερό διαχωριζόταν με απλό τέμπλο, το οποίο, όπου διατηρείται²⁹⁶, είναι κτιστό. Διέθετε α) μία πύλη στους ακόλουθους τέσσερις ναΐσκους: Π4 (Αγία Άννα), Π5 (Αγία Κυριακή), Π11 και Π14 (της μητρόπολης), β) δύο πύλες στους: Π3, Π8, Π9 (Άγιος Χριστόφορος) Π12, Π16 (Αγία Βαρβάρα) και Π18 και γ) πλήρη διαμόρφωση τέμπλου με τρεις πύλες στους μεγαλύτερους: Π2 (Ταξιάρχες) και Π10 (Άι Γιαννάκης). Όπου υπήρχαν δύο πύλες, η κεντρική ήταν μετατοπισμένη ελαφρώς νοτιότερα του κατά μήκος άξονα, ώστε να υπάρχει ο κατάλληλος χώρος για τη διαμόρφωση και της δεύτερης πύλης προς την πρόθεση. Το πλάτος του ναΐσκου δεν φαίνεται να αποτελούσε τον κύριο παράγοντα επιλογής της μιας ή των δύο πυλών του τέμπλου, καθώς ναΐσκοι με περιορισμένο πλάτος, όπως ο Π18, διέθεταν δύο πύλες. Τέλος, ορισμένοι ναΐσκοι, όπως το Π23 (του κάστρου) δεν είχαν κτιστό τέμπλο. Αυτό ενδέχεται να ισχύει και για το Π1 (Άγιος Γεώργιος) και το Π20 (του παλατιού).

Στο εξωτερικό έμφαση δινόταν στη διαμόρφωση της κεντρικής ασπίδας του Ιερού, η οποία ήταν ψηλή, κυρίως πολυγωνική και σπανιότερα ημικυκλική. Στις πολυγωνικές ασπίδες επικρατεί η τρίπλευρη, ενώ οι μεγαλύτεροι ναΐσκοι διαφοροποιούνται με τον Π2 (Ταξιάρχες) και τον Π10 (Άι Γιαννάκη) να σχηματίζουν πεντάπλευρη ασπίδα και τον Π1 (Άγιο Γεώργιο) να σχηματίζει επτάπλευρη ασπίδα. Ημικυκλική ασπίδα διέθεταν οι ναΐσκοι: Π8, Π14, Π17 και Π23. Σύμφωνα με τα αποσπασματικά κατάλοιπα στον ναΐσκο Π4 (Αγία Άννα) και στον Π5 (Αγία Κυριακή) στην ασπίδα σχηματίζονταν τυφλές κόγχες και ζώνες κεραμοπλαστικού και λίθινου ή πώρινου διακόσμου. Χαρακτηριστικά είναι ο μαϊανδρος και η πολυχρωμία της Αγίας Άννας και

²⁹⁵ Ψευδοσταυρικά είναι και τα παράθυρα του ναΐσκου Π10 (Άι Γιαννάκη).

²⁹⁶ Στους ναΐσκους Π6 και Π19 (Αγία Παρασκευή) δεν γνωρίζουμε αν υπήρχε κτιστό τέμπλο, καθώς έχει καταρρεύσει το δάπεδο του ναΐσκου.

η χρήση πλινθοπερίκλειστου σε επιλεγμένα σημεία, όπως στη στέψη της κόγχης του Αγίου Γεωργίου. Αντίθετα, στη δυτική και στις πλάγιες όψεις η διαμόρφωση ήταν λιτή και περιοριζόταν κυρίως στο γείσο και στα πλαίσια των παραθύρων, όπου ξεχωρίζει η πλούσια κεραμοπλαστική διακόσμηση του τυμπάνου του ναΐσκου Π19 (Αγία Παρασκευή). Επίσης, εξαίρεση αποτελούσαν οι ναΐσκοι με πλάγιο προστώο ή νάρθηκα (Π1-Άγιος Γεώργιος, Π16-Άγια Βαρβάρα, Π20-του παλατιού και Π4-Αγία Άννα). Μοναδικό σωζόμενο παράδειγμα ο πλάγιος νάρθηκας του Αγίου Γεωργίου, που παρουσιάζει ιδιαίτερα πλούσια ρυθμολογία και πλούσιο κεραμοπλαστικό διάκοσμο. Τα σωζόμενα παραδείγματα μας επιτρέπουν να υποθέσουμε πως αυτή η έντονη διακοσμητική διάθεση, που διατηρείται αποσπασματικά είτε στην ασίδα είτε στον νάρθηκα, είναι πιθανό να επικρατούσε και σε άλλους ναΐσκους, που δυστυχώς διατηρούνται σήμερα σε ερειπιώδη μορφή.

Εν κατακλείδι, αρχιτεκτονικά οι ναΐσκοι του Μυστρά παρουσιάζουν μία ποικιλία των μορφών τόσο στον σχεδιασμό της κάτοψης και του εσωτερικού χώρου όσο και στην εξωτερική τους διάπλαση, κάτι που αναδεικνύει και σε αυτήν τη μικρότερης κλίμακας αρχιτεκτονική έκφραση μια συνεχή αναζήτηση για ιδιαίτερη και ξεχωριστή δημιουργία.

3.2. Ζωγραφική

Για τη ζωγραφική στους ναΐσκους αντλούμε πληροφορίες από τις λιγοστές τοιχογραφίες που διατηρούνται κατά χώραν και από τα επίσης λιγοστά σπαράγματα τοιχογραφιών, που εντοπίστηκαν κατά τις εργασίες καθαρισμού, και έχουν δημοσιευθεί κατ' επιλογή²⁹⁷.

Ζωγραφική κατά χώραν σε μεγάλη έκταση διατηρεί ο Π10 (Άι Γιαννάκης) και σε λιγότερη έκταση ο Π9 (Άγιος Χριστόφορος) και ο Π20 (του παλατιού). Λείψανα τοιχογραφιών διασώζονται στον Π4 (Αγία Άννα), τον Π5 (Αγία Κυριακή), τον Π6, τον Π8, τον Π11, τον Π19 (Αγία Παρασκευή) και τον Π23 (του κάστρου). Τέλος, σπαράγματα τοιχογραφιών έχουν περισυλλεγεί από τον Π4 (Αγία Άννα), τον Π5 (Αγία Κυριακή), τον Π9 (Άγιος Χριστόφορος), τον Π10 (Άι Γιαννάκης), τον Π19 (Αγία Παρασκευή) και τον Π23 (του κάστρου).

Την πληρέστερη εικόνα για την τοιχογράφηση ενός ναΐσκου στον Μυστρά μας την παρέχει ο Άι Γιαννάκης (Π10), όπου διατηρείται σε μεγάλο μέρος το εικονογραφικό πρόγραμμα, το οποίο τεχνοτροπικά έχει συσχετιστεί με τη ζωγραφική της Οδηγήτριας και συγκεκριμένα με

---

²⁹⁷ Σπαράγματα έχουν δημοσιευθεί από τον Ν. Δρανδάκη, βλ. Δρανδάκης (1955) 154-178 και την Αιμιλία Μπακούρου, βλ. Βακούρου (2004) 91-93.

τη ζωγραφική στη νότια στοά. Το πρόγραμμα παρουσιάζει αρχαϊσμούς, αλλά και πρωτότυπα στοιχεία, ενώ αρκετά είναι τα δυτικά στοιχεία που διακρίνονται στην εικονογραφία. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει για τη έρευνα το μοναδικό οικογενειακό, πιθανότατα επιτύμβιο, πορτρέτο της Καλής Καβαλασέα, η οποία ενδέχεται να ήταν και η κτήτορας ή η δωρήτρια του ναού, αν και απουσιάζει η συνήθης απεικόνιση του ομοιώματος του ναού, το οποίο είθισται να προσφέρει η δωρήτρια προς την Παναγία.

Στον Άγιο Χριστόφορο (Π9) δεν διατηρούνται συνθέσεις, αλλά μορφές αγίων. Ο Άγιος Χρυσόστομος ο ιεράρχης και η Αγία Τριάς της Παλαιάς Διαθήκης εικονίζονται στο ανατολικό απίδωμα του νότιου τοίχου και ο άγιος Χριστόφορος με αποστόλους στο απίδωμα της νότιας θύρας. Επίσης, από τα σπαράγματα των τοιχογραφιών αναγνωρίζονται εικόνα νεαρού αγίου ή αγίας, εικόνα πρεσβύτη και εικόνα αγίου που έχει ταυτιστεί με τον απόστολο Πέτρο.

Στον ναΐσκο του παλατιού (Π20) διασώζονται στους πλευρικούς τοίχους τοιχογραφίες ολόσωμων αγίων, από τους οποίους διακρίνονται πέντε στρατιωτικοί άγιοι, και στο κάτω μέρος γραπτός διάκοσμος, που μιμείται ορθομαρμάρωση. Οι τοιχογραφίες είναι εξαιρετες, χαρακτηρίζονται από ακαδημαϊκή αρτιότητα, δεν ταυτίζονται με απεικονίσεις στρατιωτικών αγίων στους μεγάλους ναούς του Μυστρά και χρονολογούνται στο β' μισό του 14^{ου} αι.

Στον ναΐσκο του κάστρου (Π23) διασώζεται η τοιχογραφία επισκόπου-ιεράρχη στο Ιερό, ο οποίος έχει ταυτιστεί με τον άγιο Ιάκωβο τον Αδελφόθεο, και από τα σπαράγματα των τοιχογραφιών αρκετά καλά τεκμηριώνονται οι τοιχογραφίες της Μεταμόρφωσης και της Εισ Αδου Καθόδου. Οι τοιχογραφίες χρονολογούνται στον 13^ο αι. και θεωρούνται από τις αρχαιότερες του Μυστρά.

Στην Αγία Άννα (Π4) στην κόγχη της βορειοδυτικής γωνίας διατηρείται τοιχογραφία της Βαπτίσεως του Ιησού, δίπλα στον οποίο ζωγραφίζεται «λαμπάς επί κηροπηγίου», καθώς και τεμάχια τοιχογραφιών με τμήματα κεφαλών αγίων, τα οποία περισυνελέγησαν από τη νοτιοανατολική γωνία του Ιερού.

Στη γειτονική Αγία Κυριακή (Π5), επίσης στην κόγχη της βορειοδυτικής γωνίας, διατηρούνται κατάλοιπα από την τοιχογραφία της Βαπτίσεως, όπου διακρίνεται ο Ιησούς και αριστερά ο Πρόδρομος. Τμήματα του τοιχογραφικού διακόσμου διατηρούνται και στη νότια γωνία του δυτικού τοίχου, όπου έχει επιζωγραφισθεί ένας πεσσίσκος, καθώς και τμηματικά στους τοίχους. Κατά τις ανασκαφικές εργασίες περισυνελέγη από το Ιερό σπάραγμα τοιχογραφίας με κεφαλή αγίας, που ταυτίζεται με τη Θεοτόκο και χρονολογείται τον 15^ο αι.

Στον Π6 (διπλός και διώροφος) διατηρούνται σε πολύ κακή κατάσταση υπολείμματα τοιχογραφικού διακόσμου στην αψίδα του Ιερού, όπου διακρίνεται πιθανότατα ένθρονη μορφή (Χριστός ;), ενώ επίχρυσμα φέρουν και οι υπόλοιπες επιφάνειες του ναΐσκου.

Στον Π8 διασώζονται λείψανα του τοιχογραφικού διακόσμου σε διάφορα σημεία και στο κτιστό τέμπλο. Στην κόγχη του Αγίου Βήματος παριστάνεται ολόσωμος άγιος-ιεράρχης και διασώζεται τμήμα της αγίας Τράπεζας και στις κόγχες των παραβημάτων διατηρούνται τμηματικά άγιοι. Στο τύμπανο του ανατολικού τυφλού αψιδώματος του νότιου τοίχου έχει ζωγραφισθεί άγιος με στρατιωτική στολή και εκατέρωθεν του ποδιού του επιγραφή στον τύπο των «ενθυμήσεων», όπου αναγράφεται το έτος 1511.

Στον Π11 λείψανα τοιχογραφιών διατηρούνταν στην κόγχη της πρόθεσης και στα τυφλά τόξα των πλευρικών τοίχων, τα οποία σήμερα είναι δυσδιάκριτα. Κατά τις ανασκαφικές εργασίες του 1952 περισυνελέγη τμήμα τοιχογραφίας που παριστάνει νεαρά μορφή σε κατατομή, η οποία ταυτίζεται με άγγελο και παρουσιάζει ομοιότητες με τους αγγέλους που απεικονίζονται στο παρεκκλήσιο με τα χρυσόβουλα στο ναό της Οδηγήτριας στον Μυστρά (1312/13-22). Χρονολογείται στα α΄ μισό του 14^{ου} αι.

Ο Π12 ήταν τοιχογραφημένος, όπως μαρτυρούν τα λείψανα που διατηρούνται στον δυτικό τοίχο. Κατά τις ανασκαφικές εργασίες περισυνελέγησαν σπαράγματα τοιχογραφιών από τα οποία ενδιαφέρον παρουσιάζει τμήμα κεφαλής αγγέλου, που αποδίδεται ρεαλιστικά (τεχνοτροπία αντικλασική με δυτικές «ρομαντικές» επιδράσεις) και ομοιάζει ιδιαίτερα στην απεικόνιση των αγγελικών δυνάμεων στο διακονικό της μητρόπολης του Μυστρά. Χρονολογείται, μάλιστα, στο τελευταίο τέταρτο του 13^{ου} αι.

Στον Π14 διατηρείται τμήμα μεταβυζαντινής τοιχογραφίας, ίσως και του 18^{ου} αι., σε τυφλό αψίδωμα του νότιου τοίχου.

Στον Π16 διατηρούνται ίχνη τοιχογραφιών στο προστώο.

Ο ναός της Αγίας Παρασκευής (Π19) διασώζει τοιχογραφίες στην κεντρική αψίδα και στην κόγχη της πρόθεσης. Στην αψίδα διατηρείται τμήμα κεφαλής με κάλυμμα και πιθανότατα κεφαλόδεσμο και στην κόγχη της πρόθεσης απεικονίζεται σε προτομή μορφή νεαρού αγίου. Κατά τις ανασκαφικές εργασίες περισυνελέγη τεμάχιο τοιχογραφίας με παράσταση νεαρής γυναικείας μορφής, που αποδίδεται στην Παναγία από την παράσταση της Γεννήσεως του Χριστού, καθώς και τεμάχιο τοιχογραφίας με παράσταση αγένειου και αμούστακου νέου, πιθανότατα απόστολου από την παράσταση της Ανάληψης. Επιπλέον, στην Ανάληψη συνηγορεί

η εύρεση και άλλων σπαραγμάτων που προέρχονται από την ίδια παράσταση, η οποία συνηθιζόταν να στολίζει την καμάρα του Ιερού. Η κεφαλή του αγίου και η κεφαλή της Θεοτόκου αποδίδονται ρεαλιστικά. Με αυτό το κριτήριο οι τοιχογραφίες αποδίδονται στη Μακεδονική σχολή και χρονολογούνται στο α΄ ήμισυ του 14^{ου} αι.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι δύο περιπτώσεις της Βαπτίσεως που διατηρούνται στη βορειοδυτική κόγχη, αφού καταδεικνύουν τον χώρο, όπου τελείτο το ιερό μυστήριο.

3.3. Ταφικά ζητήματα

Στην παλαιολόγια περίοδο τα ιδιωτικά ταφικά παρεκκλήσια, τα οποία εμφανίστηκαν μετά την απαγόρευση των μαυσωλείων από την ιουστινιάνεια νομοθεσία τον 6^ο αι., αυξάνονται ως αποτέλεσμα της αύξησης της δύναμης της μεσαιάς τάξης και του «οίκου» στη βυζαντινή κοινωνία.

Στον Μυστρά, από τους 19 ναΐσκους οι 10²⁹⁸ παρουσιάζουν μεγάλο αριθμό ταφών, στοιχείο που αποδεικνύει την επιβίωση της επιθυμίας για *ad sanctos* ενταφιασμό και συνηγορεί στον χαρακτηρισμό των ναΐσκων ως ταφικών, πιθανότατα ιδιωτικών και ανεξάρτητων από τις μονές και τις ενοριακές εκκλησίες της πόλης. Οι τάφοι έχουν στην πλειονότητά τους ανασκαφεί και ερευνηθεί. Απαντούν κάτω από το δάπεδο του κυρίως ναού²⁹⁹, (συνήθως στο δυτικό μέρος και τους πλευρικούς τοίχους), στον νάρθηκα, στο προστώο και σε μεγάλο αριθμό σε ομάδες ή και σε μεμονωμένες ταφές στις αυλές των ναΐσκων. Σε πολλές περιπτώσεις οι τάφοι περιέχουν διαδοχικές ταφές ή χρησιμοποιούνται ως οστεοφυλάκια, προσφιλής πρακτική στους οικογενειακούς τάφους.

Ο διώροφος ναΐσκος Π6 είναι πιθανότατα ταφικός, αν και δεν βρέθηκαν σε αυτόν ούτε τάφοι ούτε οστά³⁰⁰. Επιπλέον, στον ναΐσκο Π2 (Ταξιάρχες) υπάρχει ενταφιασμός στο διακονικό, το οποίο τοιχίστηκε και μετατράπηκε σε τάφο³⁰¹. Ο τάφος ανήκε πιθανότατα σε ιερέα, αφού για

²⁹⁸ Πρόκειται για τους ναΐσκους: Π2, Π4, Π8, Π10, Π12, Π16, Π18, Π19, Π20, Π23.

²⁹⁹ Στους ναΐσκους και τα παρεκκλήσια δεν εφαρμόζοταν η απαγόρευση ταφής στον κυρίως ναό, η οποία ίσχυε για τις μεγάλες εκκλησίες, εφ' όσον δεν ήταν καθαγιασμένοι χώροι (ιδιότητα που προϋπέθετε την κατάθεση λειψάνων στο εγκαίνιο και την τελετή των θυρανοξίων).

³⁰⁰ Στον Μυστρά απαντώνται δύο διώροφα παρεκκλήσια: ο ναΐσκος Π6 και το προσαρτημένο παρεκκλήσιο στη βορειοανατολική γωνία της Αγ. Σοφίας, στο οποίο εντοπίστηκε μικρός αριθμός οστών, που δηλώνει και την περιορισμένη χρονικώς χρήση του, βλ. Αρβανιτόπουλος (2008) 107.

³⁰¹ Η κακή κατάσταση διατήρησης του ναΐσκου δεν επιτρέπει να αντληθούν περαιτέρω πληροφορίες σχετικά με τη χρονολόγηση και την ταύτιση του ενταφιασθέντος.

τους ιερείς δεν ίσχυε η απαγόρευση ενταφιασμού στον κυρίως ναό και ειδικά στο Ιερό³⁰². Ένας ακόμη ιερέας πιθανότατα έχει ενταφιαστεί στον ναΐσκο Π12, όπως υποδηλώνει το κτέρισμα κατζίου, που εντοπίστηκε στον τάφο στη νοτιοδυτική γωνία του ναΐσκου³⁰³.

3.3.1. Τυπολογία τάφων

Στους ναΐσκους του Μυστρά εντοπίζονται: α) οι υπόγειοι, σκαπτοί στο χώμα τάφοι χωρίς κτιστά τοιχώματα και κάλυψη με χώμα, β) τα *χαμοσόρια* (*χαμοσόρι(ο)ν* ή *υποσόρι(ο)ν*), τα οποία είναι απλές κατασκευές με κτιστά τοιχώματα από λαξευτούς λίθους και κάλυψη με λίθινες πλάκες, γ) οι επίγειες *θήκες*, δηλαδή κατασκευές από κτιστά τοιχώματα και κάλυψη με λίθινες πλάκες και δ) το *κιβούρι* ή αρκοσόλιο, όπου συνδυάζεται η θήκη με το υπερκείμενο τόξο, στο τύμπανο του οποίου υπήρχε και τοιχογραφία, γνωστό επίσης και ως μνήμα ή μνημείο³⁰⁴.

Υπόγειοι, σκαπτοί τάφοι εντοπίστηκαν σε αρκετούς ναΐσκους. Πιο συγκεκριμένα στον Π2 (Ταξιάρχες) δύο στη νότια αυλή, στον Π4 (Αγία Άννα) συστάδα τάφων στη νότια αυλή, στον Π10 (Άι Γιαννάκη) ένας στο εσωτερικό του ναού (βορειοδυτική γωνία), στον Π16 (Αγία Βαρβάρα) ένας σκαπτός στο εσωτερικό του ναού μπροστά από τη νότια θύρα και συστάδα τάφων στον περίβολο (στα Ν. της δυτικής θύρας), στον Π18 δύο σκαπτοί στον νάρθηκα, στον Π19 (Αγία Παρασκευή) τρεις σκαπτοί στον νάρθηκα και στον Π23 (του κάστρου) δύο σκαπτοί στον βόρειο ναΐσκο.

Χαμοσόρια εντοπίστηκαν σε λιγότερους ναΐσκους. Πιο συγκεκριμένα στον Π2 (Ταξιάρχες) τέσσερις στη βόρεια αυλή και στον Π19 (Αγία Παρασκευή) τέσσερις κτιστοί τάφοι στο εσωτερικό του ναού.

Επίγειες *θήκες* εντοπίστηκαν σε αρκετούς ναΐσκους. Πιο συγκεκριμένα στον Π2 (Ταξιάρχες) δύο στο εσωτερικό του ναού στη βορειοδυτική γωνία, στον Π4 (Αγία Άννα) μία στο εσωτερικό του ναού, εφαπτόμενη στο τέμπλο, μία στη βόρεια αυλή και μία διπλή στη νότια αυλή, στον Π8 δύο στην ανατολική αυλή, στον Π10 (Άι Γιαννάκης) μία ημιυπόγεια επιμελημένης κατασκευής στο εσωτερικό του ναού, στο νότιο τοίχο και πλησίον της επιτύμβιας σύνθεσης και μία επίγεια στη βορειοανατολική εξωτερική γωνία με πολλαπλές ταφές, στον Π12 τρεις επίγειοι κτιστοί τάφοι στο εσωτερικό του ναού (βορειοδυτική-νοτιοδυτική γωνία) και ένας

---

³⁰² Στον Μυστρά το δεύτερο παράδειγμα ενταφιασμού στο Ιερό εντοπίζεται στη Μητρόπολη, όπου κάτω από το δάπεδο του Ιερού αποκαλύφθηκαν ταφικά κατάλοιπα, τα οποία αποδόθηκαν στον μητροπολίτη Ευγένιο, λόγω ίσως και της απεικόνισης της μορφής του στον βόρειο τοίχο του διακονικού, βλ. Αρβανιτόπουλος ό.π. 108.

³⁰³ Ο.π.

³⁰⁴ Αρβανιτόπουλος, ό.π. 109-111.

κτιστός στη βόρεια αυλή, μπροστά από τον δυτικό τοίχο, στον Π16 ένας επίγειος κτιστός στο εσωτερικό του ναού (δυτικός τοίχος), στον Π18 τρεις επίγειοι κτιστοί στον νάρθηκα και στον Π20 επίγειος κτιστός τάφος στο σύγκολλο στο ναΐσκο ταφικό παρεκκλήσι.

Αρκοσόλια εντοπίστηκαν μόνο σε δύο ναΐσκους. Πιο συγκεκριμένα στον Π2 (Ταξιάρχες) ένα στη νότια αυλή και στον Π4 (Αγία Άννα) δύο στη νότια αυλή.

3.3.2. Πολλαπλές ταφές-οστεοφυλάκια

Στους ναΐσκους του Μυστρά απαντούν σε μεγάλο βαθμό οι πολλαπλές ταφές, μία πρακτική που ήταν ευρέως διαδεδομένη λόγω της έλλειψης χρημάτων και διαθέσιμων οικοπέδων³⁰⁵. Στις πολλαπλές ταφές τα οστά και τα κτερίσματα των προγενέστερων ταφών συγκεντρώνονταν σε μία άκρη του τάφου, ώστε να απελευθερωθεί χώρος για τη νέα ταφή. Η χρήση του τάφου γινόταν για μεγάλο χρονικό διάστημα, κάτι που συνετέλεσε στην παράδοση του οικογενειακού τάφου. Η συγκέντρωση των οστών και η «οικογενειακή» χρήση του τάφου σταδιακά οδήγησε στην κατασκευή οστεοφυλακίων, δηλαδή ειδικών γι' αυτή τη χρήση χώρων. Στον Μυστρά τα οστεοφυλάκια που έχουν εντοπιστεί στους ναΐσκους, όπως και στα παρεκκλήσια των ναών, είναι μεγάλες θολωτές κατασκευές, οι οποίες ακολουθούν κατασκευαστικά και τυπολογικά τους καμαρωτούς τάφους, με τους οποίους διαφέρουν ως προς τις διαστάσεις, καθώς προορίζονταν να χρησιμοποιηθούν για το μεγαλύτερο δυνατό διάστημα³⁰⁶.

Από τους ναΐσκους οστεοφυλάκιο έχει εντοπιστεί στον Π10 (Αι Γιαννάκη). Πρόκειται για καμαροσκεπές οστεοφυλάκιο με δύο θαλάμους εξωτερικά (στη δυτική πλευρά). Πιθανότατα χρήση οστεοφυλακίου είχε και ο ευρύτατος θολωτός διάδρομος κάτω από το Ιερό του ναΐσκου Π19 (Αγίας Παρασκευής)³⁰⁷. Καμαροσκεπείς τάφοι με πολλαπλές ταφές που χρησιμοποιούνταν ως οστεοφυλάκια έχουν εντοπιστεί σε τέσσερις ναΐσκους. Πιο συγκεκριμένα στον ναΐσκο Π4 (Αγία Άννα) βρέθηκαν έξι καμαροσκεπείς τάφοι με πολλαπλές ταφές κάτω από το δάπεδο στο εσωτερικό του ναού, στον Π16 (Αγία Βαρβάρα) επτά κτιστοί τάφοι με πολλαπλές ταφές κάτω από το δάπεδο της βόρειας στοάς, στον Π18 καμαροσκεπές οστεοφυλάκιο στον νάρθηκα και

---

³⁰⁵ Οι πολλαπλές ταφές εντός ενός τάφου ήταν ευρέως διαδεδομένη πρακτική λόγω της έλλειψης χρημάτων και των διαθέσιμων οικοπέδων και με μακράιωνη παράδοση, η οποία συνετέλεσε στη διατήρηση της εφαρμογής της ακόμη και σε περιόδους οικονομικής ευμάρειας, βλ. ό.π.

³⁰⁶ Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι τα τρία οστεοφυλάκια, τα οποία περιλαμβάνονται στο ταφικό συγκρότημα που οικοδομήθηκε στα ΒΑ. των Αγίων Θεοδώρων, με μήκος 2,95μ., βλ. ό.π.

³⁰⁷ Αρβαντιόπουλος, ό.π. 109.

στον Π19 (Αγία Παρασκευή) επίγειος τάφος που μετετράπη σε καμαροσκεπή τάφο ως οστεοφυλάκιο (;) στα νότια και εξωτερικά του ναΐσκου.

3.3.3. Γραπτός διάκοσμος τάφων

Ο γραπτός διάκοσμος που διατηρείται στους τάφους και στα ταφικά μνημεία των ναΐσκων, που εξετάζουμε, είναι λιτός και περιορίζεται στην απλή μίμηση πολυτελούς τοιχοποιίας και σε σταυρούς. Εξάιρεση αποτελεί η μοναδική οικογενειακή σύνθεση στον ναΐσκο Π10 (Αι Γιαννάκης), πιθανότατα επιτύμβια, αν δεχθούμε πως συνδέεται με τον τάφο στο εσωτερικό του ναΐσκου.

3.4. Λειτουργία: Ιδιωτική-Ταφική-Δημόσια

Το καθεστώς λειτουργίας και η ιδιοκτησία των ναΐσκων δεν είναι ξεκάθαρη. Οι περισσότεροι παρουσιάζουν πληθώρα ταφών, στοιχείο που φανερώνει πως πρόκειται για αφιερώματα οικογενειών, που χρησιμοποιήθηκαν ως οικογενειακά ταφικά παρεκκλήσια, χωρίς ωστόσο να μπορεί να αποκλειστεί και η δημόσια χρήση τους. Στην αβεβαιότητα αυτή συμβάλλει η απουσία πορτρέτων δωρητών, εκκλησιαστικών αρχείων, γραπτών πηγών, καθώς και επιγραφών, με μοναδική εξάιρεση την επιγραφή στον ναΐσκο (Π2) των Ταξιαρχών ή του Σωτήρα. Σύμφωνα με αυτήν ο ιδιοκτήτης επιτρέπει το ιδιωτικό του ταφικό παρεκκλήσι να λειτουργεί ως δημόσιο, δηλαδή ενοριακό. Να σημειωθεί πως η συγκεκριμένη επιγραφή, η οποία αναδεικνύει τη δύναμη δημόσια χρήση ενός ιδιωτικού ναΐσκου, είναι η μοναδική σωζόμενη. Μήπως, όμως, αυτό αναδεικνύει την σπανιότητα της περίπτωσης, δεδομένου ότι κρίθηκε αναγκαίο αυτή η παραχώρηση να καταγραφεί;

Γενικότερα ο ναΐσκος αποτελεί για τον κτήτορα τον τόπο προσωπικής θρησκευτικής λατρείας και ταφής της οικογένειάς του. Ωστόσο, ο ναΐσκος βρίσκεται σε άμεση επαφή με τους κατοίκους της ευρύτερης περιοχής, στην οποία ανήκει. Σηματοδοτεί αυτή τη γειτονιά και σίγουρα αποτελεί καθοριστικό στοιχείο για την κατανόηση των επιμέρους λειτουργιών του πολεοδομικού ιστού.

3.5. Η σχέση με τον πολεοδομικό ιστό

Από τους 14 ναΐσκους της Κάτω Χώρας, οι περισσότεροι χωροθετούνται στο νότιο τμήμα της, στην περιοχή που ορίζεται στα Β. από τον κεντρικό κάθετο δρόμο που ενώνει την κάτω πύλη με την Παντάνασσα, στα Α. από τη μέση οδό και την πύλη της Μαρμάρας και στα ΝΔ. από τον ανερχόμενο δρόμο που συνδέει την Περίβλεπτο με την Παντάνασσα. Η περιοχή είναι πυκνά δομημένη με μεγάλες κατοικίες, που προφανώς ανήκουν στους αριστοκράτες και την ευημερούσα τάξη της πρωτεύουσας του δεσποτάτου.

Σε αυτές ξεχωρίζουν τα αρχοντικά του Λάσκαρη, του Χρόνη και του Φραγκόπουλου, με τα οποία γειτνιάζουν αρκετοί ναΐσκοι. Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα του ναΐσκου Π9 (Άγιος Χριστόφορος) μόλις λίγα μέτρα στα ΝΑ. της οικίας Λάσκαρη (Λ), του ναΐσκου Π3 απέναντι από την οικία του Φραγκόπουλου (Θ) και των ναΐσκων Π11 και Π12, που είναι κτισμένοι σε κοντινή απόσταση από την οικία Χρόνη (Μ). Σε κάποιες περιπτώσεις διατηρούνται ή έχουν αποκαλυφθεί οι μικροί δρόμοι (ρύμες) που συνδέουν τους ναΐσκους με συγκεκριμένες κατοικίες, όπως στην περίπτωση του Π2 με τα κτήρια 274 και 275 και του Π9 (Άγιος Χριστόφορος) με την οικία Λάσκαρη. Σε ορισμένους ναΐσκους διαμορφώνονται μικρές πλατείες, όπως στον Άγιο Χριστόφορο, στον Άγιο Γεώργιο και στην Αγία Άννα. Αυτοί οι ναΐσκοι, οι οποίοι είναι εντός του πολεοδομικού ιστού, γειτνιάζουν με μεγάλα κτήρια (αρχοντικά) και κατά περίπτωση συνδέονται με αυτά με «ιδιωτικού» τύπου δρόμους, είναι σχεδόν βέβαιο πως πρέπει να θεωρηθούν ιδιωτικοί, που ανήκουν στους πλούσιους ιδιοκτήτες των γειτονικών οικιών.

Επιπρόσθετα, παρατηρείται πως αρκετοί ναΐσκοι είναι οικοδομημένοι σε άμεση σχέση με τις κεντρικές οδούς, ιδιαίτερα τη μέση και τις κάθετες προς αυτήν οδούς. Πάνω στη μέση οδό ή σε πολύ μικρή απόσταση από αυτήν είναι οικοδομημένοι οι ναΐσκοι: Π1 (Άγιος Γεώργιος), Π7, Π8, Π9 (Άγιος Χριστόφορος) και Π14 (της Μητρόπολης). Εκατέρωθεν στην κάθετη οδό που ενώνει τη μέση με τη μονή της Παντάνασσας είναι χτισμένοι οι ναΐσκοι Π11 και Π12 και στην επόμενη κάθετη προς τη μέση οδό ο ναΐσκος Π9 (στην αφετηρία) και οι ναΐσκοι Π4 και Π5 (περίπου στο μέσο). Τέλος, πάνω στον σχεδόν παράλληλο προς τη μέση οδό δρόμο, ο οποίος ερχόμενος από τη Μητρόπολη με νότια κατεύθυνση κινείται στα Δ. της οικίας Χρόνη και της οικίας Λάσκαρη, είναι οικοδομημένοι οι ναΐσκοι Π12, Π11 και Π4. Είναι πλέον σαφές ότι οι περισσότεροι ναΐσκοι είναι κτισμένοι εντός του πολεοδομικού ιστού, ακολουθούν τη χάραξη των κεντρικών δρόμων, μέσω των οποίων συνδέονται και μεταξύ τους.

Στην Άνω Χώρα οι ναΐσκοι Π17, Π18 και Π19 είναι οικοδομημένοι στην ευρύτερη περιοχή του Αγίου Νικολάου. Οι ναΐσκοι Π17 και Π19 (Αγία Παρασκευή) γειτνιάζουν με την εντυπωσιακή κατοικία Η. Επιπλέον, ο Π19 επικοινωνεί με τα γειτονικά του βόρεια κτήρια μέσω του διαβατικού κάτω από το χώρο του Ιερού, ενώ με το διαβατικό στο διακονικό συνδέεται με τη διακλάδωση της μέσης, η οποία παρακάμπτοντας τον *φόρο* κινείται προς το *Παλατάκι* και την Αγία Σοφία. Ο ναΐσκος Π18, επίσης, γειτνιάζει με σημαντικά κτήρια στα Δ. και στα Β. και με λιθόστρωτη οδό συνδέεται ψηλότερα με το *Παλατάκι* και τον νότιο δρόμο προς τον ναΐσκο Π16. Στα Δ. του *φόρου* και του συγκροτήματος των παλατιών βρίσκεται ο ναΐσκος (Π20), ο οποίος είναι οικοδομημένος επάνω στη διασταύρωση της μέσης (που κατευθύνεται προς την πύλη Ναυπλίου) και του δρόμου που ενώνει τα παλάτια με την Αγία Σοφία.

Τέλος, υπάρχει μία μικρή ομάδα ναϊσκών (Π2, Π10, Π16, Π22) κτισμένων στην περίμετρο του αστικού ιστού. Πιο συγκεκριμένα ο Π2 βρίσκεται δυτικά και πολύ ψηλότερα της οικίας Φραγκόπουλου, ο Π10 είναι έξω από τα τείχη της Κάτω Χώρας, ο Π16 βρίσκεται εξωτερικά του δυτικού περιβόλου της Παντάνασσας και δίπλα σε δημόσιο δρόμο που ακολουθούσε στενά την πορεία των τειχών και ο Π22 βρίσκεται κάτω από τα τείχη του κάστρου. Οι ναΐσκοι είναι απομονωμένοι, σχεδόν εκτός πολεοδομικού ιστού και σε αρκετή απόσταση από τις κύριες οδούς. Όλοι παρουσιάζουν πληθώρα ταφών και θα μπορούσαν να θεωρηθούν ταφικοί. Ο ναΐσκος Π16 θα μπορούσε να θεωρηθεί μοναστικός ταφικός ναΐσκος της Παντάνασσας, ωστόσο η θέση του εκτός του περιβόλου της μονής, πάνω στον δημόσιο δρόμο και σε μεγάλη απόσταση από τις κατοικίες της Άνω Χώρας, χωρίς να έχει καμία ταφή που να μπορεί να αποδοθεί σε μοναχό ή μοναχή, ενισχύουν την υπόθεση ότι πρόκειται για δημόσιο ταφικό ναΐσκο. Επίσης, το ίδιο μπορεί να ισχύει και για τον απομονωμένο ναΐσκο Π2, για το οποίον είναι σαφής η δημόσια χρήση του. Τέλος, οι ναΐσκοι Π2, Π16 και Π22 ίσως υποδηλώνουν την πρόθεση ή ακόμη και την έναρξη της επέκτασης του πολεοδομικού ιστού προς αυτήν τη ζώνη του λόφου που ήταν και τελικά παρέμεινε αδόμητη, εξαιτίας πιθανότατα της παράδοσης του Μυστρά στους Τούρκους το 1460.

Ξεχωριστή περίπτωση αποτελεί ο ναΐσκος Π6, ο οποίος είναι σχετικά απομονωμένος, μακριά από κάποια κατοικία σημαντικών διαστάσεων και κοντά σε δημόσιο δρόμο που οδηγεί στη μέση οδό. Είναι το μόνο διώροφο παρεκκλήσι της πόλης, ένας τύπος που χρησιμοποιείται κατά κανόνα για ταφικά παρεκκλήσια με το ισόγειο ή τον κάτω όροφο να προορίζεται για ταφική χρήση και τον πάνω όροφο για μνημόσυνα.

Τέλος, οι ναΐσκοι στο κάστρο σφέστατα εξυπηρετούσαν τη φρουρά του κάστρου, καθώς είχε άμεση πρόσβαση σε αυτά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Μέχρι σήμερα έχουν εντοπιστεί στον λόφο του Μυστρά 23 ναΐσκοι³⁰⁸, από τους οποίους ένας (διπλός) είναι στο κάστρο, επτά στην Άνω Χώρα, δεκατέσσερις στην Κάτω Χώρα και ένας αμέσως έξω από τα τείχη της τελευταίας. Αρχαιότερος όλων θεωρείται ο ναΐσκος Π23 του κάστρου. Όλοι χρονολογούνται στην παλαιολόγια περίοδο με εξαίρεση δύο μεταβυζαντινούς, τον Π13 στην Κάτω Χώρα και τον Π15 (της Υπαπαντής) στον περίβολο της Παντάνασσας. Αρκετοί ναΐσκοι διατηρήθηκαν σε χρήση τη μεταβυζαντινή περίοδο, όπως προκύπτει από τις μεταβυζαντινές τοιχογραφίες και τα κτερίσματα τάφων³⁰⁹. Σήμερα οι ναΐσκοι δεν βρίσκονται σε χρήση. Οι περισσότεροι είναι ερειπωμένοι ή ημιερειπωμένοι. Σε ελάχιστους έχουν γίνει στερεωτικές επεμβάσεις (Π20, Αγία Παρασκευή) και τρεις στην Κάτω Χώρα είναι αναστηλωμένοι (Π1-Άγιος Γεώργιος, Π9-Άγιος Χριστόφορος και Π10-Άι Γιαννάκης).

Οι περισσότεροι ναΐσκοι στην πόλη του Μυστρά είναι μικρών διαστάσεων μέχρι 25 τ.μ., με εξαίρεση τον Π10 (Άι Γιαννάκης) που είναι ο μεγαλύτερος με 35 τ.μ.. Παρουσιάζουν αναλογία κάτοψης 1:2 και μόνο δύο ναΐσκοι, ο Π2 (Ταξιάρχες) και ο Π10 (Άι Γιαννάκης), παρουσιάζουν ακριβώς το ίδιο σχέδιο κάτοψης. Δύο ναΐσκοι είναι διπλοί, ο Π23 στο κάστρο και ο Π6 στην Κάτω Χώρα. Ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση του ναΐσκου Π4 (Αγία Άννα), ο οποίος διατηρεί στη νοτιοανατολική πλευρά του κατάλοιπα τοίχου πιθανού κωδωνοστασίου. Τρεις ναΐσκοι, ο Π4, ο Π16 και ο Π20, διατηρούν διαμορφωμένο προστώο προσανατολισμένο είτε προς τα Α. είτε προς τη μέση οδό, ενώ ο ναΐσκος Π1 διαθέτει πλευρικό νάρθηκα. Τέλος, τρεις ναΐσκοι³¹⁰ διέθεταν δεξαμενή και σε τέσσερις³¹¹ διαμορφώνονταν αυλές.

Αρχιτεκτονικά ανήκουν κατά κανόνα στον τύπο του μονόχωρου δρομικού ναού με εξαίρεση τον Π19 (Αγία Παρασκευή), τον μοναδικό σταυρεπίστεγο ναό στον Μυστρά. Οι περισσότεροι είχαν θολωτή κάλυψη, ενώ ξυλόστεγη κάλυψη έφερε ο Π3 και ο Π5 (Αγία Κυριακή) κατά την α' οικοδομική φάση του³¹². Ως προς τη διαμόρφωση της ανατολικής

³⁰⁸ Από τους 23 ναΐσκους δεν εξετάζονται στην παρούσα εργασία τέσσερις: οι δύο μεταβυζαντινοί Π13 και Π15, ο Π7, τον οποίο εντόπισε μόνο ο Millet και έκτοτε δεν αναγνωρίζεται, και ο Π21, τον οποίο σημειώνει στα τοπογραφικά διαγράμματα ο Στ. Αρβανιτόπουλος, χωρίς περαιτέρω πληροφορίες.

³⁰⁹ Μεταβυζαντινές τοιχογραφίες διασώζουν ο Π9 (Άγιος Χριστόφορος), ο Π10 (Άι Γιαννάκης) και ο Π14 (της Μητρόπολης), ενώ μεταβυζαντινά κτερίσματα έχουν εντοπιστεί σε αρκετούς τάφους.

³¹⁰ Πρόκειται για τους ναΐσκους Π2 (Ταξιάρχες), Π5 (Αγία Κυριακή) και Π22.

³¹¹ Πρόκειται για τους ναΐσκους Π1 (Άγιος Γεώργιος), Π4 (Αγία Άννα), Π5 (Αγία Κυριακή) και Π8.

³¹² Ενδείξεις για ξυλόστεγη κάλυψη υπάρχουν και στους ναΐσκους: Π9 (Άγιος Χριστόφορος), Π14 (της μητρόπολης) και Π23 (νότιος ναΐσκος).

πλευράς, σε εννέα ναΐσκους³¹³ οι κόγχες του Ιερού εγγράφονται στον ανατολικό τοίχο, στον οποίο εξωτερικά προεξέχει ελαφρώς μόνο η κεντρική αψίδα, σε επτά ναΐσκους³¹⁴ διαμορφώνεται μόνο η ευρεία ημικυκλική κόγχη της αψίδας του Ιερού, χωρίς την πρόθεση και το διακονικό, και σε τρεις ναΐσκους³¹⁵ υπάρχει πλήρης διαμόρφωση των τριών αψίδων στο ανατολικό τοίχο.

Οι ναΐσκοι παρουσιάζουν μια σειρά κοινών τυπολογικών και μορφολογικών χαρακτηριστικών. Πιο συγκεκριμένα, η διαμόρφωση της αψίδας εξωτερικά ήταν κυρίως -με ελάχιστες εξαιρέσεις- πολυγωνική και ψηλή, σχεδόν στο ύψος της στέγης, ακολουθώντας τα πρότυπα της αρχιτεκτονικής της Πρωτεύουσας. Στο εσωτερικό το κτιστό τέμπλο, όπου διατηρείται, διέθετε μία κεντρική πύλη σε τέσσερις ναΐσκους³¹⁶, δύο πύλες με την κεντρική ελαφρώς μετατοπισμένη νοτιότερα σε έξι ναΐσκους³¹⁷ και τέμπλο με πλήρη διαμόρφωση τριών πυλών στους μεγαλύτερους ναΐσκους (Π2 και Π10). Οι ημικυλινδρικοί θόλοι στηρίζονταν με σφενδόνια, τα οποία έβαιναν σε παραστάδες, διαμορφώνοντας στους πλευρικούς τοίχους τρία ή τέσσερα τυφλά αψιδώματα. Τα αψιδώματα κοσμούσαν τους εσωτερικούς τοίχους και εξυπηρετούσαν ως επιφάνειες τοιχογράφησης. Ξεχωριστή θέση στην τοιχογράφηση θα πρέπει να κατείχε το πρώτο από τα Α. αψιδώμα, που σχηματιζόταν ανάμεσα στο κτιστό τέμπλο και στο ανατολικό σφενδόνιο. Θρανίο περιέτρεχε τον δυτικό τοίχο και μέρος των πλευρικών τοίχων. Οι θύρες ανοίγονταν στους πλευρικούς και στον δυτικό τοίχο ανάλογα με τα τοπογραφικά δεδομένα και τα υπάρχοντα προσκτίσματα. Τα παράθυρα ήταν λιγιστά και περιορίζονταν στον χώρο του Ιερού, ειδικά στην κόγχη της κεντρικής αψίδας, η οποία σε λίγες περιπτώσεις έφερε και ένα επιπλέον στενότερο παράθυρο που ήταν καλύτερα προσανατολισμένο στα Α. Στους μεγαλύτερους ναΐσκους με σταυρεπίστεγη ή ψευδοσταυρική κάλυψη διαμορφώνονται παράθυρα στους πλάγιους τοίχους, όπως το δίλοβο παράθυρο στην εγκάρσια κεραία του Π19 (Αγία Παρασκευή) και τα ψευδοσταυρικά του Π1 (Άγιος Γεώργιος) και του Π10 (Αι Γιαννάκης).

Σύμφωνα με τα σωζόμενα κατάλοιπα των ναΐσκων ιδιαίτερα πλούσιος ήταν ο διάκοσμος της κεντρικής αψίδας εξωτερικά (Π4 και Π5), όπου σχηματιζόνταν τυφλές κόγχες και ζώνες κεραμοπλαστικού και λίθινου ή πώρινου διακόσμου. Αντίθετα, στη δυτική και στις πλάγιες πλευρές η διακόσμηση ήταν λιτή και περιοριζόταν κυρίως στο γείσο και στα πλαίσια των παραθύρων. Εξαίρεση αποτελεί ο πλούσιος κεραμοπλαστικός διάκοσμος του τυμπάνου της

³¹³ Βλ. ναΐσκους: Π4, Π5, Π6, Π8, Π9, Π11, Π16, Π19, Π20.

³¹⁴ Βλ. ναΐσκους: Π1, Π3, Π12, Π14, Π17, Π18, Π23.

³¹⁵ Βλ. ναΐσκους: Π2, Π10, Π22.

³¹⁶ Βλ. ναΐσκους: Π4, Π5, Π11, Π14.

³¹⁷ Βλ. ναΐσκους: Π3, Π8, Π9, Π12, Π16, Π18.

εγκάρσιας κεραίας του Π19 (Αγία Παρασκευή) και των ψευδοσταυρικών παραθύρων του Π1 (Άγιος Γεώργιος). Επίσης, ο ναΐσκος του Αγίου Γεωργίου ξεχωρίζει και για τον κεραμοπλαστικό διάκοσμο και την πλούσια ρυθμολογία που παρουσιάζει στον πλευρικό νάρθηκα. Τα σωζόμενα παραδείγματα μας επιτρέπουν να υποθέσουμε πως αυτή η έντονη διακοσμητική διάθεση είναι πιθανό να επικρατούσε και σε άλλους ναΐσκους, οι οποίοι δυστυχώς διατηρούνται σε ερειπιώδη μορφή.

Κατασκευαστικά ακολουθούνται απλές οικοδομικές τεχνικές με ευτελή υλικά δομής, όπως αργούς λίθους, πλίνθους και ασβεστοκονίαμα. Οι επιφάνειες των τοίχων έφεραν επίχρισμα. Τα πλαίσια των θυρών, όπου διατηρούνται, ήταν πόρινα. Περιορισμένη είναι η ενσωμάτωση αρχιτεκτονικών μαρμάρινων μελών σε επανάχρηση. Η κτιστή τράπεζα, από την οποία διατηρείται κυρίως το κάτω μέρος, είναι κτιστή από αργολιθοδομή με επικάλυψη κονιάματος. Ως προς το δάπεδο σε αρκετές περιπτώσεις διατηρείται και αποτελείται από κονίαμα και ασβέστη ή πήλινα πλακίδια. Εξάιρεση αποτελεί ο ναΐσκος Π11 στην Κάτω Χώρα, στον οποίο διατηρείται περίτεχνο μαρμαροθέτημα αποτελούμενο από μαρμάρινες πλάκες με *opus sectile* και μωσαϊκό.

Στους περισσότερους ναΐσκους ο τοιχογραφικός διάκοσμος έχει απολεσθεί στο μεγαλύτερο μέρος του. Αρχαιότερες θεωρούνται οι τοιχογραφίες του ναΐσκου Π23 του κάστρου. Σε λιγοστούς ναΐσκους διατηρούνται ευδιάκριτες τοιχογραφίες κατά χώραν ή σπαράγματα τοιχογραφιών, τα οποία εντοπίστηκαν και περισυνελέγησαν κατά τις ανασκαφικές εργασίες. Την πληρέστερη εικόνα για την τοιχογράφηση ενός ναΐσκου στον Μυστρά μας την παρέχει ο Π10 (Αι Γιαννάκης), ο οποίος ήταν κατάγραφος με ένα πλήρες εικονογραφικό πρόγραμμα, το οποίο περιείχε συνθέσεις και μεμονωμένες μορφές αγίων, αποστόλων και προφητών. Το πρόγραμμα παρουσιάζει ένα συνδυασμό αρχαϊκών και πρωτότυπων στοιχείων, ενώ διακρίνονται και δυτικές επιδράσεις. Τεχνοτροπικά έχει συσχετιστεί με τη ζωγραφική της νότιας στοάς της Οδηγήτριας. Στους υπόλοιπους ναΐσκους δεν διατηρούνται κατά χώραν συνθέσεις παρά μόνο μεμονωμένες μορφές αγίων, όπως ο ιεράρχης στον νότιο ναΐσκο Π23 (του κάστρου), η σειρά των εξάιρετων στρατιωτικών αγίων στον Π20 (του παλατιού), οι απεικονίσεις των αποστόλων, του αγίου Χριστοφόρου και του αγίου Χρυσοστόμου στον Π9 (Άγιο Χριστόφορο) και οι τμηματικά σωζόμενοι άγιοι του Π8 και του Π20. Στα λιγοστά δημοσιευμένα σπαράγματα τοιχογραφιών διατηρούνται κυρίως κεφαλές αγίων και αγγέλων, καθώς και τμηματικά σκηνές, όπως η Γέννηση και η Ανάληψη στην Αγία Παρασκευή και η Μεταμόρφωση και η Εις Άδου Κάθοδος

στον νότιο ναΐσκο Π23 του κάστρου. Από τις δύο τοιχογραφίες της Βαπτίσεως στη βορειοδυτική κόγχη των ναΐσκων Π4 και Π5 προκύπτει πως τελείτο το μυστήριο της Βάπτισης στο συγκεκριμένο χώρο του ναού. Τέλος, μοναδικό είναι το οικογενειακό πορτρέτο της Καλής Καβαλασέα με την Παναγία στον Άι Γιαννάκη.

Οι σωζόμενες τοιχογραφίες των ναΐσκων παρουσιάζουν πολλά κοινά εικονογραφικά και τεχνοτροπικά στοιχεία με τη ζωγραφική των μεγάλων ναών του Μυστρά, κυρίως την Οδηγήτρια, την Περίβλεπτο και τη Μητρόπολη, ακολουθώντας κοινά καλλιτεχνικά ρεύματα και τάσεις. Φαίνεται πως οι κτήτορες αξιοποιούσαν την ύπαρξη των συνεργείων που εργάζονταν στις εκκλησίες του Μυστρά, για να τοιχογραφήσουν και τους ναΐσκους, όπως φανερώνει η περίπτωση του Άι Γιαννάκη, που πιθανότατα τοιχογραφήθηκε από το συνεργείο της νότιας στοάς της Οδηγήτριας.

Από τους εξεταζόμενους ναΐσκους οι 10 έμοιαζαν με μικρά νεκροταφεία, καθώς διέθεταν πληθώρα ταφών τόσο στο εσωτερικό όσο και στον περίβολο. Στο εσωτερικό οι τάφοι εντοπίζονται κυρίως στο δυτικό τμήμα του ναού και στον νάρθηκα. Οι ταφές τυπολογικά κατατάσσονται στις σκαπτές, τα *χαμοσόρια*, τις επίγειες (*θήκες*) και σε λίγες περιπτώσεις στα αρκοςόλια. Αρκετοί τάφοι ήταν οικογενειακοί, όπως μαρτυρούν οι πολλαπλές ταφές που περιείχαν, ενώ έχουν εντοπιστεί και οστεοφυλάκια. Τέλος, πρέπει να σημειωθεί η περίπτωση του διπλού και διώροφου ναΐσκου (Π6), ο οποίος τυπολογικά κατατάσσεται στους ταφικούς, με τον κάτω όροφο να χρησιμοποιείται ως χώρος ταφής και τον άνω ως χώρο για την τέλεση μνημοσύνων. Ωστόσο, πρέπει να υπογραμμιστεί πως στον συγκεκριμένο ναΐσκο δεν έχουν εντοπιστεί τάφοι.

Οι μέχρι τώρα καταγεγραμμένοι ναΐσκοι χωροθετούνται στην Κάτω Χώρα, κυρίως στο νότιο τμήμα της, σε μια περιοχή πυκνά δομημένη με πλήθος μεγάλων και σημαντικών κτηρίων, που ανήκαν σε ισχυρές κατοικίες αρχόντων, όπως του Λάσκαρη, του Φραγκόπουλου και του Χρόνη. Στην ίδια περιοχή βρίσκεται η *μέση* οδός, η πύλη της Μαρμάρας, στρατώνες που πιθανότατα συνδέονταν με τους ισχυρούς άρχοντες και στο νοτιότερο άκρο η μονή της Περιβλέπτου. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η απουσία ναΐσκων στην βορειότερη περιοχή της Κάτω Χώρας, όπου βρίσκεται το συγκρότημα της μονής Βροντοχίου και η Ευαγγελίστρια, η οποία λειτουργούσε ως ενοριακό κοιμητήριο. Στην Άνω Χώρα οι ναΐσκοι συγκεντρώνονται στην ευρύτερη περιοχή του Παλατιού και στο πλάτωμα του Αγίου Νικολάου, με δύο μόνο στην περιοχή κάτω από το κάστρο.

Οι ναΐσκοι οικοδομούνται στις παρειές και στις διακλαδώσεις των κεντρικών δρόμων, ιδιαίτερα της μέσης οδού και των κάθετων προς αυτήν δρόμων, οι οποίοι οδηγούσαν προς την Άνω Χώρα και την Παντάνασσα. Σε αρκετές περιπτώσεις γειτνιάζουν με σημαντικές κατοικίες με τις οποίες συνδέονται με *ρύμες* και *στενωπούς*. Τρεις ναΐσκοι (Π2, Π16, Π22), που βρίσκονται στα όρια του πολεοδομικού ιστού, φανερώνουν πιθανότατα την αρχή της επέκτασης του πολεοδομικού ιστού προς αυτές τις περιοχές, η οποία επέκταση διεκόπη από την παράδοση της πόλης στους Οθωμανούς.

Είναι πλέον φανερό πως η χωροθέτηση των ναΐσκων δεν ήταν τυχαία. Οι περισσότεροι βρίσκονται εντός του πολεοδομικού ιστού, γειτνιάζουν με κατοικίες αρχόντων, φέρουν πλήθος τάφων, πολλοί εκ των οποίων ήταν οικογενειακοί. Όλα τα παραπάνω συνηγορούν υπέρ της πρότασης πως πρόκειται για ιδιωτικούς ταφικούς ναΐσκους, οι οποίοι κάλυπταν τις θρησκευτικές ανάγκες του κτήτορα και της οικογένειάς του, τελούνταν ιερά μυστήρια, όπως το μυστήριο της Βάπτισης, και επιπλέον χρησίμευαν ως ευκτήριοι οίκοι. Μόνο ο ναΐσκος Π16 θα μπορούσε να θεωρηθεί δημόσιος ταφικός ναΐσκος λόγω της οικοδόμησής του εκτός πολεοδομικού ιστού και πάνω σε δημόσιο δρόμο. Ωστόσο, κανείς δεν μπορεί να αποκλείσει τη δημόσια χρήση των ιδιωτικών ναΐσκων, όπως άλλωστε βεβαιώνεται στην επιγραφή του ναΐσκου Π2 (Ταξιάρχες), σύμφωνα με την οποία ο κτήτορας Λουκάνης προσέφερε τον ιδιωτικό του ναό προς δημόσια χρήση. Τέλος, στην περίπτωση του Άι Γιαννάκη το οικογενειακό πορτρέτο της Καλής Καβαλασέα καταδεικνύει την άνοδο της εύπορης λαϊκής τάξης, η οποία δύναται να έχει στην ιδιοκτησία της έναν ιδιωτικό ταφικό ναΐσκο. Αυτό, άλλωστε, διαφαίνεται και από την πληθώρα των ναΐσκων στο νότιο τμήμα της Κάτω Χώρας, όπου είχε συγκεντρωθεί η εύπορη και ακμάζουσα «λαϊκή» τάξη της πρωτεύουσας του Δεσποτάτου, η οποία είχε αποκτήσει τη δύναμη και την κοινωνική θέση που της επέτρεπαν την ανέγερση ιδιωτικών ναΐσκων, που εξυπηρετούσαν κατά περίπτωση και τις θρησκευτικές ανάγκες της κοινότητας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αδαμαντίου Αδ. (1906). Εργασίαι εις Μυσθράν, *ΠΑΕ*, 169-177.

Αρβανιτόπουλος Στ. (2004). *Η πόλη του Μυστρά. Όψεις της οργάνωσης και λειτουργίας ενός υστεροβυζαντινού αστικού συνόλου με βάση τις πηγές και τα κοσμικά κτίσματα* (Διδακτορική Διατριβή). Αθήνα.

Αρβανιτόπουλος Στ. (2008). Τάφοι και έθιμα ενταφιασμού στον Μυστρά κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο, *ΑΕ* 147, 79-120.

Ασπρά - Βαρδαβάκη Μ. - Μ. Εμμανουήλ (2005). *Η Μονή της Παντάνασσας στον Μυστρά. Οι τοιχογραφίες του 15^{ου} αιώνα*. Αθήνα: Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος.

Δρανδάκης Ν. Β. (1952). Ανασκαφή παρεκκλησίων του Μυστρά, *ΠΑΕ* 107, 497-519.

Δρανδάκης Ν. Β. (1955). Τοιχογραφίαι ναΐσκων του Μυστρά, στο: *Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου*, τ. Α', 154-178. Αθήναι.

Δρανδάκης Ν. Β. (1958). Η κτητορική επιγραφή ναΐσκου του Μυστρά, *ΕΕΒΣ ΚΗ'*, 362-66.

Δρανδάκης Ν. Β. (1959). Ανασκαφή παρεκκλησίου εν Μυστρά, *ΠΑΕ* 114, 160-161.

Δρανδάκης Ν. Β. (1987-1988). Ο Άι Γιαννάκης του Μυστρά, *ΔΧΑΕ Δ'/ΙΔ'*, 61-82.

Δρανδάκης Ν. Β. (1990). «Η ζωγραφική στην πρωτεύουσα του Ελληνικού Δεσποτάτου του Μορέως», στο: *Πρακτικά του εκτάκτου πνευματικού συμποσίου (Σπάρτη-Μυστράς 27-29 Μαΐου 1988). Από τη φωτεινή Κληρονομία του Μυστρά στην Τουρκοκρατία* (Πελ. παραρτ 16). Αθήναι, 54-80.

Κατσαφάνας Δ. (2021). *Το Δεσποτάτο του Μυστρά. Ιστορία και Πολιτισμός. Ο Δρόμος της Δοκιμασίας προς τη Νέα Ελλάδα*. Τρίπολη: Περιφέρεια Πελοποννήσου.

Καλονάρος Π. (επιμ.) (1990). *Το Χρονικόν του Μορέως*. Αθήνα: Εκάτη.

Μαρίνου Γ. (2009) «Η πολεοδομική συγκρότηση του οικισμού», στο: Σίνος (2009) Α, 55-78.

Μπούρας Χ. (1998). Πολεοδομικά των μεσοβυζαντινών και υστεροβυζαντινών πόλεων, *ΔΧΑΕ Δ'/Κ'*, 89-97.

Ορλάνδος Α. Κ. (1953). Αναστηλωτικά εργασία της Αρχαιολογικής Εταιρείας κατά το 1953, *ΠΑΕ*, 314-315.

Παπαμαστοράκης Τ. (1996-1997). Επιτύμβιες παραστάσεις κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο, *ΔΧΑΕ Δ'ΙΘ'*, 285-303.

Η Πολιτεία του Μυστρά. Μυστράς, Αύγουστος 2001-Ιανουάριος 2002. Αθήνα 2001.

Σίνος Στ. (επιμ.) (2009) Α. *Τα Μνημεία του Μυστρά. Το έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά*. Αθήνα: Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων. Επιτροπή Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά.

Σίνος Στ. (2009) Β. «Η ιστορία του βυζαντινού οικισμού του Μυστρά», στο: Σίνος (2009) Α, 11-22.

Σίνος Στ. (2009) Γ. «Τα παρεκκλήσια», στο: Σίνος (2009) Α, 221-241.

Φιλιππότης Ευ. (1915). *Σύστημα Εκκλησιαστικού Δικαίου κατά τα παρ' ημίν κρατούντα, Τμήμα Δεύτερον, Δημόσιον Εκκλησίας δίκαιον, εν Αθήναις*, 266-267.

Χατζηδάκης Μ. (2009). *Μυστράς. Η μεσαιωνική πολιτεία και το κάστρο. Πλήρης οδηγός των παλατιών, των εκκλησιών και του κάστρου*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Arvanitopoulos S. (2011). Late Byzantine chapels in Mystras: private or parochial, στο: *Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies. Sofia, 22-27 August 2011. III, Abstracts of free communications*. Sofia, 123.

Dufrenne S. (1970). *Les programmes iconographiques des églises byzantines de Mistra*. Paris.

Etzeoglou R. (1982). Quelques remarques sur les portraits figurés dans les églises de Mistra, στο: *Akten, XVI. Internationaler ByzantinistenKongress (=JOB 32/5)* 513-521.

Bakourou E. (2004). Fresco Fragments from Mistra, στο: Η. Evans (επιμ.) *Byzantium. Faith and Power (1261-1577)*, New York, 91-93 αρ. 48 A-E.

Millet G. (1899). Inscriptions byzantines de Mistra, *BCH* 23, 97-156.

Millet G. (1910). *Monuments byzantins de Mistra*. Paris.

Zakythinos D. (1975) *Le Despotat grec de Morée*, I-II. London.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α. ΤΑΦΙΚΑ ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ³¹⁸

Νομίσματα: παρουσιάζονται στους ναΐσκους: Π2 (Ταξιάρχης) (αρ.70), Π10 (Αι Γιαννάκης) (αρ. 76, 77), Π4 (Αγία Άννα) (αρ. 78, 79, 80, 81, 82, 83, 87), Π8 (αρ.91).

Κεραμική: όστρακα ή πλήρη πήλινα αγγεία παρουσιάζονται στους ναΐσκους: Π2 (Ταξιάρχης) (αρ. 69-72), Π4 (Αγία Άννα) (αρ. 78-8) και Π19 (Αγία Παρασκευή) (αρ.121).

Κατάλοιπα υποδημάτων: παρουσιάζονται στους ναΐσκους: Π2 (Ταξιάρχης) (αρ. 69-72), Π4 (Αγία Άννα) (αρ. 78-83).

Κατάλοιπα ενδυμάτων: κουμπιά παρουσιάζονται στους ναΐσκους: Π2 (Ταξιάρχης) (αρ.69) και Π4 (Αγία Άννα) (αρ. 78-83), πόρπες στον Π4 (Αγία Άννα) (αρ. 78-83) και στον Π16 (Αγία Βαρβάρα) (αρ. 99-104).

Κοσμήματα: δακτυλίδια παρουσιάζονται στον Π16 (Αγία Βαρβάρα) (αρ. 104) και στον Π18 (αρ. 108), ενώτια στον Π4 (Αγία Άννα) (αρ. 78-83) και στον Π16 (Αγία Βαρβάρα) (αρ. 99-103, αρ. 105), νόμισμα που είχε μετατραπεί σε περιάπτο στον Π4 (Αγία Άννα) (αρ. 87), αμφιπρόσωπο περιάπτο από στεατίτη με προτομές αγίων στον Π12 (αρ. 96).

Άλλα κτερίσματα: οστέινη κτένα στον Π4 (Αγία Άννα) (αρ. 78-83), αγνύθα στον Π4 (Αγία Άννα) (αρ. 78-83), ψαλίδα για το σβήσιμο του φυτλιού με διακοσμημένες λαβές στον Π19 (Αγία Παρασκευή) (αρ. 121), (κατζί) που αποδίδεται σε ιερωμένο στον Π12 (αρ. 95), μεταλλικά σκεύη στον Π10 (Αι Γιαννάκης) (αρ. 76, 77).

---

³¹⁸ Οι αριθμοί εντός παρενθέσεως αντιστοιχούν στην αρίθμηση των χώρων ταφής που χρησιμοποιεί ο Αρβανιτόπουλος στη μελέτη του για τους τάφους και τα έθιμα ενταφιασμού στον Μυστρά, βλ. Αρβανιτόπουλος (2008).

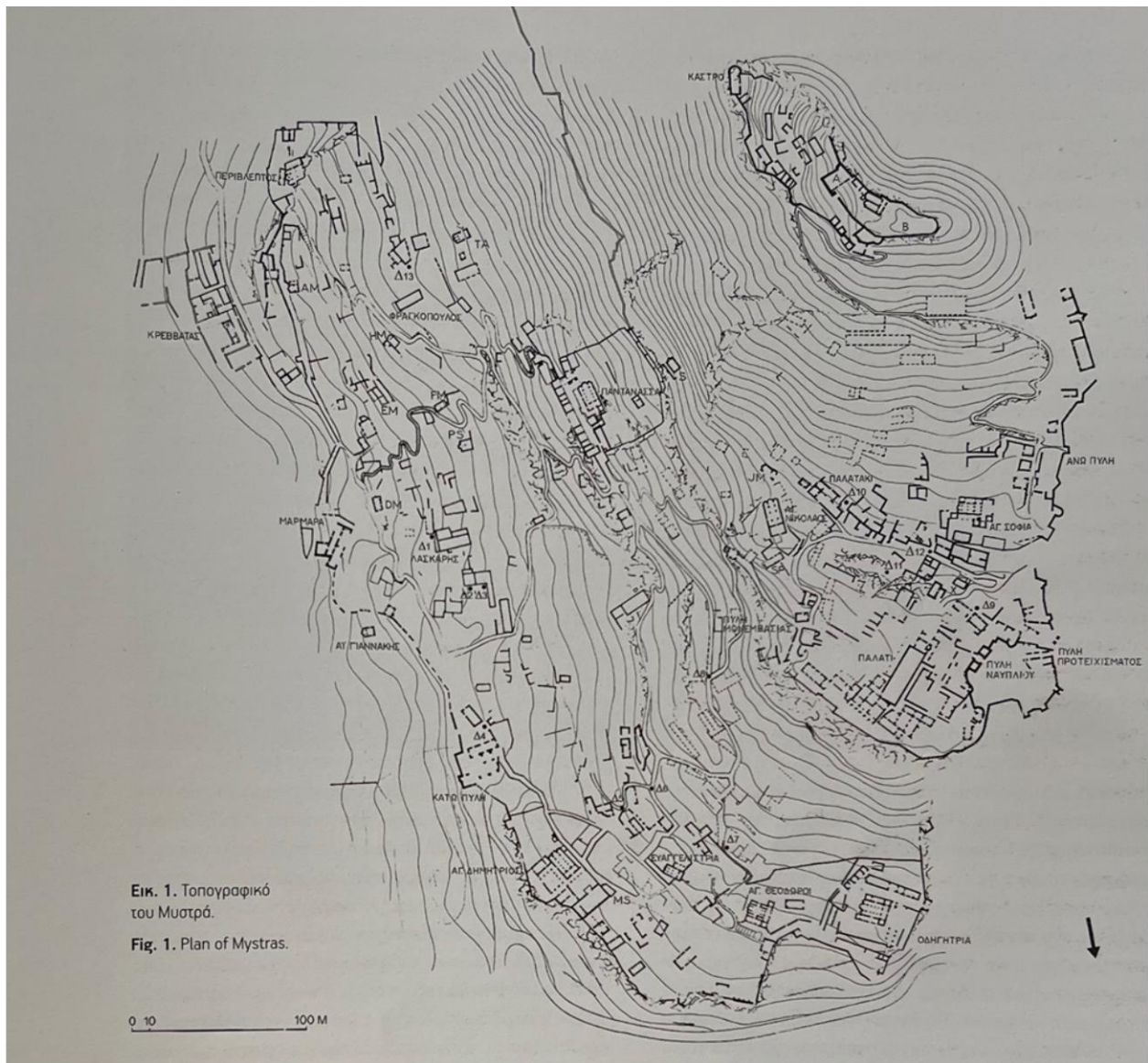
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΑ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΑ-ΠΙΝΑΚΑΣ

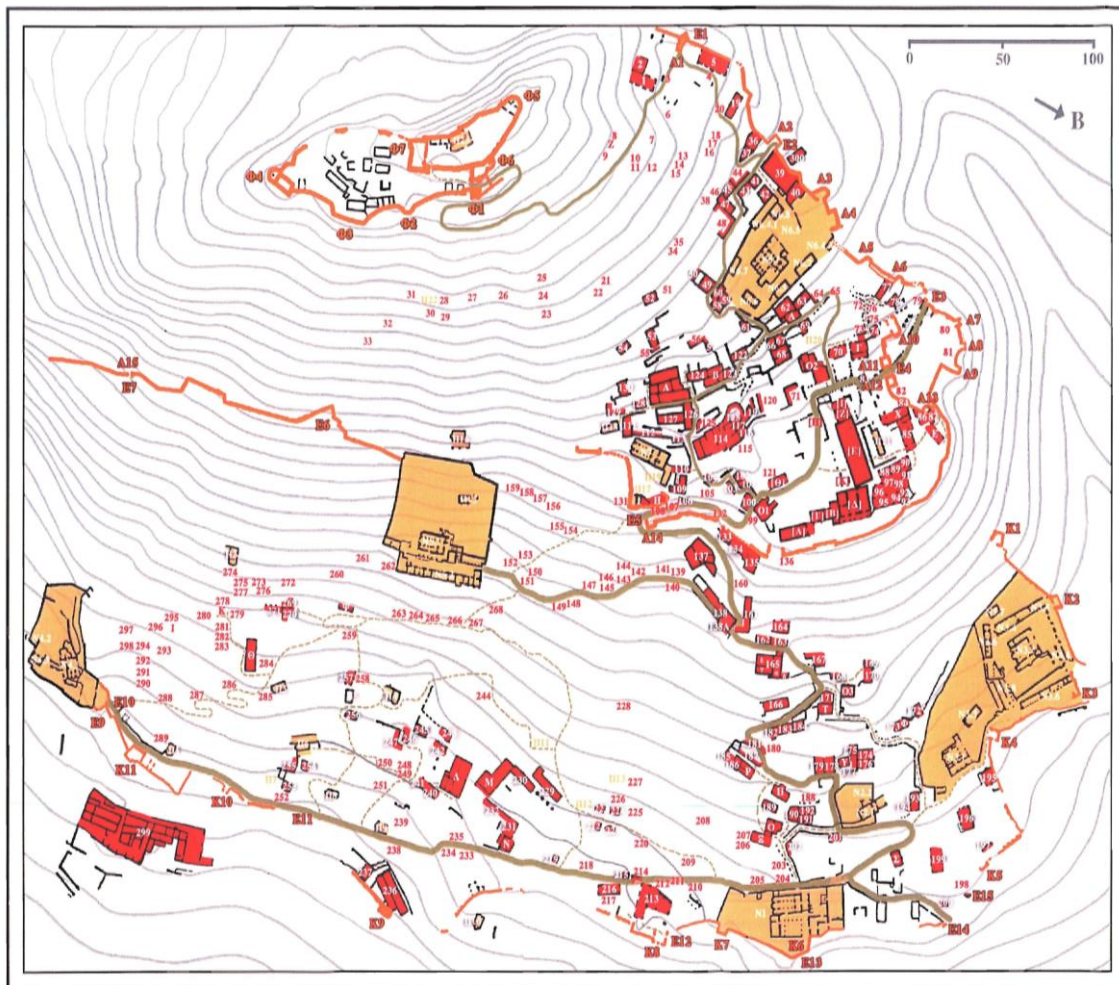
Τοπογραφικό διάγραμμα 1. Τοπογραφικό του λόφου του Μυζηθρά κατά τη Β' Ενετοκρατία. F. Levasseur, 1699-1701 (:). (Αρβανιτόπουλος (2004), τοπογρ. διάγρ. Α).

Τοπογραφικό διάγραμμα 2. Τοπογραφικό του λόφου του Μυστρά. (Millet (2010) 35).

Τοπογραφικό διάγραμμα 3. Τοπογραφικό του λόφου του Μυστρά. (Σίνος (2009) 57).

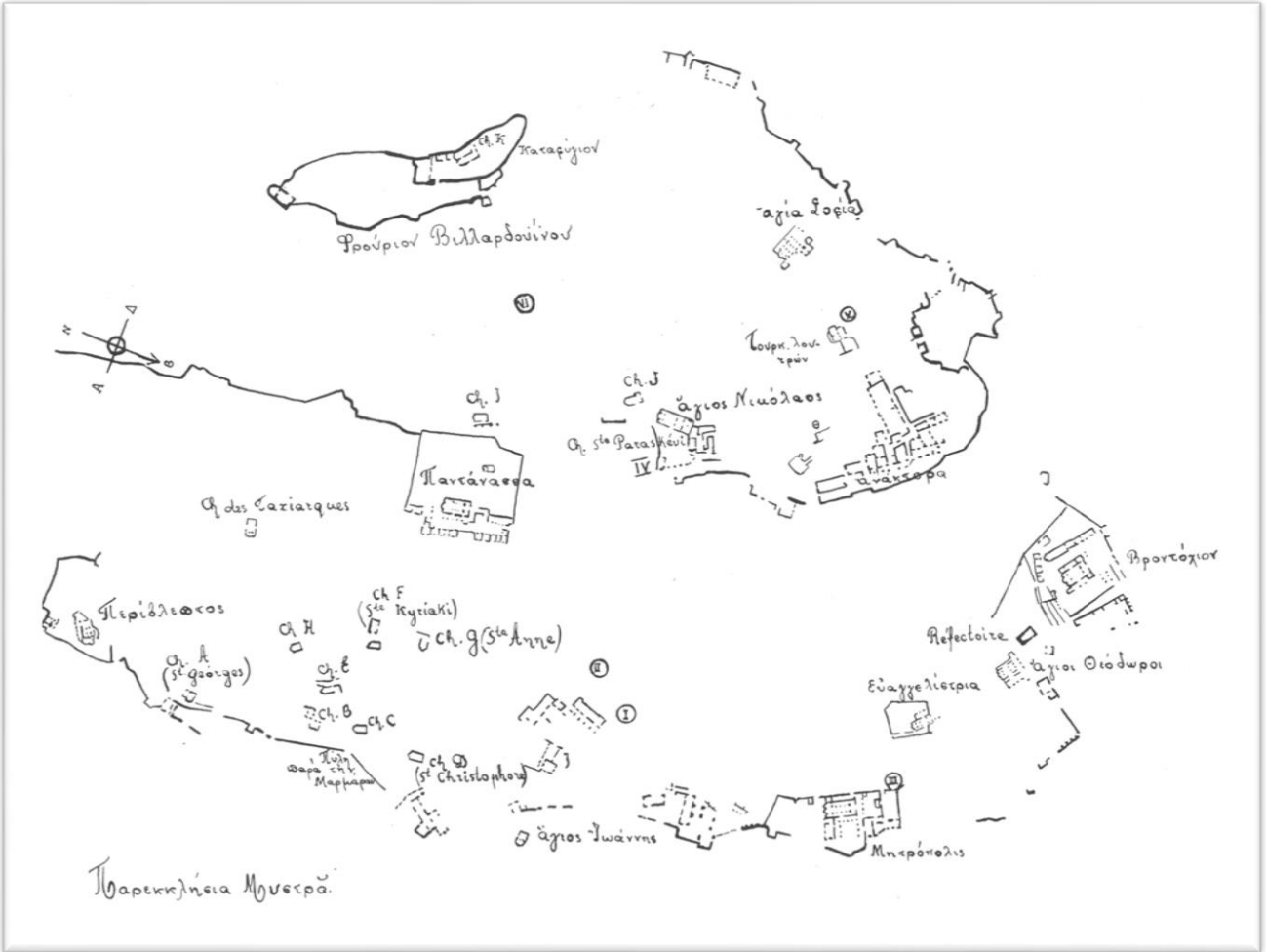

Τοπογραφικό διάγραμμα 4. Τοπογραφικό του λόφου του Μυστρά. (Αρβανιτόπουλος (2004), τοπογρ. διάγρ. Γ).

Γ. Το πολεοδομικό συγκρότημα του Μυστρά
Υφισταμένη κατάσταση

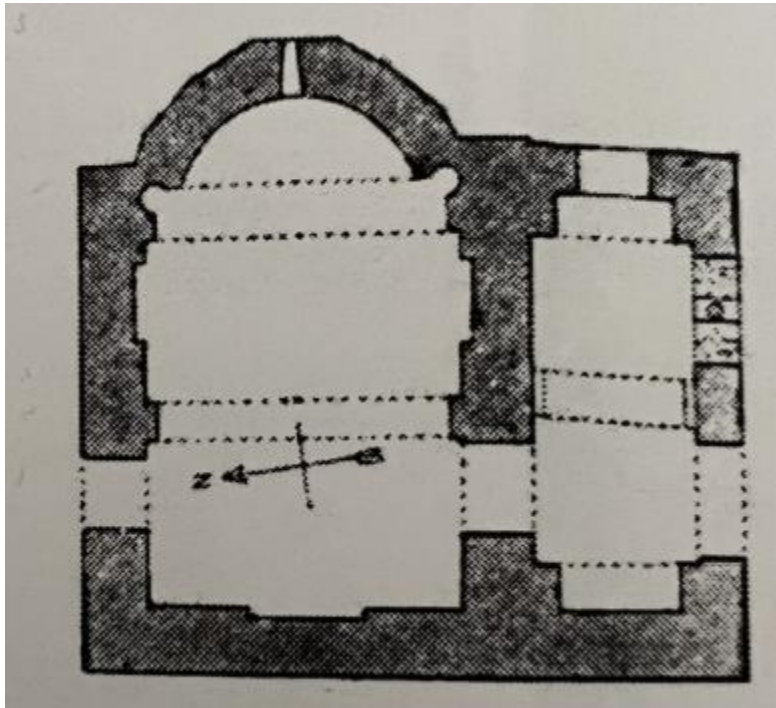
- Συγκρότημα ανακτόρων
- Κατοικίες και άλλα κοσμικά κτήριο
- Εκκλησιαστικά κτήρια
- Οχυρωματικά έργα
- Μέση και άλλες οδοί

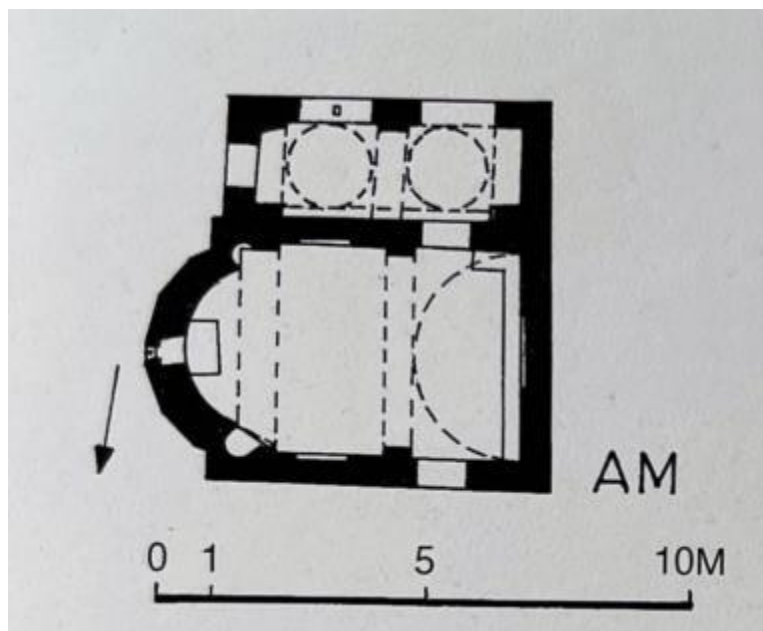

Πίνακας 1. Τα παρεκκλήσια του Μυστρά. (Δρανδάκης (1952) 520, πιν. 1).

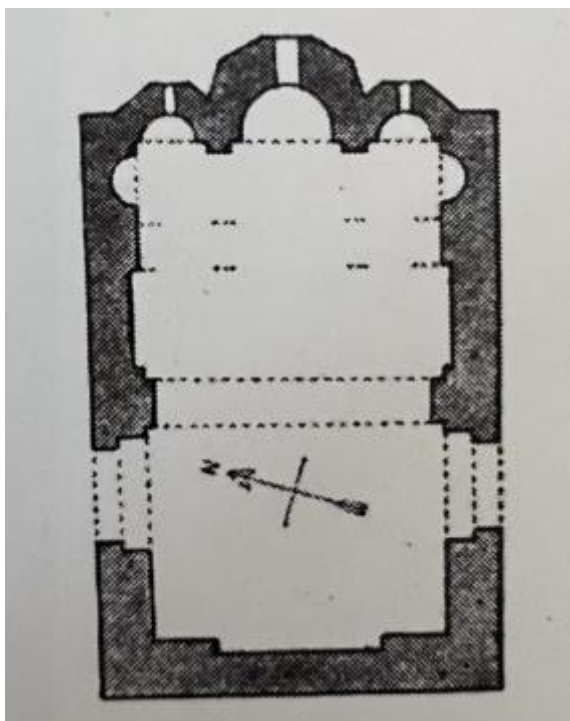
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ. ΣΧΕΔΙΑ-ΚΑΤΟΨΕΙΣ

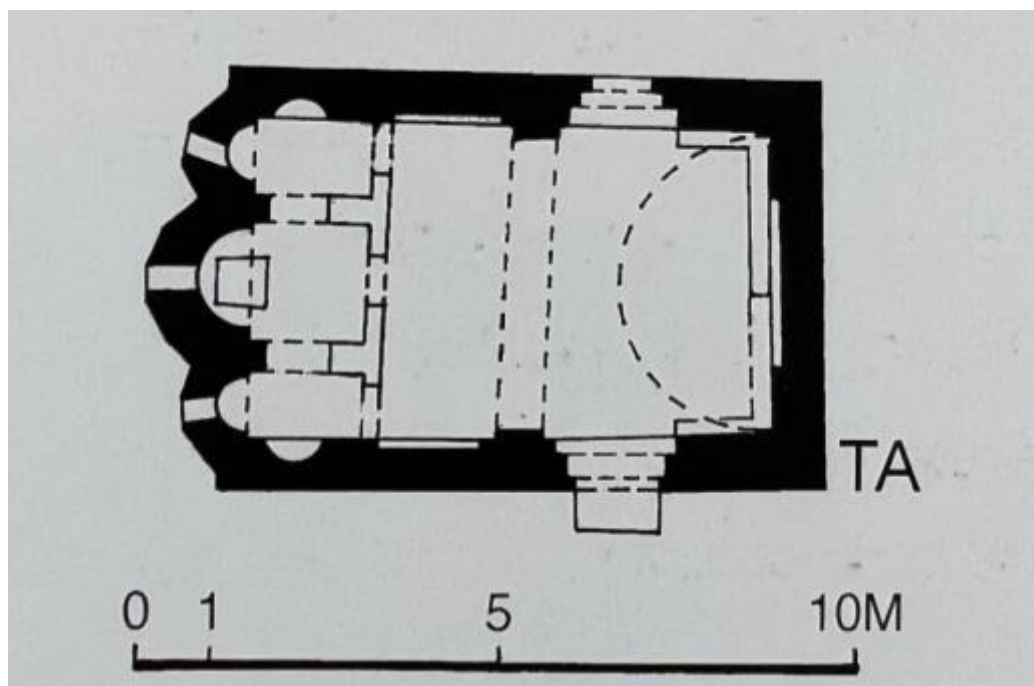
Σχέδιο 1. Ναΐσκος Π1 (Άγιος Γεώργιος), κάτοψη. (Millet G. (1910), pl. 6:4).

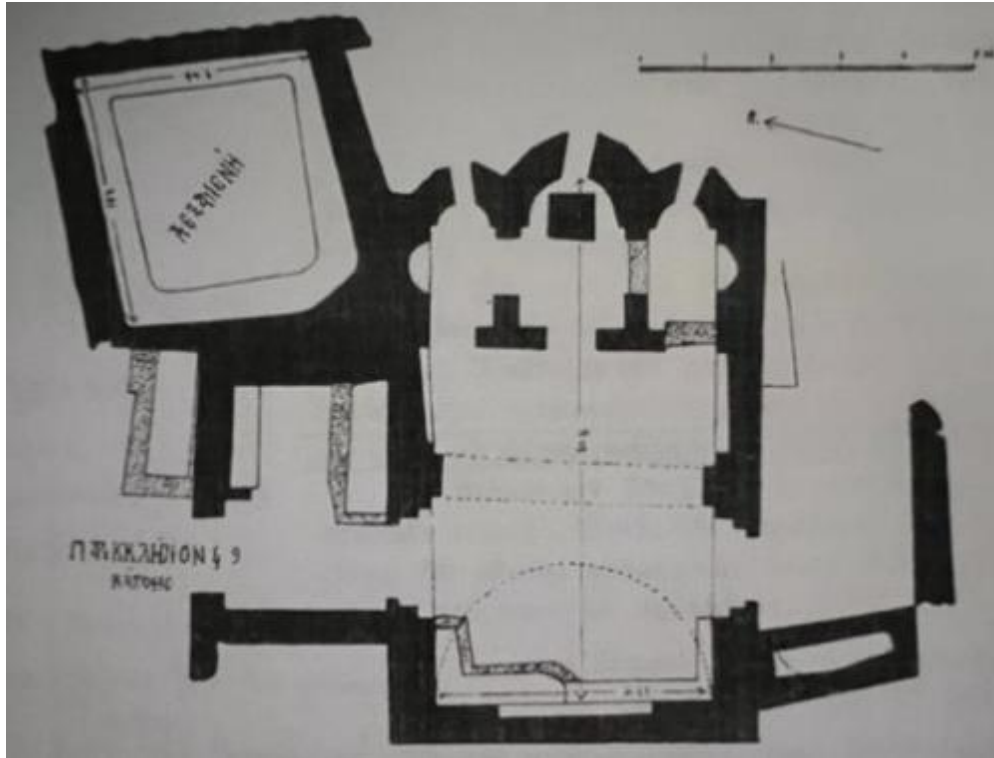
Σχέδιο 2. Ναΐσκος Π1 (Άγιος Γεώργιος), κάτοψη. (Σίνος (2009) Α, 225, εικ.17).

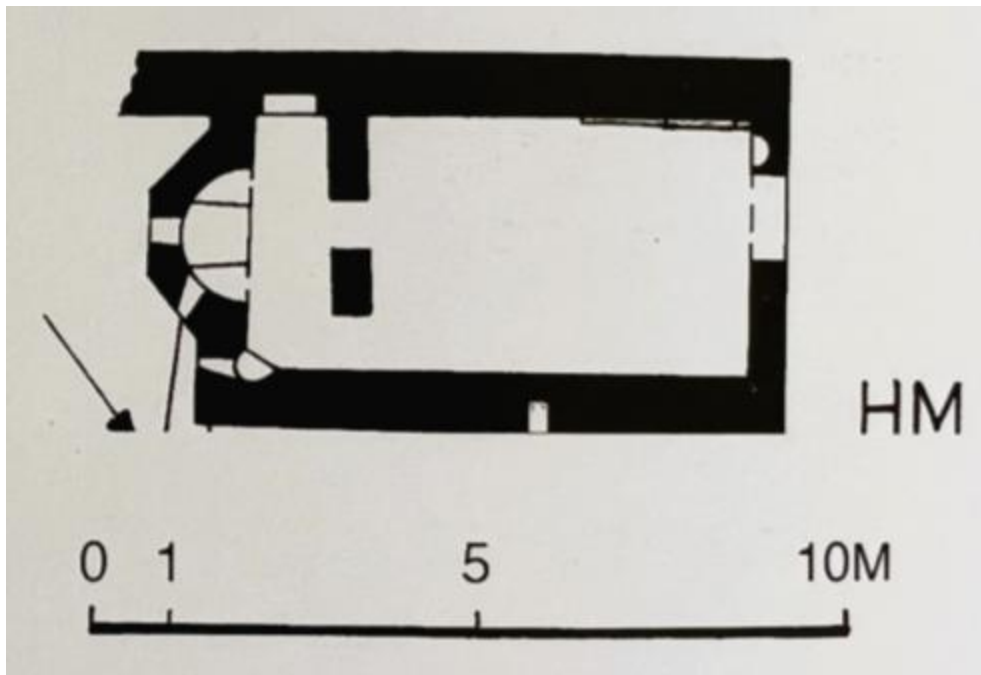
Σχέδιο 3. Ναΐσκος Π2 (Ταξιάρχες), κάτοψη. (Millet G. (1910), pl. 6:6).

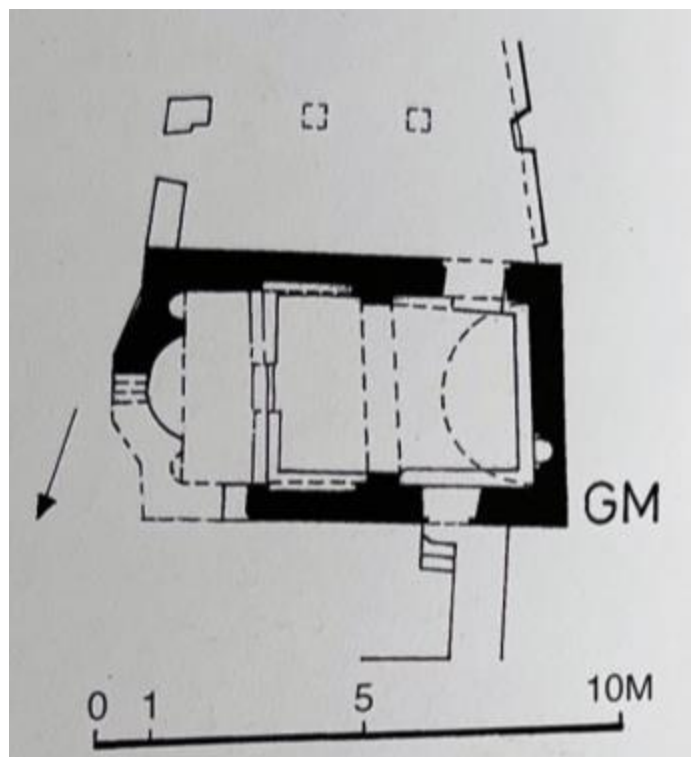
Σχέδιο 4. Ναΐσκος Π2 (Ταξιάρχες), κάτοψη. (Σίνος (2009) Α, 229, εικ. 31).

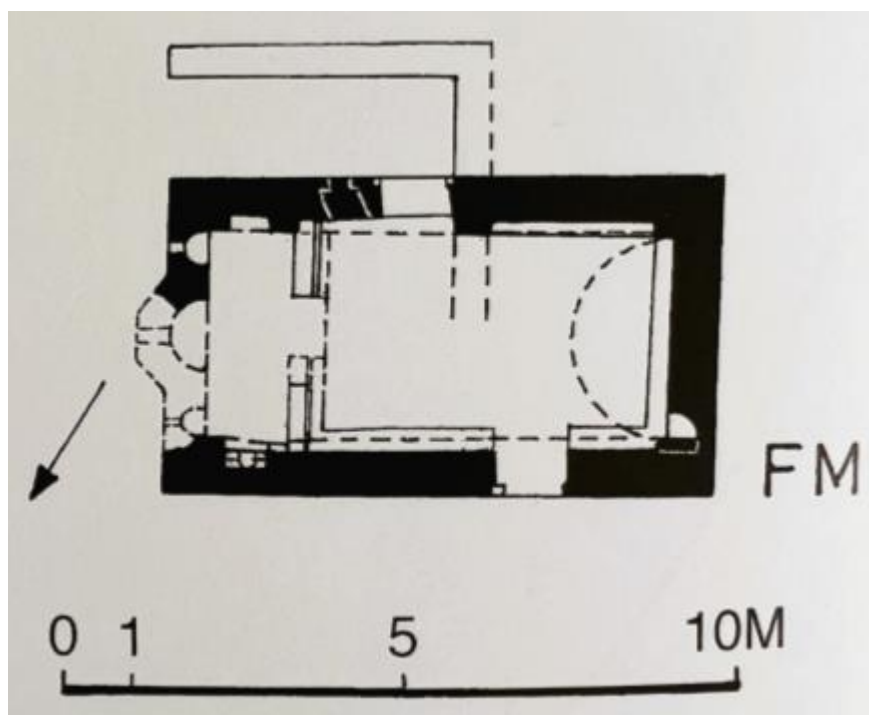
Σχέδιο 5. Ναΐσκος Π2 (Ταξιάρχες), κάτοψη. (Δρανδάκης Ν. Β. (1952) 509, εικ.13).

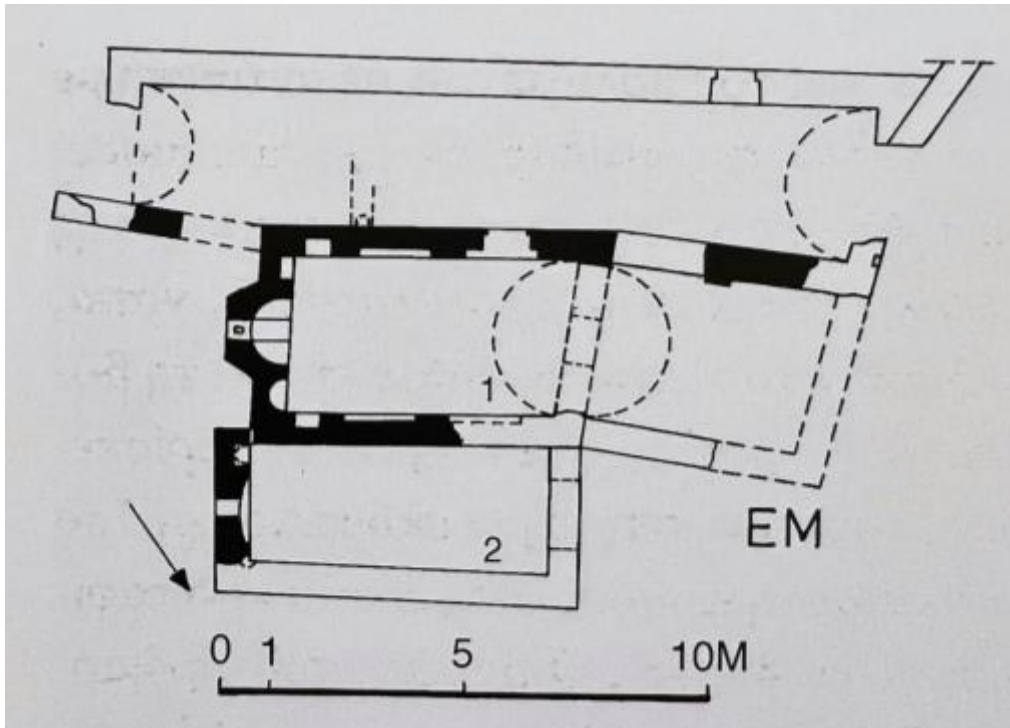
Σχέδιο 6. Ναΐσκος Π3, κάτοψη. (Σίνος (2009) Α, 222, εικ. 4).

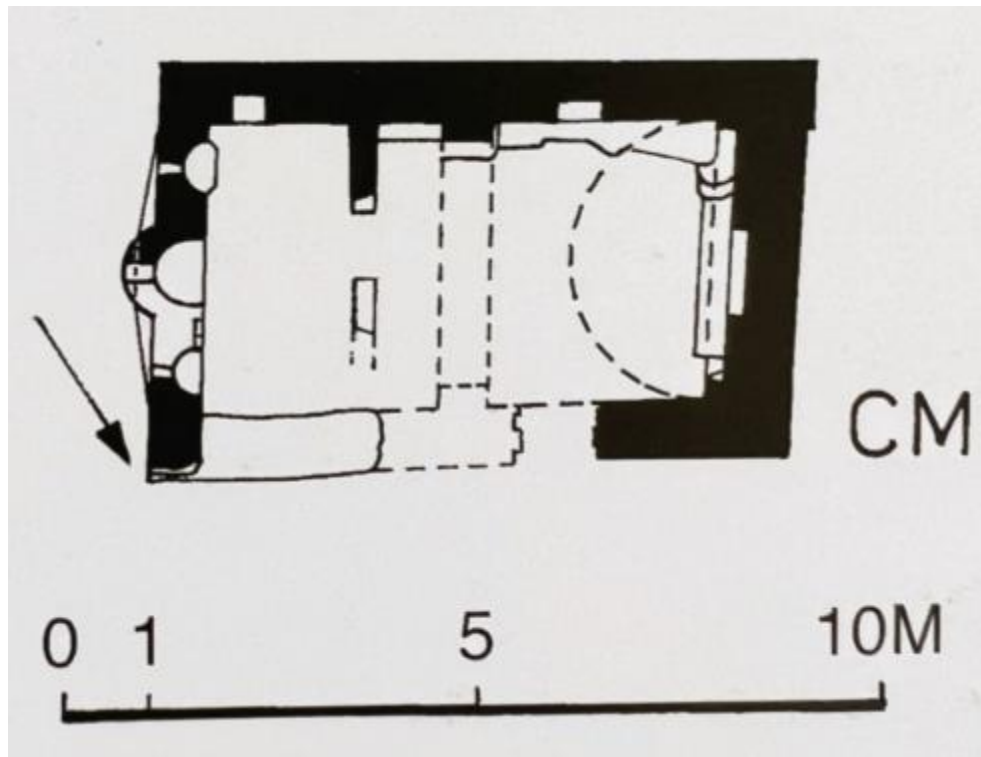
Σχέδιο 7. Ναΐσκος Π4 (Αγία Άννα) κάτοψη. (Σίνος (2009) Α, 224, εικ. 13).

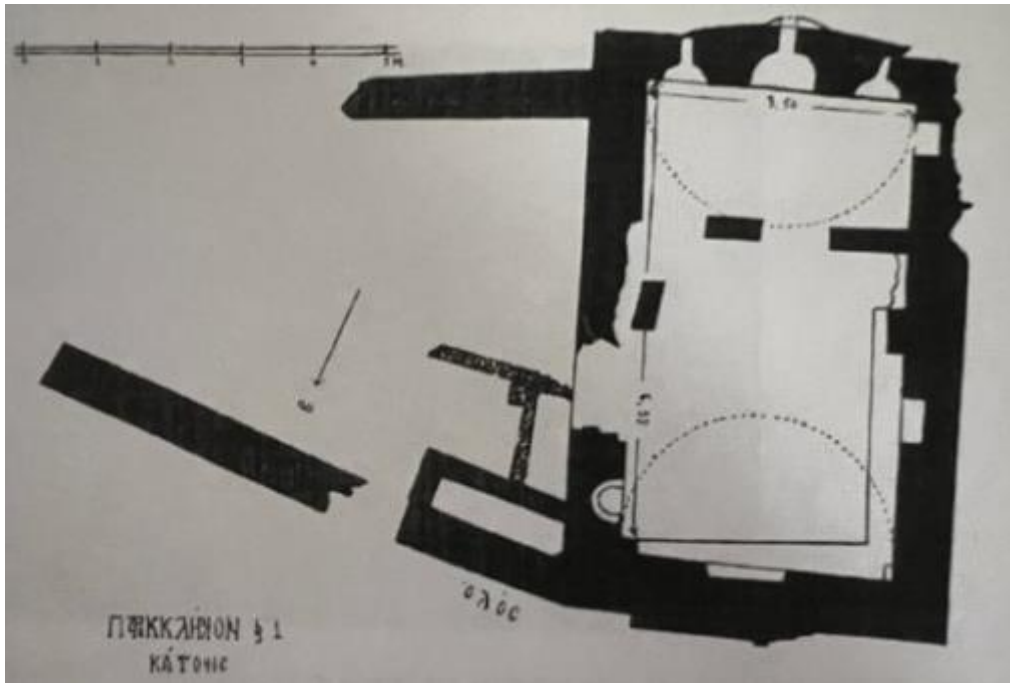
Σχέδιο 8. Ναΐσκος Π5 (Αγία Κυριακή) κάτοψη. (Σίνος (2009) Α, 238, εικ. 60).

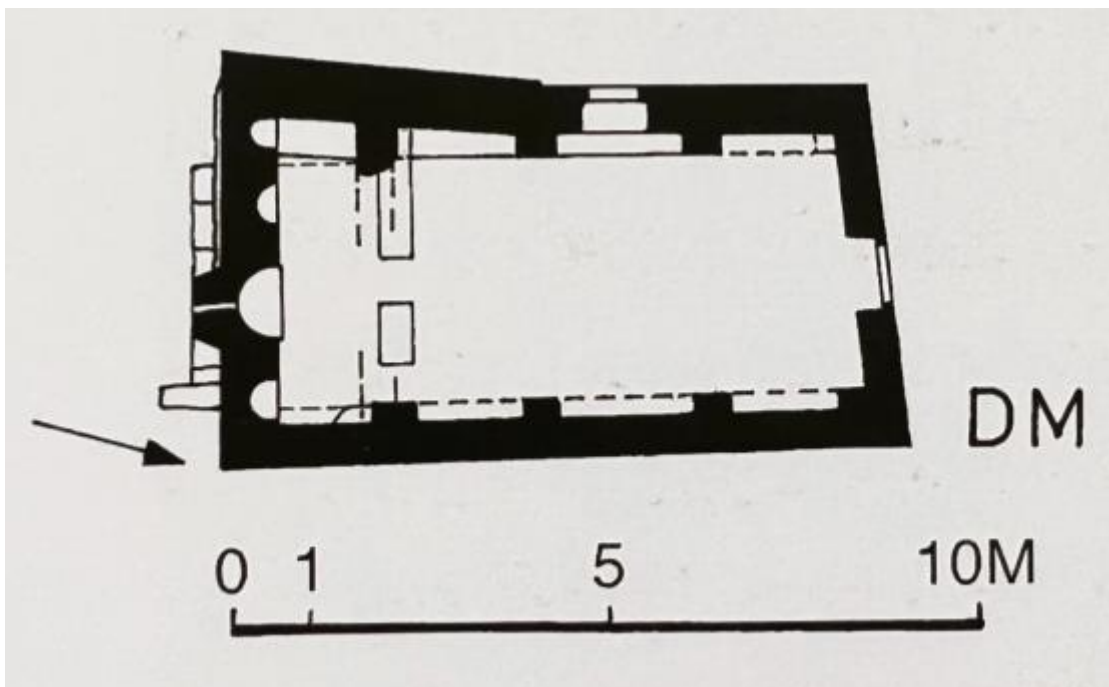
Σχέδιο 9. Ναΐσκος Π6, κάτοψη. (Σίνος (2009) Α, 234, εικ. 44).

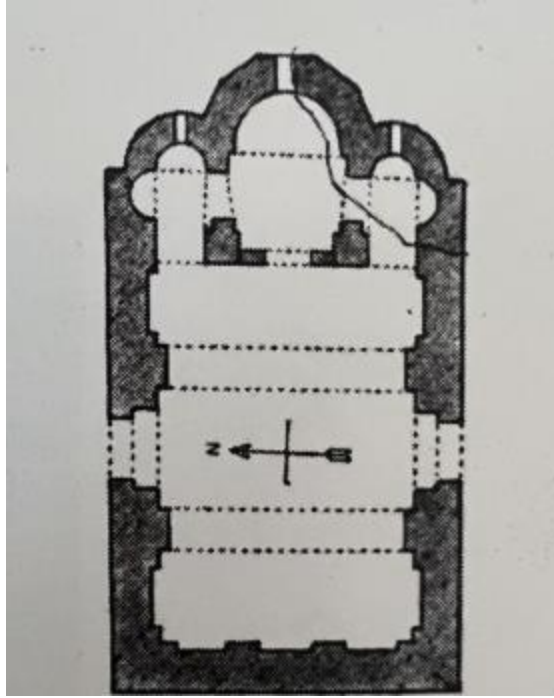
Σχέδιο 10. Ναΐσκος Π8, κάτοψη. (Σίνος (2009) Α, 239, εικ. 63).

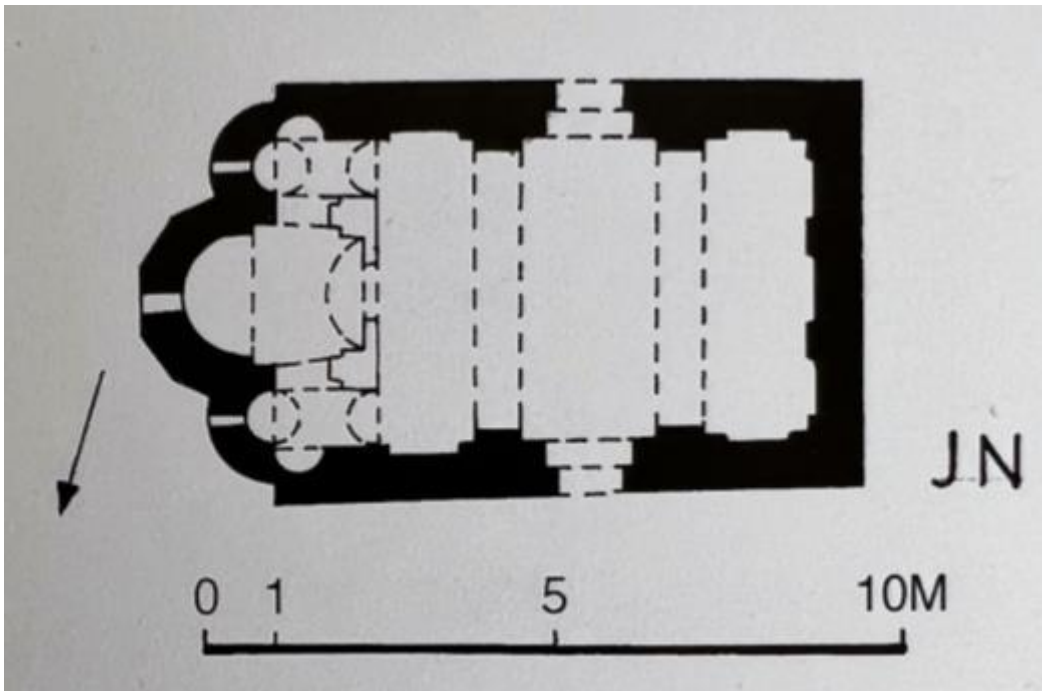
Σχέδιο 11. Ναΐσκος Π8, κάτοψη. (Δρανδάκης Ν. Β. (1952) 498, εικ. 1).

Σχέδιο 12. Ναΐσκος Π9 (Άγιος Χριστόφορος), κάτοψη. (Σίνος (2009) Α, 235, εικ. 50).

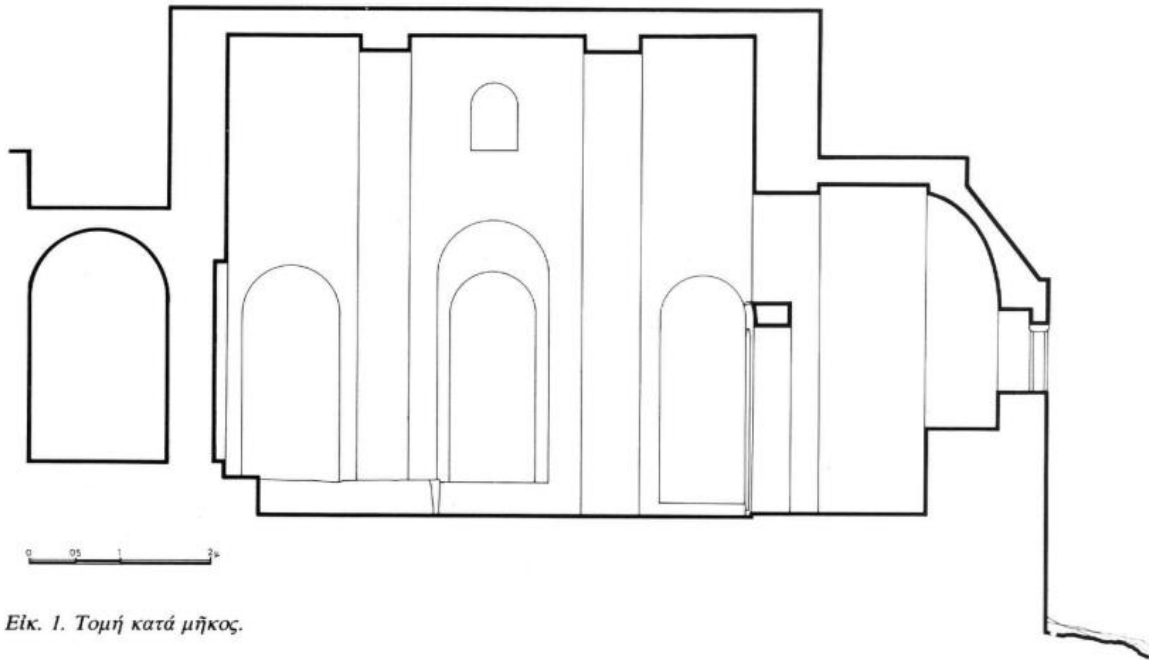

Σχέδιο 13. Ναΐσκος Π10 (Αι Γιαννάκης), κάτοψη. (Millet G. (1910) pl 6:3)

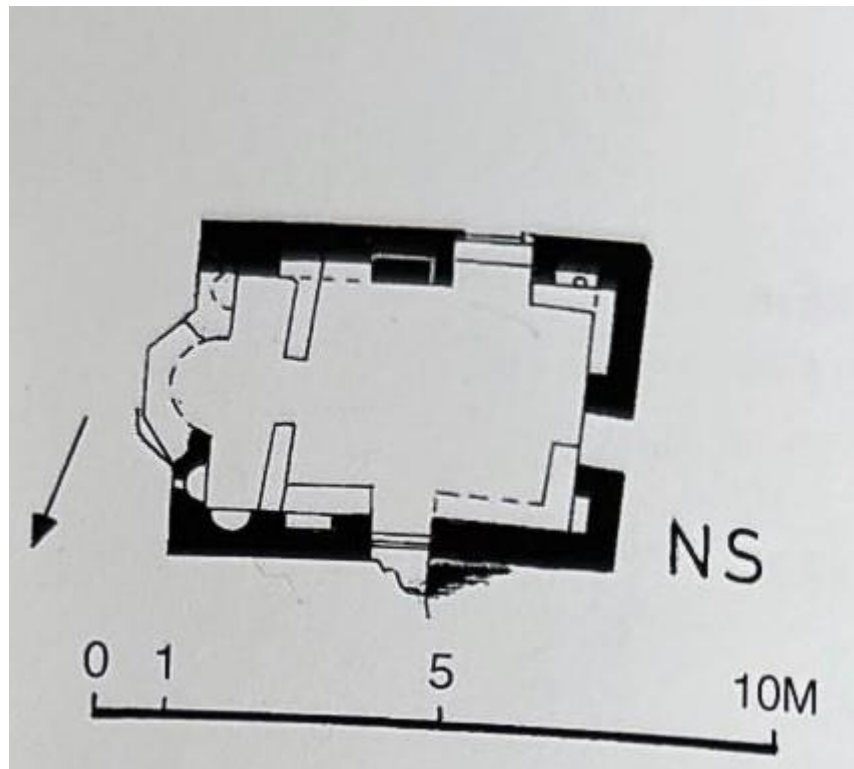
Σχέδιο 14. Ναΐσκος Π10 (Αι Γιαννάκης), κάτοψη. (Σίνος (2009) Α, 231, εικ. 34).

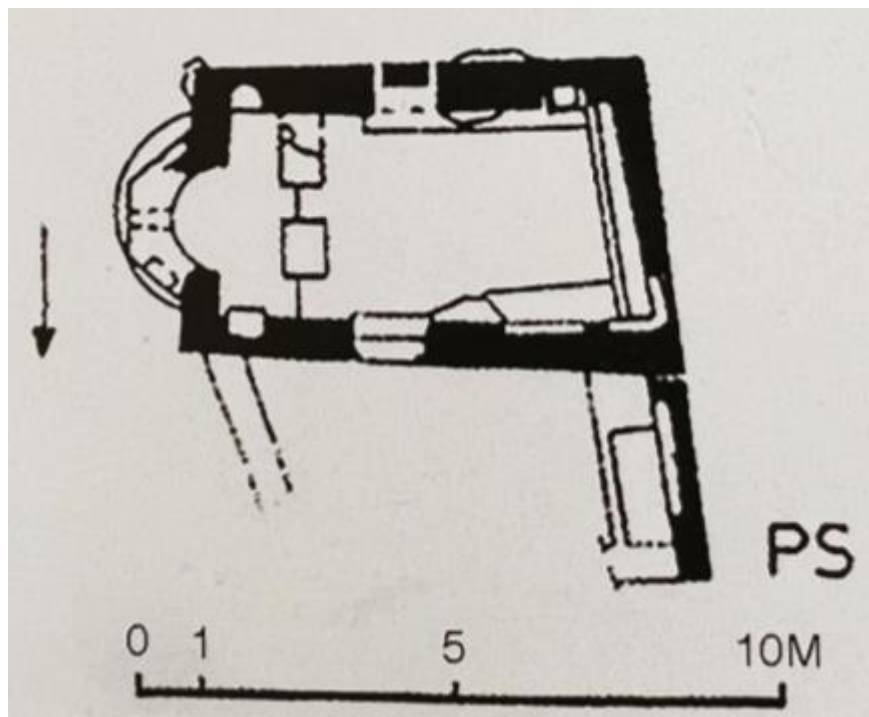

Εικ. 1. Τομή κατά μήκος.

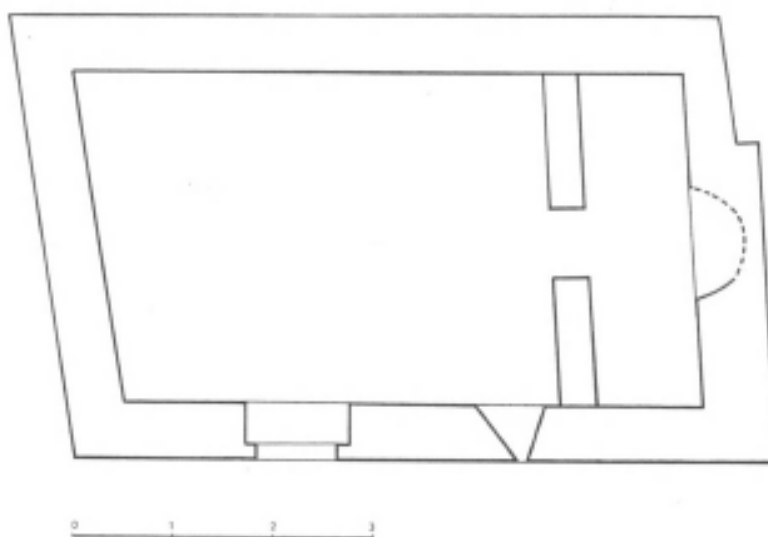
Σχέδιο 15. Ναΐσκος Π10 (Άι Γιαννάκης), τομή κατά μήκος. (Δρανδάκης Ν. Β. (1989) 62, εικ. 1).

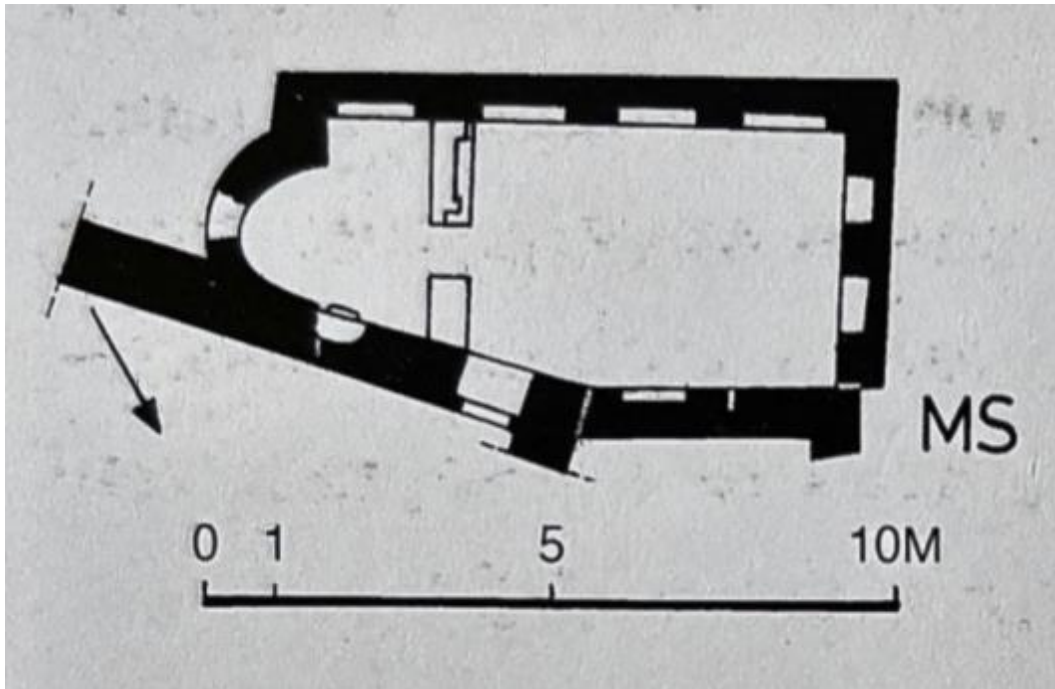
Σχέδιο 16. Ναΐσκος Π11, κάτοψη. (Σίνος (2009) Α, 228, εικ. 24).

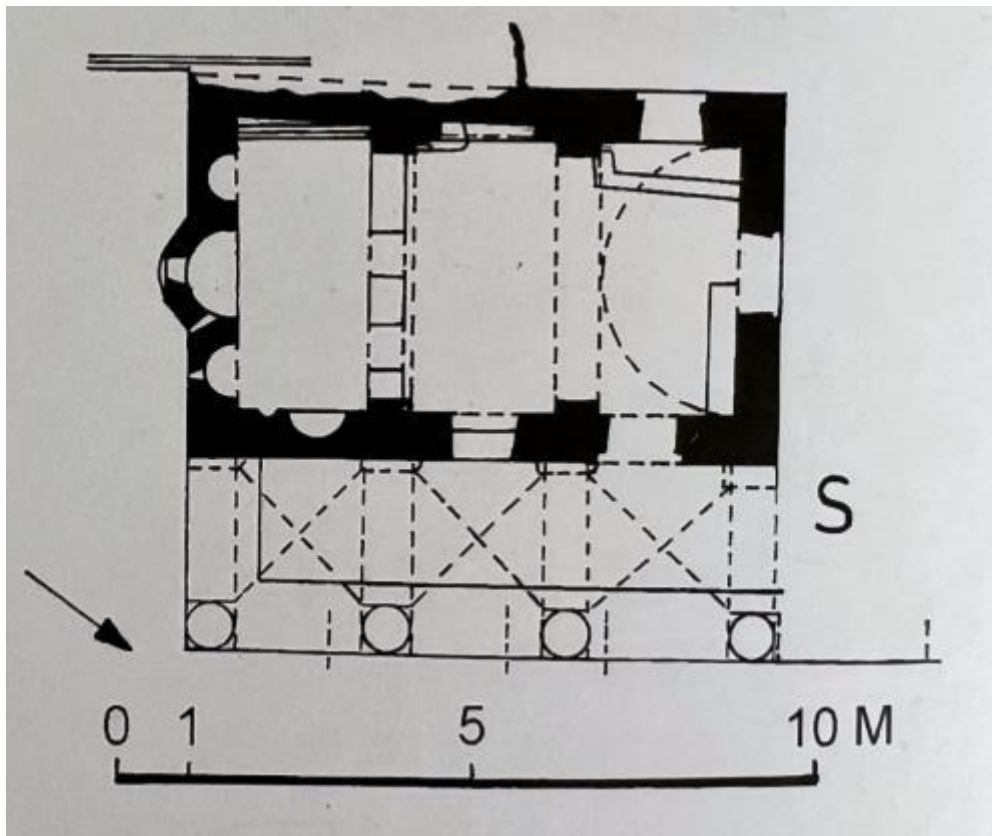
Σχέδιο 17. Ναΐσκος Π12, κάτοψη. (Σίνος (2009) Α, 228, εικ. 27).

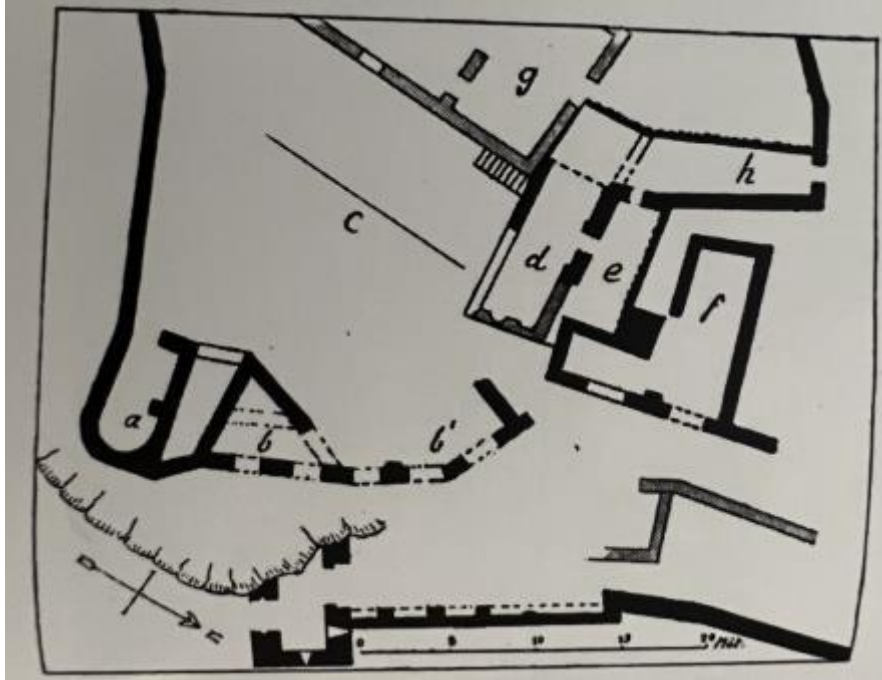
Σχέδιο 18. Ναΐσκος Π13, κάτοψη. (Δρανδάκης Ν. Β. (1959) 160, εικ. 1).

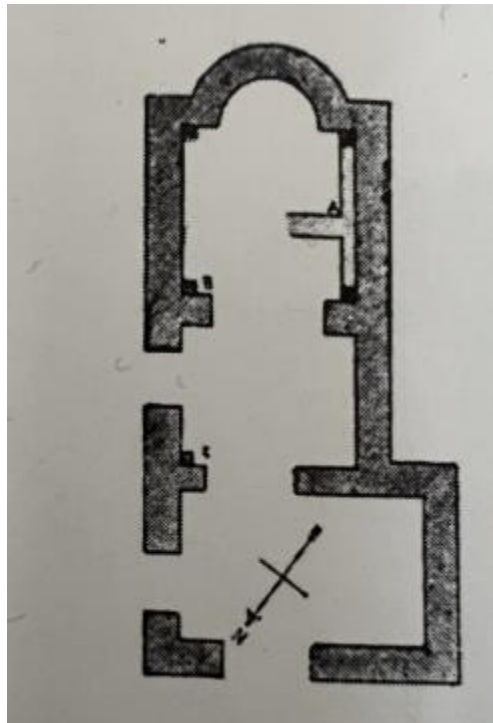
Σχέδιο 19. Ναΐσκος Π14, κάτοψη. (Σίνος (2009) Α, 224, εκ. 11).

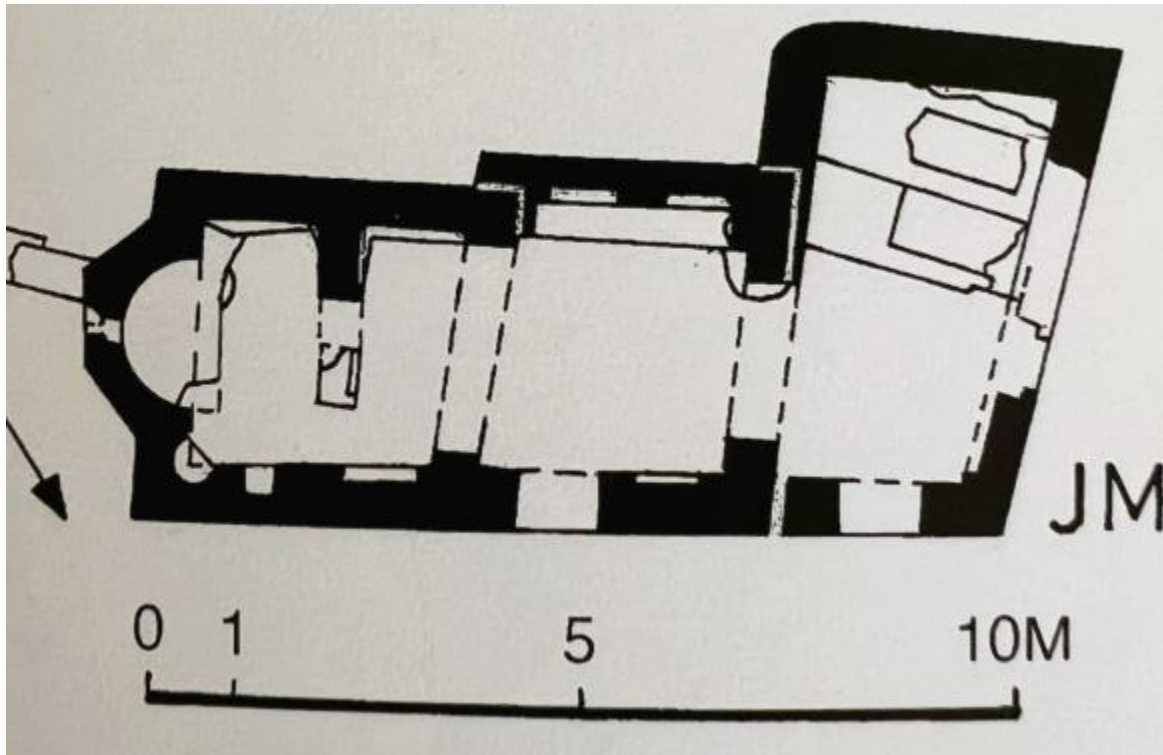
Σχέδιο 20. Ναΐσκος Π16 (Αγία Βαρβάρα) κάτοψη. (Σίνος (2009) Α, 232, εκ. 40).

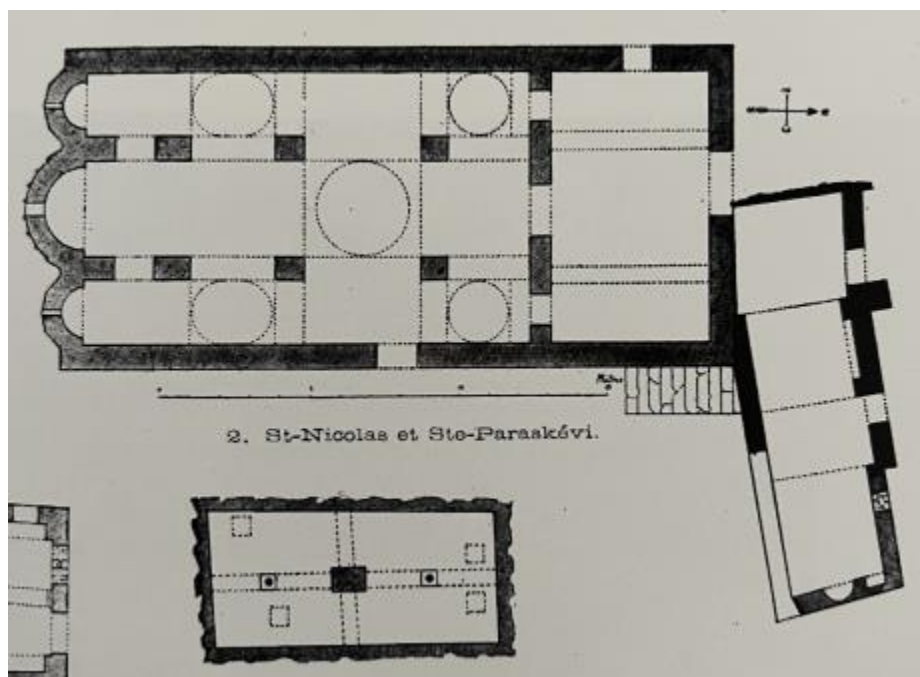
Σχέδιο 21. Κάτοψη των κτισμάτων στα ΒΑ. του Αγίου Νικολάου (g). Ο ναΐσκος Π17 φέρει το διακριτικό α. (Millet G. (1910) pl. 5:3).

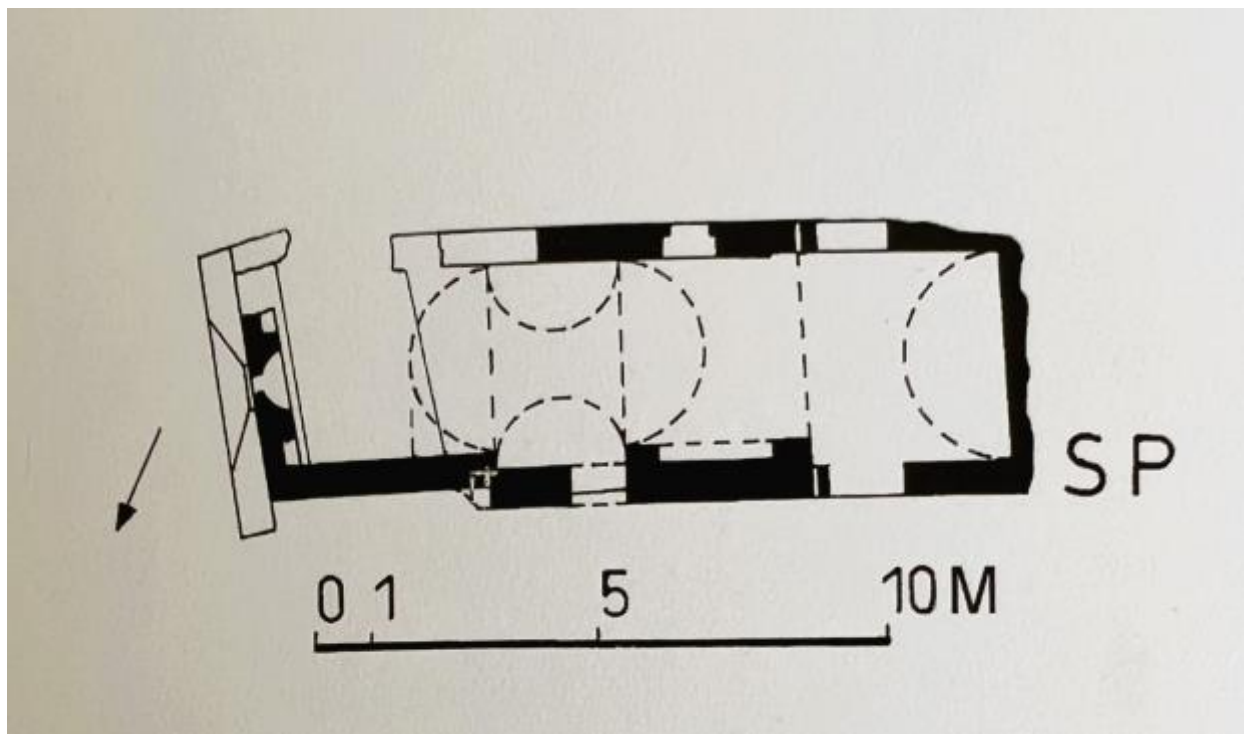
Σχέδιο 22. Ναΐσκος Π18, κάτοψη. (Millet G. (1910) pl 6:1).

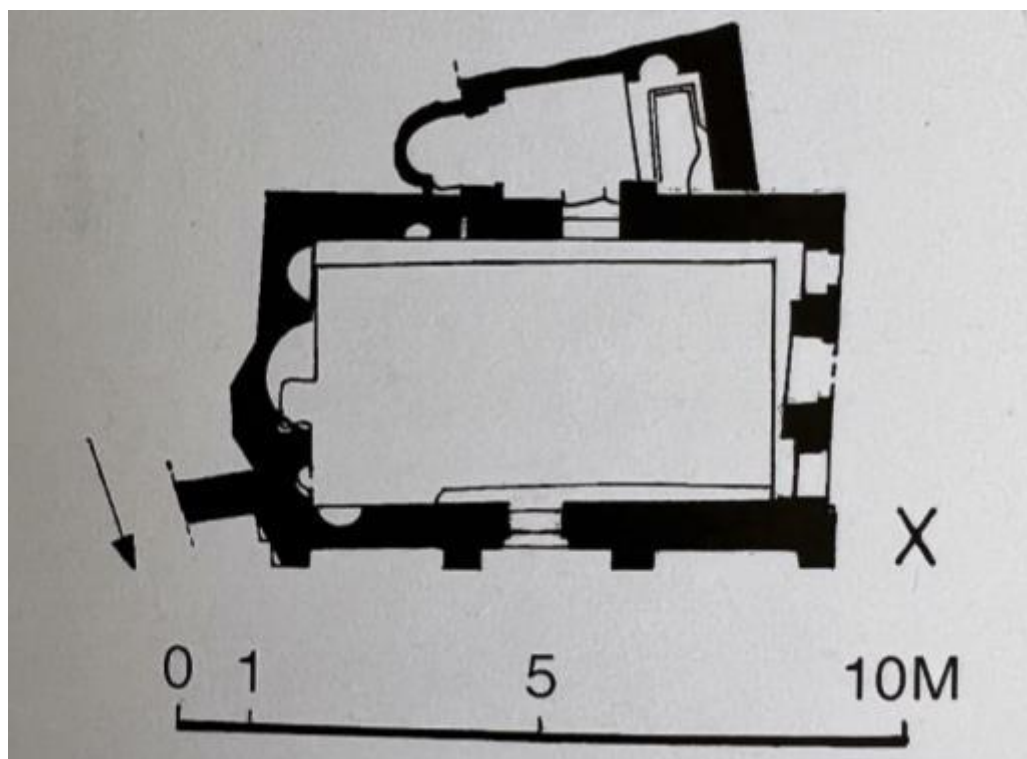
Σχέδιο 23. Ναΐσκος Π18, κάτοψη. (Σίνος (2009) Α, 223, εικ. 8).

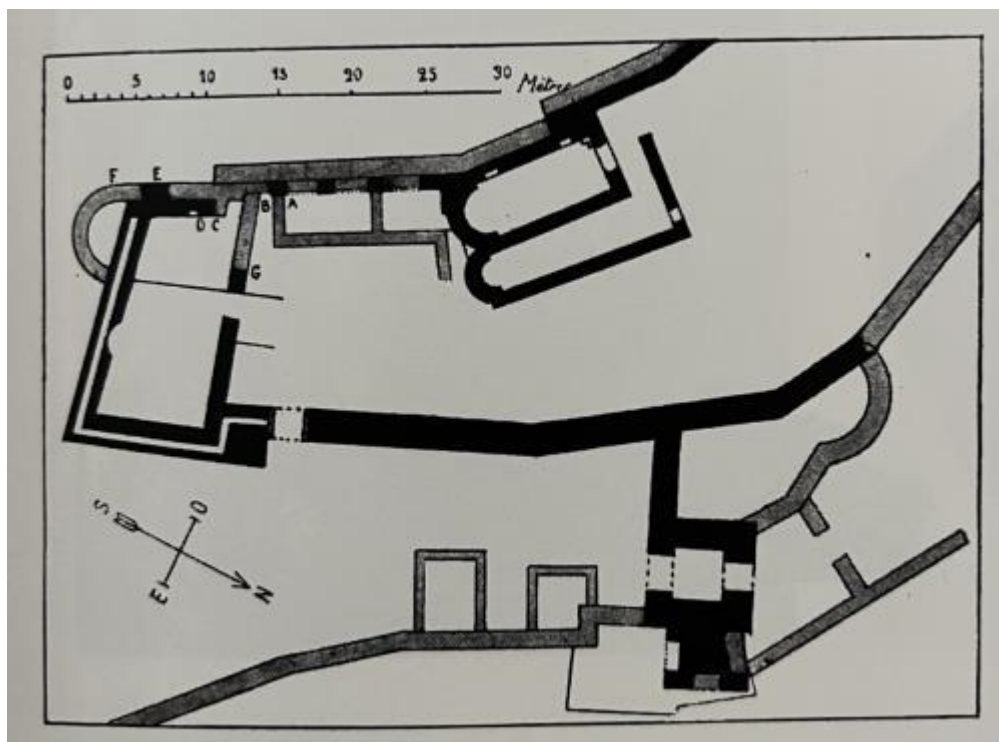
Σχέδιο 24. Άγιος Νικόλαος και δεξιά ο ναΐσκος Π19 (Αγία Παρασκευή), κάτοψη. (Millet G. (1910) pl. 6:2).

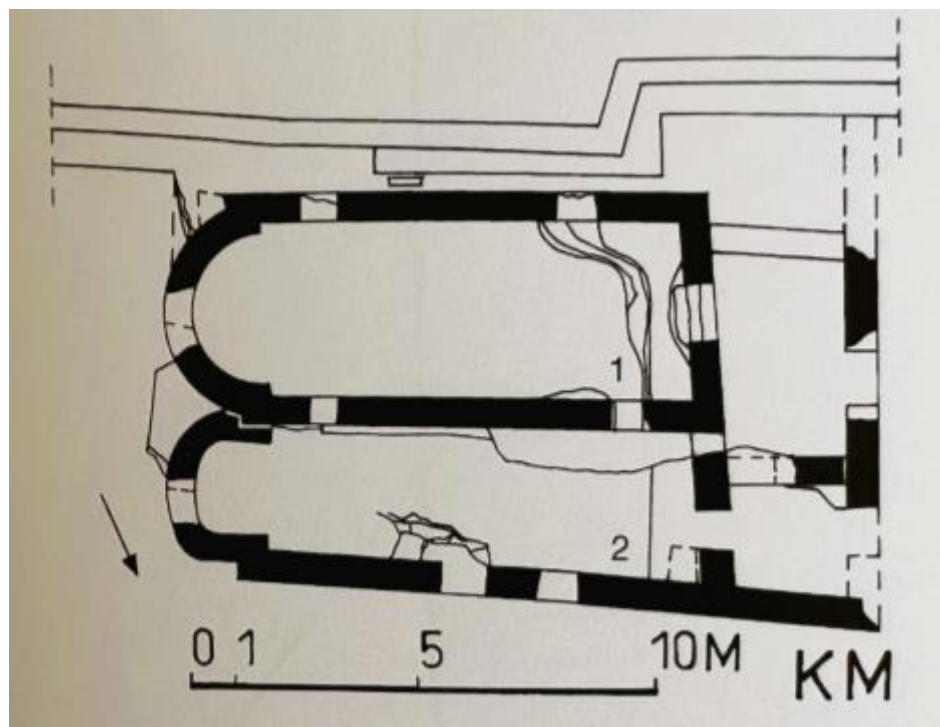
Σχέδιο 25. Ναΐσκος Π19 (Αγία Παρασκευή), κάτοψη. (Σίνος (2009) Α, 237, εικ. 55).

Σχέδιο 26. Ναΐσκος Π20 (του παλατιού), κάτοψη. (Σίνος (2009) Α, 235, εικ. 47).

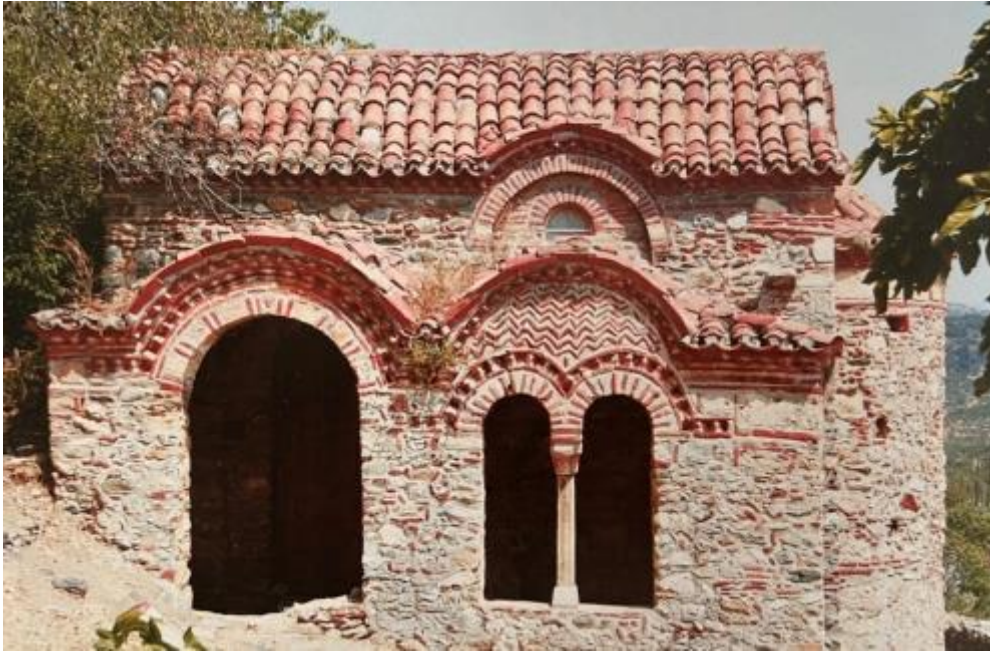

Σχέδιο 27. Ναϊσκοί Π23 (του κάστρου), κάτοψη. (Millet G. (1910), pl. 6:10)

Σχέδιο 28. Ναϊσκοί Π23 (του κάστρου), κάτοψη. (Σίνος (2009) Α, 221, εικ. 1).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Δ. ΕΙΚΟΝΕΣ

Εικόνα 1. Ναΐσκος Π1 (Άγιος Γεώργιος). Νότια όψη πλευρικού νάρθηκα. (Σίνος (2009) Α, 226, εικ. 20).

Εικόνα 2. Ναΐσκος Π1 (Άγιος Γεώργιος). Αψίδα. (Σίνος (2009) Α, 226, εικ. 18).

Εικόνα 3. Ναϊσκος Π1 (Άγιος Γεώργιος). Ανατολική όψη αψίδας και νάρθηκα. (Σίνος (2009) Α, 227, εικ. 2).

Εικόνα 4. Ναϊσκος Π2 (Ταξιάρχες). Εσωτερικό, όψη προς τα Α. (Σίνος (2009) Α, 230, εικ. 33).

Εικόνα 5. Ναϊσκος Π3. Δυτικός τοίχος με τη θύρα εισόδου από τα ΝΑ.

Εικόνα 6. Ναϊσκος Π3. Ανατολικός τοίχος με την αψίδα του Ιερού από τα ΝΔ.

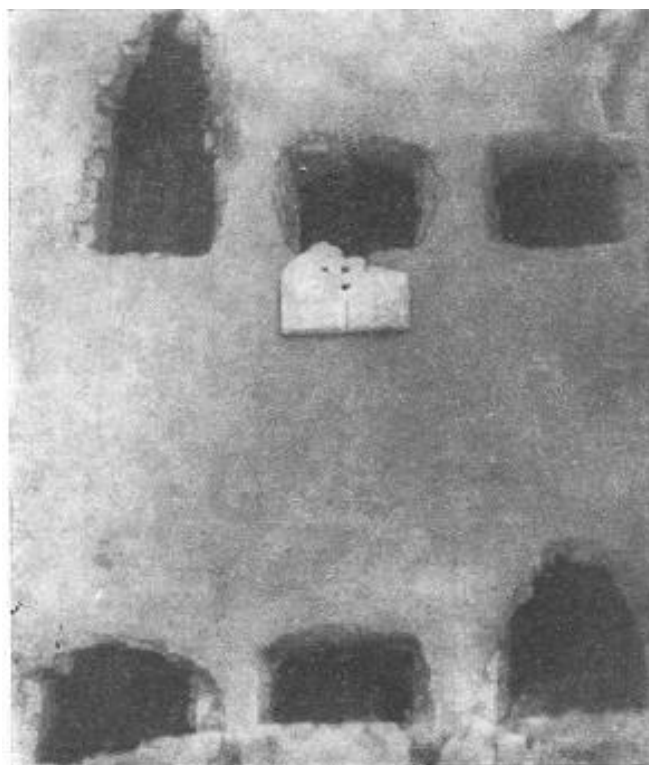
Εικόνα 7. Διακλάδωση ρυμών στα Β. του ναΐσκου Π4 (Αγίας Άννας).

Εικόνα 8. Ναΐσκος Π4 (Αγία Άννα). Νοτιοανατολική όψη με το σωζόμενο τμήμα της αγίδας.

Εικόνα. 9. Ναϊσκος Π4 (Αγία Άννα). Νοτιοανατολική πλευρά Ιερού εσωτερικά.

Εικόνα 10. Ναϊσκος Π4 (Αγία Άννα). Καμαρωτοί τάφοι στο εσωτερικό. (Δρανδάκης Ν. Β. (1952) 503, εικ. 6).

Εικόνα 11. Δρόμος που οδηγεί στον ναΐσκο Π5 με κατεύθυνση Α.-Δ.

Εικόνα 12. Ναΐσκος Π5 (Αγ. Κυριακή). Κόγχη στη βορειοδυτική γωνία εσωτερικά.

Εικόνα 13. Ναϊσκος Π5 (Αγ. Κυριακή). Νότια όψη εξωτερικά.

Εικόνα 14. Ναϊσκος Π5 (Αγ. Κυριακή). Νοτιοανατολική γωνία Ιερού εσωτερικά.

Εικόνα 15. Ναϊσκος Π5 (Αγ. Κυριακή). Ανατολική όψη εξωτερικά.

Εικόνα 16. Ναϊσκος Π5 (Αγ. Κυριακή). Ανατολική όψη εξωτερικά (λεπτομ.).

Εικόνα 17. Ναΐσκος Π15 (Αγ. Κυριακή). Σπαράγματα τοιχογραφιών (Θεοτόκος;). (Δρανδάκης Ν. Β. (1952) 502 εικ.5.)

Εικόνα 18. Ναΐσκος Π6. Γενική όψη από Δ.

Εικόνα 19. Ναΐσκος Π6 (βόρειος). Όψη προς τα Α.

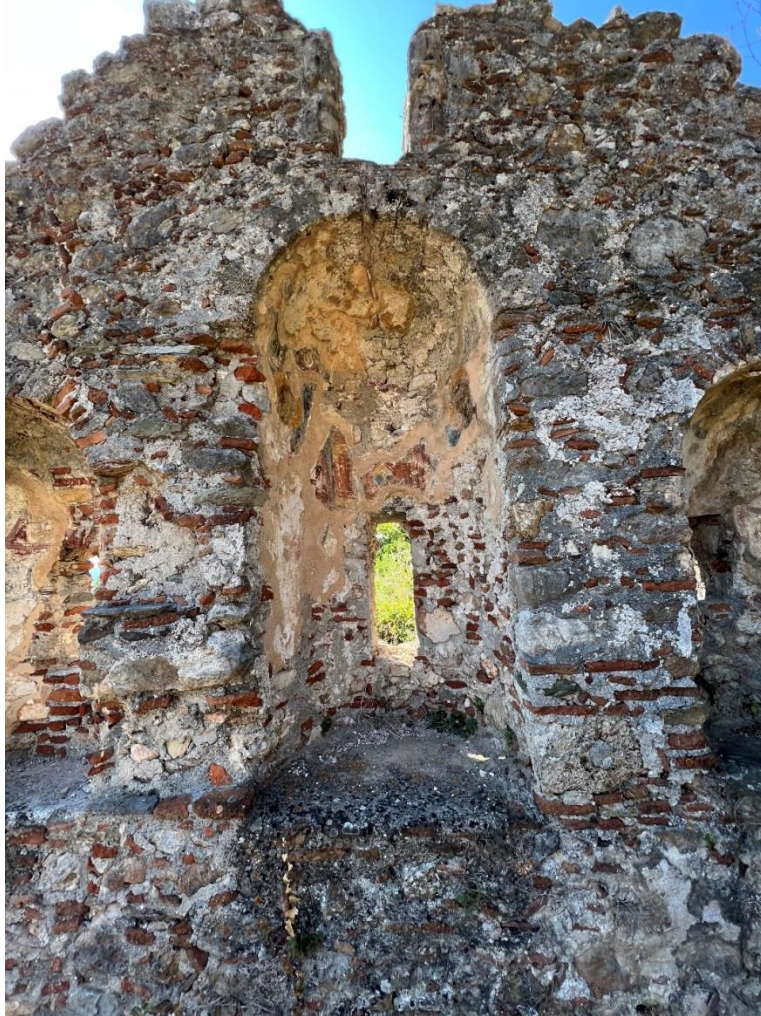
Εικόνα 20. Ναΐσκος Π6 (νότιος), όψη προς τα ΒΑ. εσωτερικά.

Εικόνα 21. Ναϊσκος Π8. Γενική όψη από ΝΑ. Διακρίνεται η μέση οδός και η άμφοδος που οδηγεί προς την Παντάνασσα.

Εικόνα 22. Ναϊσκος Π8. Γενική όψη από ΒΔ.

Εικόνα 23. Ναϊσκος Π8. Ανατολική όψη Ιερού.

Εικόνα 24. Ναΐσκος Π8. Ανατολικός τοίχος εξωτερικά.

Εικόνα 25. Ναϊσκος Π8. Άνοιγμα πάνω από την κεντρική αγίδα. Κιονίσκοι με κόμβο του Ηρακλέους.

Εικόνα 26. Ναΐσκος Π8. Κεντρική αψίδα, άγιος-ιεράρχης.

Εικόνα 27. Ναϊσκος Π8. Κόγχη διακονικού, τοιχογραφία αγίου.

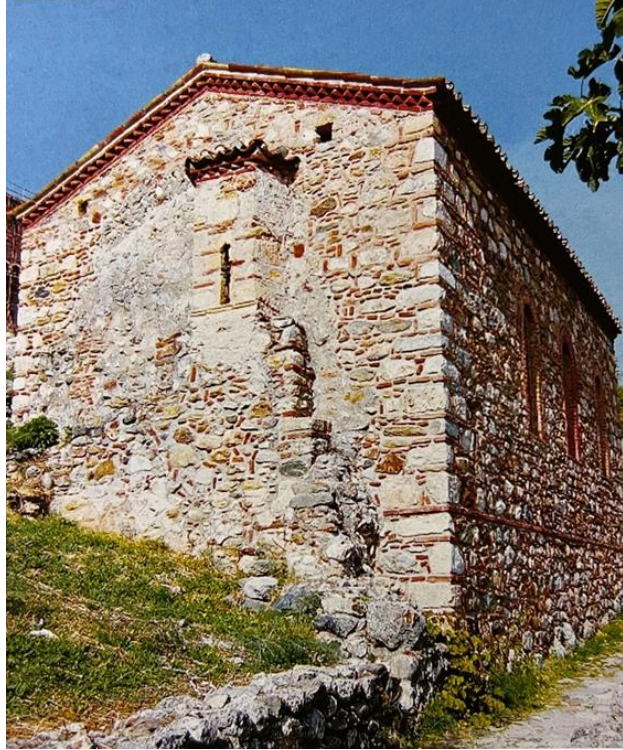

Εικόνα 28. Ναϊσκος Π8. Νότιος τοίχος, τυφλό αψίδωμα με τοιχογραφία στρατιωτικού αγίου.

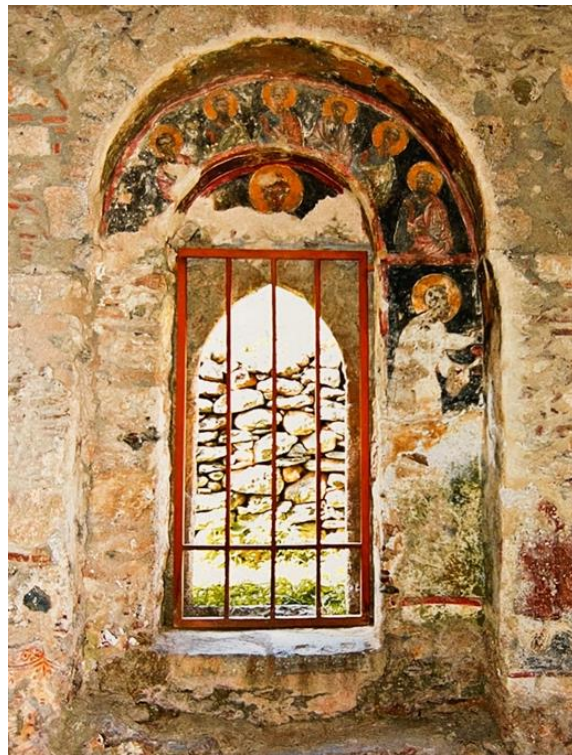

Εικόνα 29. Ναϊσκος Π9 (Άγιος Χριστόφορος). Ο ναϊσκος κατά τη διάρκεια των εργασιών καθαρισμού. (Δρανδάκης Ν. Β. (1958) πιν. 19:β).

Εικόνα 30. Ναΐσκος Π9 (Άγιος Χριστόφορος). Ανατολική όψη εξωτερικά. (Σίνος (2009) Α, 236, εικ. 54).

Εικόνα 31. Ναΐσκος Π9 (Άγιος Χριστόφορος). Νότια θύρα εσωτερικά. (Σίνος (2009) Α, 236, εικ. 52).

Εικόνα 32. Ναϊσκος Π9 (Άγιος Χριστόφορος). Ανατολική όψη εσωτερικά (Ιερό). (Σίνος (2009) Α, 236, εικ. 53).

Εικόνα 33. Ναϊσκος Π9 (Άγιος Χριστόφορος). Το δεύτερο από δυτικά τυφλό τόξο της νότιας πλευράς, πριν από την αφαίρεση των προσκτισμάτων. (Δρανδάκης Ν. Β. (1958) πιν. 20).

Εικόνα 34. Ναΐσκος Π9 (Άγιος Χριστόφορος). Ο άγιος Χριστόφορος στο δεύτερο από δυτικά τυφλό τόξο της νότιας πλευράς. (Δρανδάκης Ν. Β. (1958), πιν. 23:γ).

Εικόνα 35. Ναΐσκος Π9 (Άγιος Χριστόφορος). Απόστολοι στο εσωράχιο του δεύτερου από δυτικά τυφλού τόξου της νότιας πλευράς. (Δρανδάκης Ν. Β. (1958) πιν. 21).

Εικόνα 36. Ναΐσκος Π9 (Άγιος Χριστόφορος). Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος στο τύμπανο του τρίτου τόξου από δυτικά της νότιας πλευράς. (Δρανδάκης Ν. Β. (1958) πιν. 22).

Εικόνα 37. Ναΐσκος Π9 (Άγιος Χριστόφορος). Κεφαλή αγίου. (Δρανδάκης Ν. Β. (1958), πιν. 24:α).

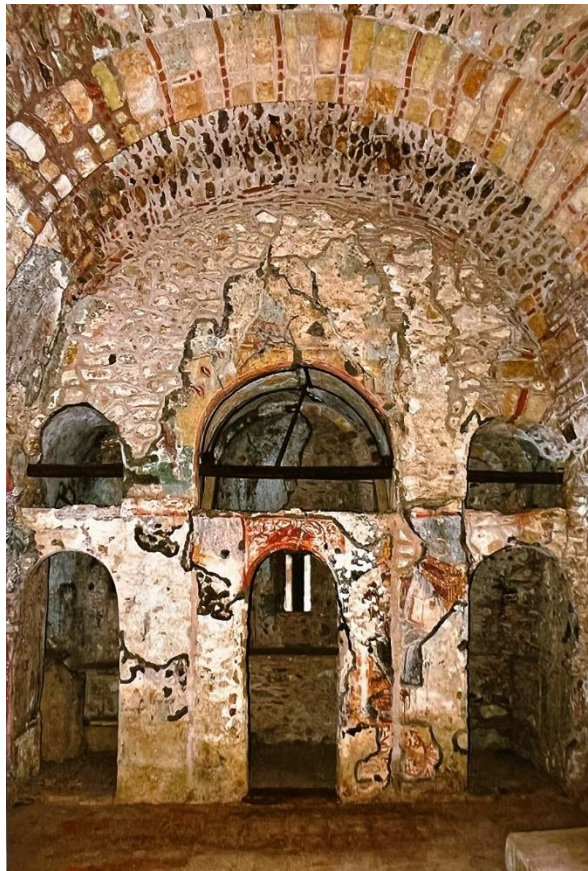
Εικόνα 38. Ναΐσκος Π9 (Άγιος Χριστόφορος). Ο προφήτης Ηλίας (;). (Δρανδάκης Ν. Β. (1958), πιν. 24:β)

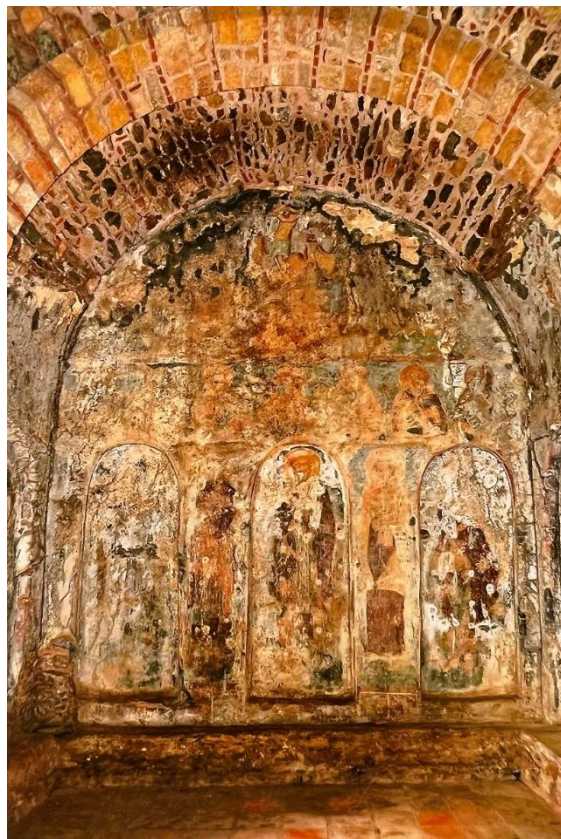
Εικόνα 32. Ναΐσκος Π9 (Άγιος Χριστόφορος). Ο απόστολος Πέτρος (;). (Δρανδάκης Ν. Β. (1958), πιν. 25).

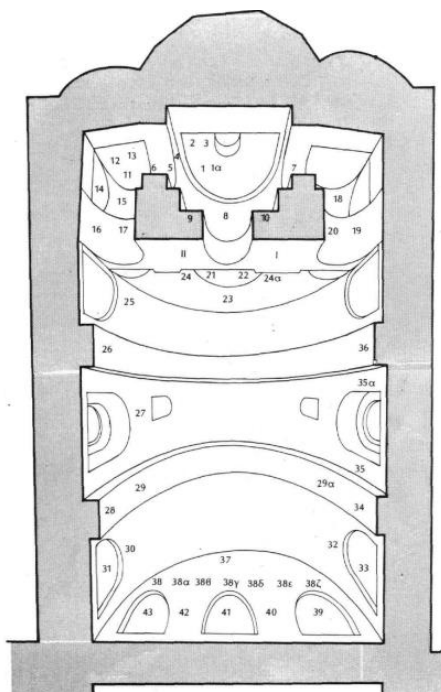
Εικόνα 40. Ναϊσκος Π10 (Αι Γιαννάκης). Νοτιοανατολική όψη εξωτερικά. (Σίνος (2009) Α, 231, εικ. 35).

Εικόνα 41. Ναϊσκος Π10 (Αι Γιαννάκης). Ανατολική όψη, εσωτερικά. (Σίνος (2009) Α, 231, εικ. 37).

Εικόνα 42. Ναϊσκος Π10 (Αι Γιαννάκης). Δυτική όψη, εσωτερικά. (Σίνος (2009) Α, 231, εικ. 38).

ΔΙΑΤΑΞΗ ΤΟΥ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ

1.	Ἄγγελος Πλατυτέρας	29-29α.	(Προφήτες κατά τὴν Dufrenne)
1α.	Ἐπόλεμμα θρόνου Πλατυτέρας	30.	Ψηλάφηση
2-3.	Ἱεράρχες	31.	Ἄγγελος με στρατ. στολή
4.	Στυλίτης	32.	Μυστικός Δείπνος
5-6.	Ἅγιοι διάκονοι	33.	Ἡ Παναγία καὶ ἡ οἰκογένεια τῆς θαρτήριας
7.	Ἅγιος διάκονος Λαυρέντιος	34.	Ἀπόστολος Πέτρος
8.	Ἀνάληψη	35-35α.	(Στυλίτες κατὰ τὴν Dufrenne)
9-10.	Ἱεράρχες (μετωπικοί)	36.	(Ἄγιος κατὰ τὴν Dufrenne)
11.	Προτομή Προδρόμου	37.	Σταύρωση
12-14.	Ἱεράρχες	38α-ζ.	Στηθάρια ἁγίων
15.	Πεντηκοστή	39.	Ἅγιος ὁλόσωμος
16.	Ἰάκωβος ὁ Ἀδελφόςθεος	40.	Ἅγιος ὁλόσωμος
17.	Ἱεράρχης	41.	Ἱεράρχης
18.	Πορευθέντες	42.	Ἵσσιος Νίκων
19.	Ἱεράρχης (Γρηγόριος ὁ Διάλογος)	43.	Ἅγιος ὁλόσωμος
20.	Ἱεράρχης		
21.	Ἡσαΐας		
22.	Ἱερεμίας		
23.	Ζωοδόχος Πηγή	I.	Ἐπολείμματα παραστάσεως Χριστοῦ
24-24α.	Εὐαγγελισμός	II.	Ἐπολείμματα παραστάσεως Παναγίας
25.	Γενέσιον (Προδρόμου)	Σημ.	Ἡ θέσις τῶν κοσμημάτων δὲν σημειώθηκε
26.	Ἅγιος Δημήτριος		
27.	Τὰ Εἰσόδια		
28.	Ὁ ἀπόστολος Παῦλος		

Εικόνα 43. Ναϊσκος Π10 (Αι Γιαννάκης). Διάταξη του εικονογραφικού προγράμματος: (Δρανδάκης Ν. Β. (1989) 64, εικ. 7).

Εικόνα 44. Ναΐσκος Π10 (Αι Γιαννάκης). Άγγελος της Πλατυτέρας. (Δρανδάκης Ν. Β. (1989) 65, εικ. 8).

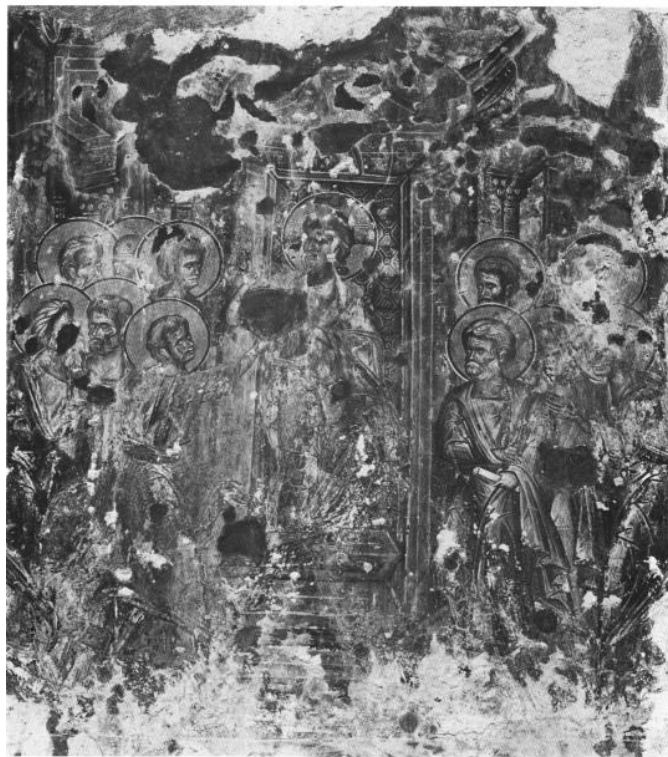

Εικόνα 45. Ναΐσκος Π10 (Αι Γιαννάκης). Απόστολοι της Πεντηκοστής. (Δρανδάκης Ν. Β. (1989) 67, εικ. 11).

Εικόνα 46. Ναΐσκος Π10 (Αι Γιαννάκης). Ιάκωβος ο Αδελφόθεος. (Δρανδάκης (1989) 68, εικ. 12).

Εικόνα 47. Ναΐσκος Π10 (Αι Γιαννάκης). Η Ψηλάφηση του Θωμά. (Δρανδάκης Ν. Β. (1989) 74, εικ. 20).

Εικόνα 48. Ναΐσκος Π10 (Αι Γιαννάκης). Άγιος Δημήτριος (;). (Δρανδάκης Ν. Β. (1989) 77, εικ. 24).

Εικόνα 49. Ναϊσκος Π10 (Άι Γιαννάκης). Βρεφοκρατούσα με την οικογένεια της δωρήτριας.
(Δρανδάκης Ν. Β. (1989) 80, εικ. 27).

Εικόνα 50. Ναΐσκος Π10 (Άι Γιαννάκης). Απόστολοι (;). (Βακουρου Ε. (2004) 93:48Ε).

Εικόνα 51. Ναΐσκος Π11 μετά την ανασκαφή. (Δρανδάκης Ν. Β. (1952) 507, εικ. 12).

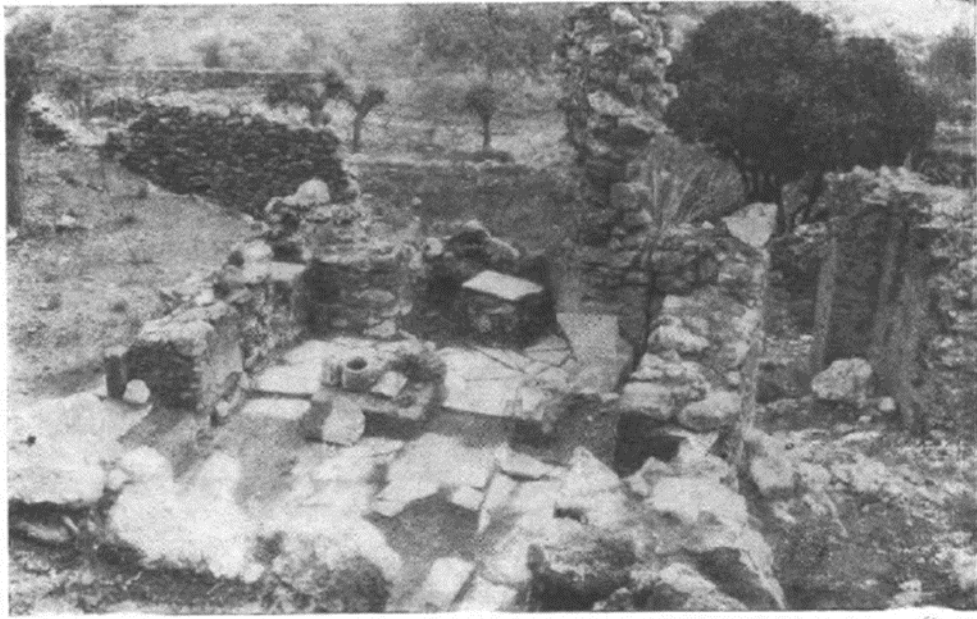
Εικόνα 52. Ναϊσκος Π11. Ανατολική όψη και *ρύμη* που οδηγεί προς τους ναϊσκους Π4 και Π5.

Εικόνα 53. Ναϊσκος Π11. Βορειοανατολική γωνία εσωτερικά.

Εικόνα 54. Ναϊσκος Π11. Τεμάχιο τοιχογραφίας, κεφαλή αγγέλου. (Βακουρου Ε. (2004) 93:48C).

Εικόνα 55. Ναϊσκος Π12. Το εσωτερικό μετά την ανασκαφή. (Δρανδάκης Ν. Β. (1952) 505 εικ. 9).

Εικόνα 56. Ναϊσκος Π12. Όψη από ΝΔ. εξωτερικά.

Εικόνα 57. Ναϊσκος Π12. Όψη από τη βόρεια πλευρά του ναϊσκου (αυλή) με τις οικίες εκατέρωθεν του ανερχόμενου από τη Μητρόπολη δρόμου.

Εικόνα 58. Ναϊσκος Π12. Δυτικός τοίχος, κόγχη (λεπτομ.).

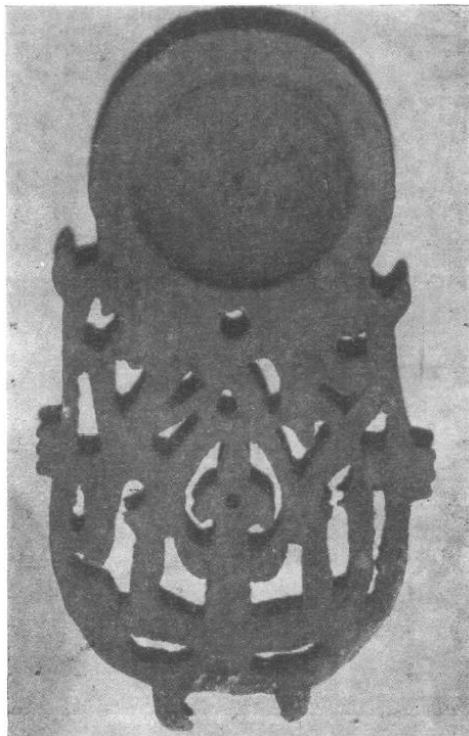

Εικόνα 59. Ναΐσκος Π12. Νοτιοανατολική όψη εξωτερικά.

Εικόνα 60. Ναϊσκος Π12. Κεφαλή αγγέλου. (Βακουρου Ε. (2004) 93:48B).

Εικόνα 61. Ναϊσκος Π12. Βυζαντινό κατζί. (Δρανδάκης Ν. Β. (1952) 506, εικ. 10).

Εικόνα 62. Ναϊσκος Π13. Όψη από Δ.

Εικόνα 63. Ναϊσκος Π14. Όψη από Α. (Σίνος (2009) Α, 224, εικ. 12).

Εικόνα 64. Ναϊσκος Π16 (Αγία Βαρβάρα). Εσωτερική όψη προς το Ιερό. (Σίνος (2009) Α, 233, εικ. 41).

Εικόνα 65. Ναϊσκος Π16 (Αγία Βαρβάρα). Εξώστης βόρειου προστώου. (Σίνος (2009) Α, 233, εικ. 43).

Εικόνα 66. Ναϊσκος Π17. Άποψη από το Ιερό προς τα Δ., στο βάθος ο Άγιος Νικόλαος.

Εικόνα 67. Ναϊσκος Π17. Φωτ. από ΒΔ.

Εικόνα 68. Ναΐσκος Π17. Ιερό (λεπτομ. στρογγυλής αψίδας).

Εικόνα 69. Ναΐσκος Π17, τυφλό αψίδωμα και παραστάδα βόρειας πλευράς (λεπτομ.).

Εικόνα 70. Ναϊσκος Π18. Εσωτερικό, όψη από Δ.

Εικόνα 71. Ναϊσκος Π18. Ιερό, εσωτερικά.

Εικόνα 72. Ναϊσκος Π18. Νότια πλευρά (προσθήκη).

Εικόνα 73. Ναϊσκος Π18. Νάρθηκας, νότια πλευρά, διακρίνονται οι τάφοι. Στα δεξιά κτήρια και η ανερχόμενη λιθόστρωτη οδός.

Εικόνα 74. Ναΐσκος Π19 (Αγία Παρασκευή) (βόρεια όψη) και δεξιά ο Άγιος Νικόλαος (λιτή).

Εικόνα 75. Ναΐσκος Π19 (Αγία Παρασκευή). Όψη από Δ. από τη στάθμη του Αγίου Νικολάου.

Εικόνα 76. Ναΐσκος Π19 (Αγία Παρασκευή). Θολοσκέπαστος χώρος (διαβατικό) κάτω από τη στάθμη του Ιερού.

Εικόνα 77. Ναΐσκος Π19 (Αγία Παρασκευή). Δεξιά ερείπια του κτηρίου Η στα ΒΑ. του ναΐσκου.

Εικόνα 78. Ναΐσκος Π19 (Αγία Παρασκευή). Όψη από τον νάρθηκα προς το διαβατικό που οδηγεί στη μέση οδό.

Εικόνα 79. Ναΐσκος Π19 (Αγία Παρασκευή). Όψη προς τα Α. από τον νάρθηκα.

Εικόνα 80. Ναϊσκος Π19 (Αγία Παρασκευή). Εσωτερικό από τα ΝΔ.

Εικόνα 81. Ναϊσκος Π19 (Αγία Παρασκευή). Βόρειος τοίχος, εσωτερική όψη.

Εικόνα 82. Ναΐσκος Π19 (Αγία Παρασκευή). Νάρθηκας, όψη προς τα Δ.

Εικόνα 83. Ναΐσκος Π19 (Αγία Παρασκευή). Βόρειο τύμπανο, κεραμοπλαστικός διάκοσμος.

Εικόνα 84. Ναΐσκος Π19 (Αγία Παρασκευή). Ιερό, λείψανα τοιχογραφίας στην κεντρική αψίδα.

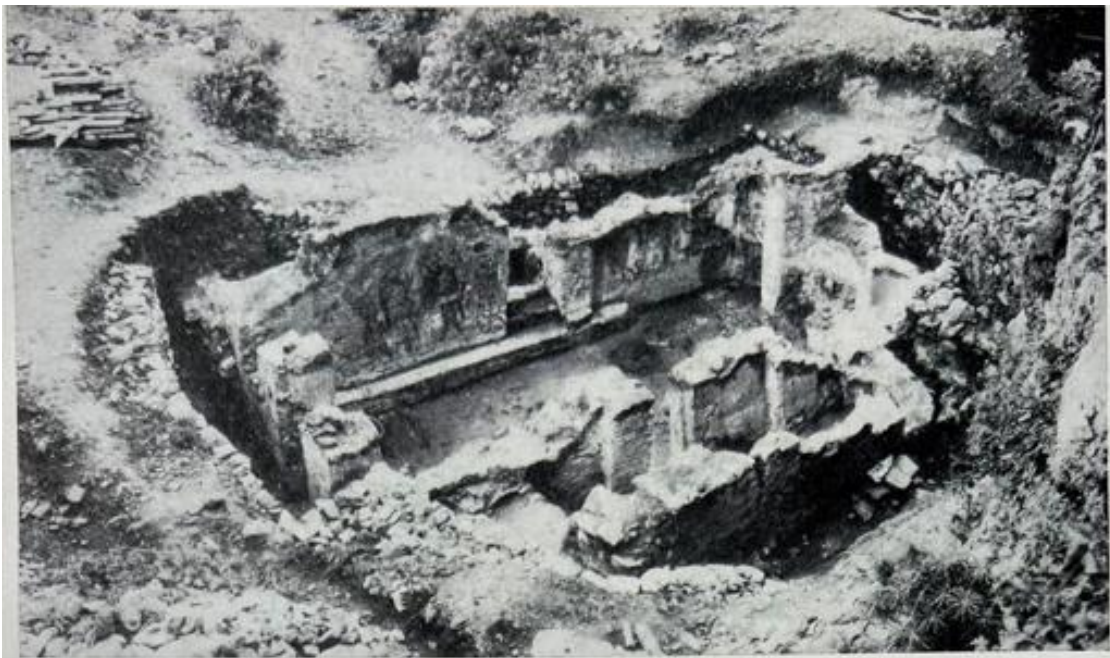
Εικόνα 85. Ναΐσκος Π19 (Αγία Παρασκευή). Ιερό, κόγχη πρόθεσης με τοιχογραφία νεαρού αγίου.

Εικόνα 86. Ναϊσκος Π19 (Αγία Παρασκευή). Σπάραγμα τοιχογραφίας με την Παναγία από την παράσταση της Γέννησης. (Βακουρου Ε. (2004) 93:48D).

Εικόνα 87. Ναϊσκος Π19 (Αγία Παρασκευή). Σπάραγμα τοιχογραφίας με κεφαλή αποστόλου από την τοιχογραφία της Ανάληψης. (Δρανδάκης Ν. Β. (1955) πιν. 17: β).

Εικόνα 88. Ναΐσκος Π20 (του παλατιού) μετά την ανασκαφή. (Δρανδάκης Ν. Β. 1955, πιν. 18:α).

Εικόνα 89. Ναΐσκος Π20 (του παλατιού). Όψη προς τα Α. εσωτερικό.

Εικόνα 90. Ναϊσκος Π20 (του παλατιού). Όψη προς τα Δ., εσωτερικό.

Εικόνα 91. Ναϊσκος Π20 (του παλατιού). Στρατιωτικός άγιος. (Δρανδάκης Ν. Β. 1955, πιν. 18:β).

Εικόνα 92. Νάϊσκοι Π23 (του κάστρου). Νότιος ναῖσκος, μετά την ανασκαφή. (Δρανδάκης Ν. Β. (1955) πιν. 14:β).

Εικόνα 93. Νάϊσκοι Π23 (του κάστρου). Νότιος ναῖσκος. Άγιος Ιάκωβος ο Αδελφόθεος (;) στη νοτιοανατολική γωνία του Ιερού. (Δρανδάκης Ν. Β. (1955) 157, εικ. 2).

Εικόνα 94. Ναϊσκοί Π23 (του κάστρου). Νότιος ναῖσκος. Τμήμα από την παράσταση της Μεταμόρφωσης. (Δρανδάκης Ν. Β. (1955) πιν. 15:α).

Εικόνα 95. Ναϊσκοί Π23 (του κάστρου). Νότιος ναῖσκος. Τμήμα από την παράσταση της Εις Άδου Καθόδου. (Δρανδάκης Ν. Β. (1955) πιν. 16).

Εικόνα 96. Ναϊσκοί Π23 (του κάστρου). Νότιος ναῖσκος. Τμήμα από την παράσταση της Εις Άδου Καθόδου. (Βακουρου Ε. (2004) 93:48:Α).

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να παρουσιαστούν οι βυζαντινοί ναΐσκοι της πόλης του Μυστρά, οι οποίοι είναι ανεξάρτητα κτισμένοι και μη προσαρτημένοι σε εκκλησιαστικά, μοναστηριακά ή κοσμικά κτήρια. Μέχρι σήμερα έχουν εντοπιστεί 23 ναΐσκοι, από τους οποίους ένας είναι στο κάστρο, επτά στην Άνω Χώρα, 14 στην Κάτω Χώρα και ένας αμέσως έξω από τα τείχη της τελευταίας. Από τους 23 ναΐσκους εξετάστηκαν οι 19³¹⁹, που είναι βυζαντινοί και για τους οποίους υπάρχουν δημοσιευμένα στοιχεία. Το ζητούμενο στην παρούσα εργασία είναι η εξέταση των ναΐσκων συνολικά και συνθετικά, συνδυάζοντας την αρχιτεκτονική, τη ζωγραφική, τα έθιμα ταφής, τη χωροθέτηση και τη θέση τους στον πολεοδομικό ιστό με σκοπό τη δυνάμει διεξαγωγή συμπερασμάτων για τη χρήση των ναΐσκων και τον ρόλο τους στην κοινωνία της πρωτεύουσας του Μυστρά. Οι ναΐσκοι στην πλειονότητά τους είναι μικροί σε μέγεθος, παρουσιάζουν κοινά αρχιτεκτονικά στοιχεία και η ζωγραφική τους συνδέεται με τα καλλιτεχνικά ρεύματα και τις τάσεις των μεγάλων ναών του Μυστρά. Μοιάζουν με μικρά νεκροταφεία λόγω του πλήθους τάφων που εμπεριέχουν, χωρίς ωστόσο να αποκλείεται και η δημόσια χρήση τους. Οι ναΐσκοι ήταν ιδιωτικοί, λειτουργούσαν ως ευκτήριοι οίκοι, καλύπτοντας, παράλληλα, τις θρησκευτικές ανάγκες των κτητόρων τους με την τέλεση εκεί και άλλων ιερών μυστηρίων, όπως αυτό της Βάπτισης³²⁰. Η οικοδόμησή τους εντός του πολεοδομικού ιστού και ιδιαίτερα στη νότια περιοχή της Κάτω Χώρας, όπου συγκεντρώνονται οι μεγάλες αρχοντικές κατοικίες, αποδεικνύουν τη συσχέτιση των ναΐσκων με την ανερχόμενη εύπορη «λαϊκή» τάξη της πρωτεύουσας του δεσποτάτου του Μυστρά.

Λέξεις κλειδιά: Αρχιτεκτονική, ζωγραφική, μονόχωροι δρομικοί ναοί, Μυστράς, ναΐσκοι, πολεοδομία, ταφές, υστεροβυζαντινή περίοδος.

---

³¹⁹ Από τους τέσσερις που δεν παρουσιάστηκαν οι δύο (Π13, Π15) είναι μεταβυζαντινοί, ο Π7 σήμερα δεν αναγνωρίζεται και για τον Π21 δεν διαθέτουμε στοιχεία.

³²⁰ Βλέπε τα σωζόμενα κατάλοιπα στους ναΐσκους Π4 και Π5.

ABSTRACT

The purpose of this study is to present the byzantine small churches (chapels) of the city of Mystras, which are independently built and not attached to larger churches and other monastic or secular buildings. Up to date, 23 small churches (chapels) have been identified, of which one is at the Citadel, seven at the Upper Chora, 14 at the Lower Chora and one immediately outside the walls of the latter. Of the 23 small churches, 19 were examined, which are recorded and dated in the Late Byzantine period. The aim of this study is to examine the small churches (chapels) through a synthetical approach, combining the architecture, the painting, the burial customs and their location at the urban in order to understand better the use of the small churches (private or parochial) and their connection with the society of the city Mystras. The majority of the small churches (chapels) are of small dimensions with common architectural elements and the preserved painting is directly connected to the painting of the great churches of Mystras. Most of them have the aspect of small cemeteries, due to the big number of graves they contain. They were private funerary small churches (chapels) but their public (parochial) use is not excluded. Apart from the funerary aspect, they were functioned like small churches, where all the holy mysteries (like Baptism) were taking place. Their construction within the urban fabric, especially in the southern region of Kato Chora, where the large mansions are concentrated, identify the close association of the small churches with the rising wealthy social class of the capital of the despotate of Mystras.

Key words: Architecture, barrel-vaulted, burials, chapels, late Byzantine period, Mystras, painting, single-nave, small churches, urban planning.